वार्षिक अहवाल २०१९–२०

पर्यावरण वाचवा

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

गो ग्रीन

परिचय

निसर्गाचे मूलभूत मूल्य म्हणजे पर्यावरणाची संरचना जी आपला समुदाय टिकवून ठेवते आणि अर्थव्यवस्था मजबूत करते. म्हणूनच पर्यावरणाच्या स्थितीचा जीवनाच्या गुणवत्तेवर आणि आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या आरोग्यावर खोल परिणाम होतो. पर्यावरणाच्या स्थितीविषयी अहवाल घेणे हे राज्याच्या पर्यावरणीय परिस्थितीचे पुनर्मूल्यांकन करण्यास, पर्यावरणासंबंधी उदयास येणारे प्रश्न ओळखण्यास आणि प्रभावी कारवाई करण्यास मदत करते.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचा सन २०१९-२०२० चा वार्षिक अहवाल सादर करण्यास मला अतिशय आनंद होत आहे. यामध्ये महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ जे सतत अनेक माध्यमांद्वारे माहितीचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न करत असते, त्यांच्या नवीन घडामोडींविषयी माहिती दिली आहे. मंडळाशी प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षयरीत्या संबंधित प्रत्येक व्यक्तिपर्यंत माहिती पोहोचवणे हे या सदरीकरणाचे प्राधान्य आहे. हा अहवाल मंडळाने आयोजलेल्या उपक्रमांबद्दल व सेवांविषयी विस्तृत माहिती देण्याचे साधन आहे. या अहवालात मंडळ पर्यावरणीय स्रोतांची सध्यस्थिती, संबंधित पर्यावरणीय कल व परिमाण आणि इतर संबंधित प्रयत्नांबद्दल माहिती सादर करते. या अहवालात, पर्यावरणाच्या स्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी; वेगवेगळया वास्तविक वेळेस मॉनिटरींग स्टेशन्स आणि नमुन्यांद्वारा गोळा केलेल्या माहितीचा श्रेणीमधील सर्वात अद्ययावत माहिती वापरली आहे. यामध्ये अहवालाचा कालावधीत पूर्ण केलेल्या प्रत्येक मूल्यांकनचा निष्कर्ष आणि निष्कर्षाचा सारांश समाविष्ट आहे. या हवालात मंडळ विविध कृती योजना राबवून मात केलेल्या आव्हानांचा समावेश करते, आम्ही अद्याप कामे चालू असलेल्या समस्यांची नोंद घेते आणि नव्याने उदयास आलेल्या समस्यांचेदेखील अन्वेषण करते. .

या अहवालात मंडळाने पर्यावरणाच्या मुख्य संकेतांकांविषयी नवीनतम आकडेवारी सादर करण्याचा प्रयत्न केला आहे उदा. पर्यावरणीय कायदे, संमती मंजूर करणे, जैव-वैद्यकीय कचरा)व्यवस्थापन आणि हाताळणी(नियम, १९९८ आणि म्युनिसिपल घन कचरा)व्यवस्थापन आणि हाताळणी(नियम, २००० च्या अधिनियमांतर्गत मंजूर केलेले उद्योग, थकबाकीदारांविरूद्ध कायदेशीर कारवाई, सार्वजनिक तक्रारी, केंद्रीय कृती आराखडा, औद्योगिक प्रदूषण भार, सी.ई.टी.पी स्थिती, प्रादेशिक कार्यालयांची कामगिरी, केंद्रीय व प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पर्यावरणीय जल व वायु गुणवत्ता, संघटना, कर्मचारी संख्या इत्यादी. तसेच या वर्षात मंडळाच्या पुढील नवीन घडामोडींचेही थोडक्यात वर्णन केले आहे.

***श्री ई. रवींद्रन** (आय. ए. एस.)*
सदस्य सचिव,
महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ.

अनुक्रमणिका

१. प्रस्तावना 1
२. मंडळाचे संघटन 3
३. मंडळाच्या बैठका 4
३.१ १७२ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय; 4
३.२ १७३ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय; 4
३.३ १७४ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय; 5
४. मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या 7
४.१. संमती मूल्यमापन समिती (सी.ए.सी) 7
४.२. संमतीपत्र समिती (सी.सी.) 7
४.३. घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना 8
४.४. घातक व इतर कचरा (टी अँड एम) नियम, २०१६ आणि ई-कचरा नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना केली 9
४.५. प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अन्वये उत्पादक / ब्रँड मालक / उत्पादक्ता नोंदणी व त्यातील दुरुस्तीसाठी मार्गदर्शक सूचना ठरविण्याकरिता समितीची स्थापना 10
५. हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे आणि पर्यावरणाची वर्तमान स्थिती 11
५.१. महाराष्ट्रातील सनियंत्रण जाळे आणि विभागानुसार हवा गुणवत्ता 11
५.२. महाराष्ट्र राज्यातील हवा गुणवत्ता निष्कर्ष 19
५.३. महाराष्ट्र राज्यातील विविध विभागांमधील व्यापक ध्वनी गुणवत्ता. 21
५.४. महाराष्ट्र राज्यातील जल गुणवत्ता 22
५.५. औद्योगिक प्रदूषण 33
५.६. घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया 42
५.७ महाराष्ट्रातील घनकचरा व्यवस्थापन 51
५.८. वर्ष २०१९-२० मध्ये घातक घनकचरा निर्मिती 54
५.९. जैव-वैद्यकीय कचरा 57
५.१०. इलेक्ट्रॉनिक कचरा 58
५.११ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन 59
५.१२ बांधकाम आणि विघटनशील कचरा 60
५.१२. म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांची कामगिरी 61
६. प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय 64
६.१. अमरावती 64
६.२. औरंगाबाद 65
६.३. कोल्हापूर 67
६. ४. नवी मुंबई 69
६.५. नागपूर 70
६.६. रायगड 71
६.७. पुणे 72
६.८. चंद्रपूर 74
६.९. कल्याण 75
६.१०. नाशिक 77
७. पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षण 79
७.१. गणेशोत्सव २०१९ मधील ध्वनी मापन 79
७.२. दिवाळी २०१९ दरम्यानचे ध्वनी निरीक्षण 80
८. पर्यावरणीय प्रशिक्षण 83
९. वित्त आणि लेखा 84
१०. कायदा व नियमांची अंमलबजावणी 85
११. पर्यावरण जनजागृती व जनसंपर्क उपक्रम 87
१२. मंडळाने हाताळलेल्या महत्त्वाच्या बाबी 95

१२.१. ई-शासन 95
१२.२. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान आणि संबंधित उपक्रम..95
१२.३. कचरा व्यवस्थापन..96
१२.५. सांडपाणी प्रक्रिया तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिक 97
१२.६. साखर उद्योगांचे पालन 97
१२.७. राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता - क्षमता नसलेली शहरे...97
१२.८. व्यापक पर्यावरण प्रदूषण निर्देशांक (सीईपीआय) 97
१२.९. मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण...98
१२.१०. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे यश...98
१२.११ पुरस्कार व मान्यता...99

कोष्टकांची यादी

कोष्टक २.१ म.प्र.नि. मंडळाचे २०१९-२० दारम्यानची संघटनात्मक रचना 3
कोष्टक ५.१. अमरावती विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन............................. 13
कोष्टक ५.२. अमरावती विभाग - पी.एम.१०चा अतिरिक्त घटक. 13
कोष्टक ५.३. औरंगाबाद विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 14
कोष्टक ५.४. औरंगाबाद विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक. 14
कोष्टक ५.५. चंद्रपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन................................. 14
कोष्टक ५.६. चंद्रपूर विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक.. 14
कोष्टक ५.७. कल्याण विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 15
कोष्टक ५.८. कल्याण विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$ चे अतिरिक्त घटक............................... 15
कोष्टक ५.९. कोल्हापूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन............................... 15
कोष्टक ५.१०. कोल्हापूर विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक............................ 16
कोष्टक ५.११. मुंबई विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 16
कोष्टक ५.१२. मुंबई विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक. 16
कोष्टक ५.१३. नागपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन 16
कोष्टक ५.१४. नागपूर विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक. 17
कोष्टक ५.१५. नाशिक विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन 17
कोष्टक ५.१६. नाशिक विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक 17
कोष्टक ५.१७. नवी मुंबई विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन............................ 17
कोष्टक ५.१८. नवी मुंबई विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स चे अतिरिक्त घटक... 18
कोष्टक ५.१९. पुणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 18
कोष्टक ५.२०. पुणे विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक. 18
कोष्टक ५.२१. रायगड विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 19
कोष्टक ५.२२. ठाणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन. 19
कोष्टक ५.२३. ठाणे विभाग - पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक. 19
कोष्टक ५.२४. हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या श्रेणींनुसार निश्चित केलेले रंग. 20
कोष्टक ५.२५. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम (१९८६) व ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) अधिनियम, २०००
अंतर्गत ध्वनी पातळ्यांची मानके... 21

कोष्टक ५.२६. डीओ, एफसी, पीएच व बीओडी वर आधारित जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या च्या गणनेसाठी सुधारित वजने. 23
कोष्टक ५.२७. डीओ, एफसी, पीएच व बीओडी साठी एन.एस.एफ. जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या गणनेसाठी वापरलेली उप-समीकरणे. 23
कोष्टक ५.२८. जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूतल जलाचे वर्गीकरण. 23
कोष्टक ५.२९. भूजलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठीच्या प्रत्येक मापदंडाचे सापेक्ष वजन. 24
कोष्टक ५.३०. जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण 24
कोष्टक ५.३१. विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता 26
कोष्टक ५.३२. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांचे विभाजन. 34
कोष्टक ५.३३ अमरावती विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती. 35
कोष्टक ५.३४. औरंगाबाद विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती. 35
कोष्टक ५.३५. कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.......... 36
कोष्टक ५.३६. कोल्हापूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यकी विश्लेषणासह माहिती. 37
कोष्टक ५.३७. नागपूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यकी विश्लेषणासह माहिती. 38
कोष्टक ५.३८. नवी मुंबई विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रोच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती. 39
कोष्टक ५.३९. पुणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती. 40
कोष्टक ५.४०. रायगड विभागातील सणनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती. 40
कोष्टक ५.४१. ठाणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती. 41
कोष्टक ५.४२. पुणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.......... 42
कोष्टक ५.४३. चंद्रपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 44
कोष्टक ५.४४. नागपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 45
कोष्टक ५.४५. नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 45
कोष्टक ५.४६ नवी मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी * एनसी = गोळा केलेले नाही 46
कोष्टक ५.४७. ठाणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र च्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 47
कोष्टक ५.४८. औरंगाबाद विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.......... 48
कोष्टक ५.४९. अमरावती विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी. 48
कोष्टक ५.५०. कोल्हापूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 49
कोष्टक ५.५१. रायगड विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 49
कोष्टक ५.५२. कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.......... 50
कोष्टक ५.५३. मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी 51

कोष्टक ५.५४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची एकूण संख्या: - ३८७ आणि जिल्हा मंडळ – ०७ 51
कोष्टक ५.५५. घनकचरा निर्मिती 51
कोष्टक ५.५६. घनकचरा प्रक्रीया 52
कोष्टक ५.५७ नगरपालिका घनकच-याचे क्षेत्रनिहाय सांख्यिकीय विश्लेषण (निर्मिती व प्रक्रीया) 52
कोष्टक ५.५८. वर्ष २०१९ - २० मध्ये एकूण घातक घनकच-यावरील निर्मीतीचा तपशील 54
कोष्टक ५.५९. सामायिक घातक कचरा प्रक्रीया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधांच्या वैयक्तिक क्षमतेचा सारांश.. 55
कोष्टक ५.६०. सन २०१९-२० मध्ये विल्हेवाट लावलेल्या जागांवर घातक कच-याचा सारांश. 55
कोष्टक ५.६१. जिल्हानिहाय अद्ययावत माहीती.. 56
कोष्टक ५.६२. महाराष्ट्र राज्यातील ई-कचरा निर्मिती आणि पुनर्वापराची स्थिती 59
कोष्टक ५.६३. बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कार्यरत प्लांट दर्शविणारा तक्ता. 61
कोष्टक ५.६४ . म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांच्या कामगिरीचे विश्लेषण (२०१९-२०). 62
कोष्टक ७.१. गणेशोत्सव २०१९ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी मापन स्थाने. 79
कोष्टक ७.२. दिवाळी २०१९ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी मापन स्थाने. 81
कोष्टक ८.१. प्रशिक्षणाचा सारांश २०१९-२०२०.. 83

# १.	प्रस्तावना

महाराष्ट्र प्रदषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ) ७ सप्टेंबर १९७० रोजी महाराष्ट्र प्रदषण प्रतिबंधक अधिनियम. १९६९ च्या तरतुदींनुसार स्थापन करण्यात आले. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ महाराष्ट्र राज्यात १ जन १९८१ रोजी अंमलात आला आणि त्यानसार महाराष्ट्र प्रदषण नियंत्रण मंडळ जल (प्रदषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम. १९७४ च्या कलम ४ च्या तरतदींनसार तयार करण्यात आला. हवा (प्रदषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१ महाराष्ट्रमध्ये १९८३ मध्ये स्वीकारण्यात आला आणि सुरुवातीला काही क्षेत्रांना २ मे १९८३ रोजी हवा प्रदषण नियंत्रण क्षेत्र घोषित करण्यात आले. संपर्ण महाराष्ट्र राज्य ६ नोव्हेंबर १९९६ पासन हवा प्रदूषण नियंत्रण क्षेत्र म्हणून घोषित केले गेले आहे. मंडळ (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ च्या कलम ५ च्या अंतर्गत राज्य मंडळ म्हणून देखील कार्यरत आहे.

जल (प्रतिबंध व प्रदूषण नियंत्रण) कायदा, १९७४, वायू (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) कायदा, १९८१, आणि काही तरतदींचा समावेश असलेल्या महाराष्ट राज्यात विविध पर्यावरणीय कायदे अंमलात आणले आहेत. पर्यावरणीय (संरक्षण) कायदा. १९८६ आणि पर्यावरण (संरक्षण) सधारणा नियम. २०१६ आणि जैव-वैद्यकीय टाकाव पदार्थ व्यवस्थापन नियम. २०१६. घातक आणि इतर टाकाव पदार्थ (व्यवस्थापन आणि सीमांतर्गत वाहतक) नियम २०१६ आणि घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ इत्यादी नियम आणि कायदे म. प्र. नि. मंडळ अंमलात आणत आहे. म. प्र. नि. मंडळ आपल्या १२ प्रादेशिक कार्यालयांद्वारे पर्यावरणीय कायद्यांची अंमलबजावणी करते आणि महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाच्या प्रशासनाखाली कार्य करते. मंडळाची संघटनात्मक रचना. प्रादेशिक आणि उप-प्रादेशिक कार्यालये आणि कर्मचारी संख्येची माहिती परिशिष्ट १अ, १ब आणि २ मध्ये दिलेली आहे.

संसाधनांची कमतरता आणि पर्यावरणाचे विघटन यांना आळा घालण्यासाठी राज्यात पर्यावरणाचे धोरणी व्यवस्थापन आवश्यक आहे. पर्यावरणाच्या अनेक विविध समस्या असन त्यांचे समाधान प्रत्येक क्षेत्रानसार करणे आवश्यक आहे. “वार्षिक अहवाल तयार करणे” हे पर्यावरणाच्या स्थितीबद्दल माहितीपर्ण वत्तांत मिळावा आणि प्रत्येक राज्यामध्ये शाश्वत वाढ व्हावी ह्या हेतने वन. पर्यावरण आणि जलवाय परिवर्तन मंत्रालय. भारत सरकार आणि राज्य प्रदषण नियंत्रण मंडळे यांनी उचललेले महत्त्वाचे पाऊल आहे. म.प्र.नि.मंडळाने नैसर्गिक पर्यावरण संरक्षित करण्यासाठी आणि आवश्यक नियंत्रण उपायांसह प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी राज्यभरातील बारा प्रादेशिक कार्यालये आणि त्रेचाळीस उप-प्रादेशिक कार्यालये स्थापन केली आहेत.

सभोवतालची हवा आणि पाण्याच्या गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्यासाठी मंडळाने त्याचे देखरेखीचे जाळे आणखी मजबूत केले आहे. वातावरणीय वाय गणवत्तेवरील माहिती राष्टीय व्यापक हवा सनियंत्रण उपक्रम (एनएएमपी) अंतर्गत संकलित केली आहे. त्याचप्रमाणे. राष्टीय जल गणवत्ता सनियंत्रण उपक्रम (एसडब्ल्यएमपी) अंतर्गत भपष्ठावरील जल गणवत्ता आणि भजल यांचे परीक्षण केले जाते. सर्व संबंधित माहिती म.प्र.नि. मंडळाच्या संकेत स्थळावर नियमितपणे संकलित आणि अद्ययावत केली जाते. सणांच्या दरम्यान. ध्वनी पातळीची नियमितपणे देखरेख ठेवली जाते आणि माहिती विश्लेषित केल्याने संकेत स्थळावर अद्ययावत केले जाते जेणेकरून लोकांना माहिती उपलब्ध होईल. पर्यावरणपुरक (इको-फ्रेंडली) पद्धतीने सर्व उत्सव साजरा करण्याची जागरुकता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

एकीकत व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (आय.एम.आय.एस) द्वारे म.प्र.नि. मंडळ पारदर्शकता राखण्यासाठी आणि संपर्ण कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी विविध प्रक्रिया आणि कार्यवाहींचे संगणकीकरण करीत आहे. या प्रणालीमध्ये संमती व्यवस्थापन. प्रयोगशाळा व्यवस्थापन. कचरा व्यवस्थापन. मानव संसाधन आणि वित्तीय व्यवस्थापन यांचा समावेश आहे. अंमलबजावणी प्राधिकरणाद्वारे अवलंबली गेलेली प्रदूषण नियंत्रण धोरणे इष्ट परिणाम देत आहेत आणि त्याद्वारे प्रदषण पातळी कमी करीत आहेत आणि इच्छित स्तर साध्य करण्यासाठी नवीन किंवा अतिरिक्त नियंत्रणे आवश्यक असल्यास ही माहिती निर्धारित करण्यासाठी वापरली जाते. मंडळाने कमीतकमी वेळेत. पर्यावरण संरक्षण कायद्यांतर्गत उद्योग आणि अन्य प्रकल्पांद्वारे केलेल्या संमती आणि अधिकत अर्जांची विल्हेवाट लावण्यासाठी एक प्रणाली सरू केली आहे. म.प्र.नि. मंडळाने घेतलेल्या या पावलाचे उद्योग आणि विकासकांद्वारे मोठ्या प्रमाणावर कौतक केले गेले आहे कारण त्यांच्या अनुप्रयोगांच्या स्थितीचे आता सहजपणे मागोवा घेता येतो. मंडळाने मंजूर केलेल्या संमती आणि अधिकृततेशी संबंधित माहिती वेळोवेळी संकेत स्थळावर देखील अद्ययावत केली गेली आहे.

महाराष्ट्र राज्यात एकण २६२ स्थानिक मंडळे आहेत. ज्यामध्ये २७ महानगरपालिकांचा समावेश आहे. त्यापैकी २४ महानगरपालिकांना घनकचरा व्यवस्थापनासाठी जागेची अधिकृत परवानगी म. प्र. नि. मंडळाकडून देण्यात आली

आहे. ११ महानगर पालिकांमध्ये घनकचऱ्यासाठी प्रक्रिया आणि विल्हेवाट करण्याची सविधा आहे आणि ह्या सुविधा कार्यरत आहेत. ६२ महानगरपालिकांमध्ये अंशतः प्रक्रिया व विल्हेवाट करण्याची सुविधा आहे.

पर्यावरण संरक्षणासाठी. सामायिक पायाभत सविधांच्या एक भाग म्हणन. घातक आणि जैव-वैद्यकीय कचऱ्याच्या प्रक्रियेसाठी आणि विल्हेवाटीसाठी सविधा संपर्ण राज्यात उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये सामायिक सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र देखील दिली जातात. तळोजा महापे. रांजणगाव व बटीबोरी येथे घातक टाकाव पदार्थांच्या व्यवस्थापनासाठी सामायिक सविधा उपलब्ध केल्या आहेत. मंडळाद्वारे शास्त्रीय आणि कायदेशीर पद्धतीने नागरी घनकचऱ्यांचे प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्यासाठी स्थानिक संस्थाना प्रोत्साहित केले जाते.. मंडळाकडून प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उद्योगांना उपाय आणि कौशल्यपुर्ण तंत्रज्ञान घेण्यास प्रवृत्त केले जाते.

पर्यावरणीय प्रश्नासंबंधी सर्वसामान्य लोकांमध्ये जागरुकता निर्माण करण्यासाठी. प्रसार माध्यमे. स्वयंसेवी संस्था. कलाकार आणि विद्यार्थी यांच्या मार्फत विविध जागरुकता कार्यक्रम मंडळाकडन सातत्याने केले जातात. पर्यावरणीय मोहिमेचा एक भाग म्हणन. शाळा. महाविद्यालये आणि रेल्वे स्थानकांसारख्या सार्वजनिक ठिकाणी पथनाट्यासारखे कार्यक्रम आयोजित केले जातात आणि याचे लोकांनी मोठ्या प्रमाणात कौतुकही केले आहे.

## २.	मंडळाचे संघटन

महाराष्ट्र प्रदषण नियंत्रण मंडळामध्ये १९८३ मध्ये राज्य सरकारने अधिसचित केलेल्या जल (प्रदषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ च्या नियमांनसार मख्य कार्यकारी अधिकारी. खाली दर्शविलेल्या श्रेणीप्रमाणे इतर सदस्य आणि मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून सदस्य सचिव यांचा समावेश आहे. मंडळाची रचना खालीलप्रमाणे आहे:

१. अध्यक्ष (अर्धवेळ किंवा पूर्ण वेळ)
२. राज्य सरकारचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाही)
३. स्थानिक मंडळांचे प्रतिनिधी (पाचपेक्षा जास्त नाहीत)
४. राज्य सरकारचे महामंडळ किंवा कंपन्यांचे प्रतिनिधी (दोन)
५. शेती, मच्छिमारीचा व्यवसाय किंवा उद्योग किंवा व्यापाराच्या हिताचे प्रतिनिधीत्व करणारे सदस्य (तीनपेक्षा जास्त नाहीत)
६. सदस्य सचिव (पूर्ण वेळ)

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासाठी १९७४ च्या जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम कलम ४ अंतर्गत अधिकार आहेत.

कोष्टक २.१ म.प्र.नि. मंडळाचे २०१९-२० दारम्यानची संघटनात्मक रचना

श्री. सुधीर श्रीवास्तव, निवृत्त, भा.प्र.से.	**अध्यक्ष** (१५/०६/२०१८ पासून)
प्रधान सचिव पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन,	**सदस्य**
अपर मुख्य सचिव सार्वजनिक आरोग्य विभाग, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	**सदस्य**
प्रधान सचिव – २ शहर विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई	**सदस्य**
प्रधान सचिव जलपुरवठा आणि स्वच्छता, महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	**सदस्य**
सचिव गृह (वाहतूक) विभाग , महाराष्ट्र शासन, मंत्रालय, मुंबई	**सदस्य**
मुख्य कार्यकारी अधिकारी एम.आय.डी.सी., महाकाली केव्हज रोड, अंधेरी (पूर्व), मुंबई	**सदस्य**
सदस्य सचिव (तांत्रिक), महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, एक्सप्रेस टावर्स, नरिमन पॉइंट, मुंबई	**सदस्य**
श्री. ई. रवींद्रन सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	**सदस्य सचिव**

३. मंडळाच्या बैठका

२०१९-२०२० या आर्थिक वर्षात महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची १७२ वी, १७३ वी आणि १७४ वी बैठक झाली. या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय खालीलप्रमाणे आहेत;

३.१ १७२ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय;

अ . उर्जा निर्मितीसाठी मंडळाच्या कार्यालयांमध्ये सौर पॅनेल यंत्रणेची स्थापना

नवीन आणि अक्षय ऊर्जेच्या स्त्रोतांमधून वीज निर्मितीचे अनन्य महत्त्व लक्षात घेऊन केंद्र सरकारने अशा उर्जा स्त्रोतांद्वारे २०२२ पर्यंत देशात १७५ जीडब्ल्यू उत्पादन क्षमता वाढवण्याची घोषणा केली आहे. यात १०० जीडब्ल्यू सौर उर्जा उत्पादनांचा समावेश आहे. या संदर्भात, देश आणि राज्यांनी नवीन आणि नूतनीकरणयोग्य उर्जा स्त्रोतांपासून वीज निर्मिती उपक्रम हाती घेतले आहेत.

राज्यात बरीच नवीन व नूतनीकरणयोग्य स्त्रोत आहेत. सामान्यत: ऊस, शेती कचरा, सेंद्रिय कचरा, वैद्यकीय कचरा, खनिजशास्त्र आणि इतर कचरा उत्पादनांसारख्या स्त्रोतांसह वारा आणि सौर सारख्या स्त्रोत्रापासून वीज निर्मिती केली जाऊ शकते. या सर्व संसाधनांचे महत्त्व लक्षात घेता पवन उर्जापासून वीज निर्मिती, ऊस / कृषी अवशेष, लघु जल विद्युत उत्पादन प्रकल्प, शेती कचरा, सेंद्रिय सांडपाणी यावर आधारित सहकारी बांधकाम प्रकल्प यावर मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि मुख्यालय इमारतीच्या छतावर सौर उर्जा स्टेशन स्थापित करण्यास मान्यता दिली. मंडळाच्या विद्यमान आणि भविष्यातील कार्यालय आणि निवासी इमारतींमध्ये उर्जा निर्मितीसाठी सौर उर्जा निर्मिती युनिट स्थापित करण्यासाठी होणाऱ्या खर्चास मान्यता देण्याचे अधिकार अध्यक्ष / सदस्य सचिव यांना दिले आहेत.

➢ सध्य स्थिती:
मंडळाने सौर पॅनेलच्या निवडीसाठी सल्लागार आणि वास्तुविशारद नेमले आहेत आणि सौर पॅनेल व्यवहार्यतेनुसार स्थापित केले जातील.

३.२ १७३ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय;

अ. सामायिक धोकादायक कचरा प्रक्रिया साठा आणि विल्हेवाट सुविधेचे कामाचे लेखापरीक्षण.

मंडळाने तपशीलवार चर्चा केली आणि आयआयटी किंवा निरी इत्यादी नामांकित संस्थेमार्फत चारही सुविधांच्या सामायिक धोकादायक कचरा जाळण्यासह, सामायिक धोकादायक कचरा प्रक्रिया, साठा आणि विल्हेवाट लावण्याच्या सुविधांच्या कामगिरीचे मूल्यांकन, लेखापरीक्षण आणि देखरेखीसाठी मान्यता देण्याचा संकल्प केला आणि मंडळाने अंदाजे किंमत. रु. ८० लाख (प्रत्येक सुविधेसाठी अंदाजे २० लाख) खर्चास मान्यता दिली.या संदर्भात योग्य ती कार्यवाही करण्याचे अधिकार सदस्य सचिवांना दिले आहेत.

➢ सध्य स्थिती:
राष्ट्रीय संस्था सीएसआयआर-नीरीला काम देण्यात आले असून राज्यातील सर्व म्हणजे ४ सुविधांवर परीक्षण सुरू करण्यात आले आहे.

ब. "महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासाठी (एमपीसीबी) मानवरहित हवाई वाहन (यूएव्ही) चा वापर करून वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख" हा प्रकल्प आयोजित करणे

मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि "मानव रहित हवाई वाहन (यूएव्ही) वापरुन वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख किमान एका सुचित जागेसाठी रु. १५ लाख निधी (केवळ पंधरा लाख) अधिक अतिरिक्त जीएसटी या प्रकल्पाला मंजुरी देण्याचा संकल्प केला. सदस्य सचिव पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

➢ सध्य स्थिती:
मानवरहित हवाई वाहन (यूएव्ही) चा वापर करून हवा गुणवत्ता देखरेखेसाठी एक स्थान निश्चित केले गेले आहे. वायु गुणवत्तेचे निरीक्षण करण्यासाठी मानवरहित एरियल व्हेईकल (यूएव्ही) चा वापर मुंबईतील मुख्य मार्गावरील ५

मोक्याच्या ठिकाणी गर्दीच्या वेळी चालु वाहतुकीच्या दरम्यान हवेच्या गुणवत्तेच्या पातळीचा विश्लेषण अहवाल तयार करण्यात आला.

क. ज्या उद्योगांवर नियंत्रित उपाय नाहीत अशा कोळसा आणि फर्नेस तेलाच्या वापरासाठी धोरण / मार्गदर्शक तत्त्वे.

प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण अधिनियम १९८१ च्या कलम ५४ च्या पोट-कलम (२) अन्वये देण्यात आलेल्या अधिकारांच्या उपयोगात महाराष्ट्र शासनाने कोळसा आणि फर्नेस तेलासाठी इंधन म्हणून वापरण्याचे धोरण तयार केले आहे. ज्या उद्योगांमध्ये प्रदूषण नियंत्रण उपाययोजना नाहीत, अशा युनिट्स ना परवानगी पूर्वी अट घालण्यात आली आहे की सल्फर-डायऑक्साइड उत्सर्जनाच्या ९०% पुनर्प्राप्तीसाठी ,युनिट प्रणाली स्थापित करेल आणि युनिटला देखरेख प्रणालीपण स्थापित करावी लागेल. धोरणामध्ये आखुन दिलेल्या वेळेनुसार सर्व युनिट्सनी धोरणाच्या अटींचे पालन केले पाहिजे किंवा त्यांनी तंत्रज्ञानात बदल करून वैकल्पिक / स्वच्छ इंधनाकडे जावे. मुदतीस परवानगी दिल्यानंतर अटींचे पालन न झाल्यास युनिट मसुद्याच्या धोरणाच्या तक्ता IV नुसार कोणत्याही सूचनेशिवाय युनिट बंद केले जाईल

३.३ १७४ व्या बैठकीत घेतलेले प्रमुख निर्णय;

अ. : अवैधपणे टाकलेल्या घातक कचऱ्याची उचल, वाहतूक, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी लागणाऱ्या खर्चाच्या आर्थिक तरतुदी

दोषी उद्योगांची ओळख पटलेली नसल्यास किंवा प्रकरणाची चौकशी चालू असताना मंडळाने सीएचडब्ल्यूटीएसडीएफला शुल्क देण्यास मंजुरी दिली आहे. मंडळाने धोरणात्मक निर्णय घेतला आहे की संकलन, वाहतूक, प्रक्रिया आणि धोकादायक कचरा विल्हेवाट लावण्याकरिता मंडळ शुल्क आकारू शकते. पुढे, प्राधिकरण खटल्यांच्या आधारे आधारे निर्णय घेईल.

ब. : चार्जिंगची पायाभुत सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा आकारण्याचा प्रस्ताव

मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि 'एन.सी.ए.पी.' अंतर्गत पुणे, नागपूर यासारख्या चार्जिंगची पायाभुत सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये पायाभूत सुविधा उभारण्यास मान्यता देण्यात आली. गृह (परिवहन) विभाग, महाराष्ट्र सरकारच्या सहकार्याने प्रवासी वाहनांसाठी लोणावळा आणि तळोजा येथे चार्जिंगची पायाभूत सुविधा उभारण्यास मान्यता देण्यात आली. सदस्य सचिव (म. प्र. नि. मंडळ) यासंदर्भात पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

➢ सध्य स्थिती:

एन.सी.ए.पी. अंतर्गत पुणे, नागपूर चार्जिंगची पायाभुत सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये चार्जिंगची पायाभुत सुविधा उपलब्ध करण्याच्या प्राथमिकतेचा अभ्यास चालू आहे.

क. : सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये सूक्ष्म गतिशीलता निराकरण करण्याचा प्रस्ताव

मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि 'मेसर्स अर्नेस्ट आणि यंग ग्लोबल लिमिटेड कडून व्यवहार्यता अभ्यासाच्या निकालाच्या अधीन असलेल्या एन.सी.ए.पी. अंतर्गत (पुणे आणि नागपूर) यासारख्या सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये ई-२ डब्ल्यू प्रकल्पाच्या मंजुरीस मान्यता दिली. सदस्य सचिव यासंदर्भात पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

➢ सध्य स्थिती:

एनसीएपीअंतर्गत सुविधा नसलेल्या शहरांमध्ये (पुणे आणि नागपूर) ई -२ डब्ल्यूच्या सुविधेसाठी व्यवहार्यता अभ्यास चालू आहे.

ड. : राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम (एनएएमपी) आणि राज्य हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रम (एसएएमपी) च्या माध्यमातून वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यक्रमाचे बळकटीकरण.

मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि १२६ ठिकाणांच्या मानवी हवा गुणवत्ता संनियंत्रण कार्यक्रमासाठी (एनएएमपी / एसएएमपीमार्फत) शैक्षणिक संस्था / नगरपरिषद / महानगरपालिका यांचा सहभाग सुरू ठेवण्यास सूचविले. त्यास

अंदाजे भांडवली खर्च रु. ११.७२ कोटी तसेच देखभाल व दुरूस्ती साठी वर्षाला सुमारे ४.४२ कोटी रुपये असेल जे मंडळाच्या निधीतून पूर्ण करता येतील. सदस्य सचिव यासंदर्भात पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

ई. : औद्योगिक वसाहतींमध्ये उच्च सीओडी आणि टीडीएस प्रवाहाच्या प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्यासाठी सामायिक सुविधा स्थापित करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य करणे.

महाराष्ट्रातील एमआयडीसी क्षेत्राबाहेरील सीईटीपी / औद्योगिक समूह / उद्योगसमूहाला १०% आर्थिक सहाय्य देण्यासंबंधी मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि सीईटीपी असोसिएशन / एमआयडीसी / उद्योग संघटनांकडून सामायिक सुविधा स्थापनेसाठी किंवा औद्योगिक मालमत्तांमध्ये उच्च सीओडी आणि टीडीएस प्रवाहाच्या प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्यासाठी एमइइ व मान्य तंत्रज्ञानाचा प्रस्ताव सादर करण्यास मंजुरी देण्यात आली. तसेच म. औ. वि. मंडळ ५५% पर्यंत आर्थिक सहाय्य करण्यास तयार आहे आणि औद्योगिक संघटना / उद्योगांनी २५% योगदान देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. या सुविधेद्वारे विविध ठिकाणी उद्योगांची गरज भागविली जाईल. सदस्य सचिव पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

इ. : पिण्याचे पाणी मापदंडांपर्यंत सांडपाण्यातील सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी स्थानिक संस्थाच्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांतील सांडपाण्यावर प्रक्रिया करून त्या पाण्याचे पिण्याच्या पाण्याच्या मापदंडांपर्यंत श्रेणी सुधारणासाठी आर्थिक सहाय्य करणे.

मंडळाने सविस्तर चर्चा केली आणि एक विद्यमान सांडपाणी शुद्धीकरण प्रकल्पास (सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र) पिण्याच्या पाण्याच्या निकषाप्रमाणेच सांडपाण्यावरील प्रक्रियेस सुधारित करण्यासाठी १०० टक्के आर्थिक सहाय्य देण्यासंबंधी मंजूरी दिली. महाराष्ट्रातील प्रायोगिक तत्वावर एक प्रकल्प यासाठी घेतला जाऊ शकतो. सदस्य सचिव पुढील कार्यवाही करण्यास अधिकृत आहेत.

➢ सध्य स्थिती:

प्रायोगिक प्रकल्पासाठी कॅपेक्स आणि ओपेक्सच्या होणाऱ्या खर्चाच्या अंदाजासह व्यवहार्यता प्रक्रियेत आहे.

४. मंडळाने स्थापन केलेल्या समित्या

मंडळाचे कामकाज सुरळीत पार पाडण्यासाठी जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ चे कलम ९ व हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१ चे कलम ११ ह्या तरतुदीनुसार अधिनियम व नियमांच्या परिणामकारक व कार्यक्षम अंमलबजावणीसाठी मंडळाने विविध समित्यांची स्थापना केली आहे. २०१९-२० ह्या वर्षी खालील समित्या अस्तित्वात होत्या.

४.१. संमती मूल्यमापन समिती (सी.ए.सी)

अहवालाच्या वर्षी संमती मूल्यमापन समितीमध्ये खालील सदस्यांचा समावेश होता.

१.	अध्यक्ष, म. प्र. नि. मंडळ , मुंबई	अध्यक्ष
२.	सचिव, गृह (वाहतूक) विभाग, मुंबई	सदस्य
३.	तांत्रिक सल्लागार, एम.आय.डी.सी., मुंबई	सदस्य
४.	सदस्य सचिव, म. प्र. नि. मंडळ , मुंबई	सदस्य सचिव
५.	वैज्ञानिक आणि प्रमुख, नीरी, मुंबई	विशेष आमंत्रित

➢ **संदर्भ अटी**

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१ आणि घातक घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) अधिनियम १९८९ ह्यांच्या अंतर्गत संमती मूल्यमापन समिति संमतीपत्र/अधिकारपत्रांचे अर्ज खालीलप्रमाणे स्वीकारते.

लाल संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. ७५ कोटी किंवा अधिक असलेले प्रकल्प.
केशरी संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. ७५० कोटींपेक्षा अधिक असलेले प्रकल्प.
हिरवा संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. २००० कोटींपेक्षा अधिक असलेले सर्व प्रकल्प/सर्व महानगरपालिका.

२०१९-२० ह्या वर्षी संमती मूल्यमापन समितीच्या २७ बैठका आयोजित केल्या होत्या ज्यांमध्ये समितीच्या ११२५ अर्जांविषयी चर्चा झाल्या व ९७६ खटल्यांना मंजुरी देण्यात आली.

४.२. संमतीपत्र समिती (सी.सी.)

संमतीपत्र समितीचे सदस्य खालीलप्रमाणे आहेत:

१.	श्री ई. रवींद्रन सदस्य सचिव, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	अध्यक्ष
२.	डॉ. ए. आर. सुपाते प्रमुख वैज्ञानिक अधिकारी, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य
३.	श्री. पी. के. मिराशे सहाय्यक सचिव (तांत्रिक), महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य
४.	डॉ. वाय. बी. सोनटक्के जल प्रदूषण निवारण अभियंता, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य
५.	डॉ. व्ही. एम. मोटघरे हवा प्रदूषण निवारण अभियंता, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य
६.	श्री. एन. एन. गुरव प्रादेशिक अधिकारी मुख्यालय, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य
७.	श्री. आर. जी. पेठे निवृत्त जल प्रदूषण निवारण अभियंता, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ	सदस्य

➢ **संदर्भ अटी**

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१) आणि घातक घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) अधिनियम १९८९ ह्यांच्या अंतर्गत संमतीपत्र समिती संमतीपत्र/अधिकारपत्रांचे अर्ज खालीलप्रमाणे स्वीकारते;

लाल संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. २५ ते ७५ कोटींदरम्यान असलेले प्रकल्प.
केशरी संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. २५० ते ७५० कोटींदरम्यान असलेले प्रकल्प.
हिरवा संवर्ग : भांडवल गुंतवणूक रु. १००० ते २००० कोटींदरम्यान असलेले प्रकल्प.
पायाभूत सुविधा प्रकल्प : भांडवली गुंतवणूक रु. २५ ते ३५० कोटींदरम्यान असलेले प्रकल्प.

२०१९-२० ह्या वर्षी संमतीपत्र समितीच्या १८ सभा आयोजित केल्या गेल्या होत्या ज्यांमध्ये ११९९ अर्जांविषयी चर्चा झाल्या व १०४८ खटल्यांना मंजुरी देण्यात आली.

४.३. घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना

अ. क्र.	समित्यांची नावे	निर्मितीची तारीख	विभाग / कामाचे क्षेत्र
१.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभाग स्तरीय समिती	१७/०१/२०१९	नाशिक
२.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभाग स्तरीय समिती	२०/१२/२०१८	पुणे
३.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभाग स्तरीय समिती	१७/०१/२०१९	नागपूर
४.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभाग स्तरीय समिती	०३/१२/२०१८	औरंगाबाद
५.	महाराष्ट्र राज्यामध्ये घनकचरा व्यवस्थापनेच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी विभाग स्तरीय समिती	०३/१२/२०१८	कोंकण
६.	दिनांक ०२/०४/२०१४ रोजी घनकचरा (एम अँड एच) नियम, २००० नुसार महानगरपालिका/ नगरपरिषद प्राधिकरणाच्या चौकशीसाठी समिती	१७/०४/२०१५	एमएसडब्ल्यू प्राधिकरणाच्या अर्जांची छानणी

राज्यात घनकचरा व्यवस्थापनच्या (एसडब्ल्यूएमच्या) अंमलबजावणीसाठी सन २०१९-२०२० मध्ये तांत्रिक सल्लागार समितीच्या ८ बैठका घेण्यात आल्या आणि राज्यातील एसडब्ल्यूएमच्या अंमलबजावणीवर लक्ष ठेवण्यासाठी सन २०१९-२०२० दरम्यान २९ विभाग स्तरीय समिती आयोजित केल्या.

सन २०१९-२०२० दरम्यान, एमएसडब्ल्यू प्राधिकरणाच्या अर्जांची छाननी करण्यासाठी प्राधिकरण समिती मध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

१.	श्री. पी. के. मिराशे सहाय्यक सचिव (तांत्रिक) मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	डॉ. स्नेहा पलनीटकर व प्रतिनिधी भारतातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्था	तज्ञ सदस्य
३.	श्री. भालचंद्र पी पाटील माजी. उप मनपा आयुक्त, बृ. मुं. महानगरपालिका	तज्ञ सदस्य
४.	श्री. एन. एन. गुरव प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

एमएसडब्ल्यू प्राधिकरणाच्या अर्ज छाननी समितीने एकूण ११७ अर्जांवर चर्चा केली आणि एमएसडब्ल्यू नियमांचे पालन न केल्यामुळे २३ अर्ज नामंजूर केले गेले आणि सन २०१९-२०२० मध्ये ४५ अर्ज मंजूर / नूतनीकरण करण्यात आले.

४.४. घातक व इतर कचरा (टी अँड एम) नियम, २०१६ आणि ई-कचरा नियम, २०१६ साठी समित्यांची स्थापना केली

१.	घातक कचरा हाताळणे व त्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी आणि दंड आकारण्यासाठी पर्यावरणीय हानीची जबाबदारी लागू करण्यासाठी समिती	८/८/२०१७	मुख्य कार्यालयीन स्तरावर
२.	पुनर्प्रक्रिया / पुनर्वापरासाठी पर्यावरणीयदृष्ट्या ध्वनी व्यवस्थापन सुविधा असणाऱ्या औद्योगिक युनिट्सच्या अनुदानाच्या / नूतनीकरणाच्या प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीसाठी समिती आणि प्रत्यक्ष वापरकर्ते / सह-प्रक्रिया करणे / घातक कचऱ्याचे पुनर्प्रक्रिया आणि इलेक्ट्रॉनिक कचऱ्याचे पुनर्वापर (ई-वेस्ट)	४/१०/२०१६	मुख्य कार्यालयीन स्तरावर

सन २०१९-२०२० दरम्यान, घटक व इतर कचरा आणि ई-कचरा यांच्या पर्यावरण ध्वनी व्यवस्थापनेसाठी प्राधिकरण समिती मध्ये खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

१.	श्री. आर.के. गर्ग, माजी व्यवस्थापकीय संचालक, इंडियन रेअर अर्थ्स लि.	अध्यक्ष
२.	श्री. बी. शर्मा, प्रादेशिक संचालक, पुणे, कें. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
३.	डॉ. बी. आर. नायडू, माजी प्रादेशिक संचालक, पश्चिम विभाग, कें. प्र. नि. मंडळ वडोदरा.	सदस्य
४.	श्री. भारत निंबर्ते, माजी सहसंचालक (जल), म. प्र. नि. मंडळ	सदस्य
५.	श्री. पी. के. मिराशे सहाय्यक सचिव (तांत्रिक) मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य
६.	वैज्ञानिक - १ व २ पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
७.	श्री. एन. एन. गुरव प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

➢ **संदर्भ अटी**

अनुप्रयोगांचा विचार करण्यासाठी अधिकृतता समिती संमती / प्राधिकृततेसाठी जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ आणि घातक कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, १९८९ आणि ई-कचरा नियम, २०१६ खालीलप्रमाणे;

सन २०१९-२०२० दरम्यान घातक कचऱ्यासाठी प्राधिकरण समितीच्या ६ बैठका घेण्यात आल्या. बैठकीत एचडब्ल्यू नियमांतर्गत अधिकृततेच्या एकूण १९३ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली; त्यापैकी ११२ मंजूर झाले आणि ई-कचरा नियम, २०१६ अंतर्गत अधिकृततेसाठी ३६ अर्जांवर चर्चा झाली आणि १९ मंजूर करण्यात आले.

४.५. प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अन्वये उत्पादक / ब्रँड मालक / उत्पादक्ता नोंदणी व त्यातील दुरुस्तीसाठी मार्गदर्शक सूचना ठरविण्याकरिता समितीची स्थापना

१.	उत्पादक आणि ब्रँड मालकांना नोंदणी देण्याबाबत मार्गदर्शक तत्त्वे ठरविण्याची समिती	२१/११/२०१६	मुख्य कार्यालयीन स्तरावर

२०१९-२०२० वर्षात,मार्गदर्शक सूचना ठरवण्यासाठी समिती गठीत केली पीडब्ल्यूएम नियम, २०१६ अंतर्गत नोंदणीसाठी खालील सदस्यांचा समावेश आहे:

१.	सहसंचालक (हवा), म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	अध्यक्ष
२.	आयसीटीचे प्रतिनिधी, मुंबई- प्रा. शशांक म्हस्के, विभाग प्रमुख, पॉलिमर, आयसीटी, मुंबई	सदस्य
३.	पर्यावरण विभागाचे प्रतिनिधी, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
४.	नगरविकास विभागाचे प्रतिनिधी, महाराष्ट्र शासन	सदस्य
५.	प्रादेशिक अधिकारी, मुख्यालय, म. प्र. नि. मंडळ, मुंबई	सदस्य संयोजक

➢ **संदर्भ अटी**

अ) प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन, २०१६ अंतर्गत उत्पादक / ब्रँड-मालकांना नोंदणी योजनेच्या अनुदानाच्या अर्जाची तपासणी करण्यासाठी.
ब) प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन, २०१६ अंतर्गत उत्पादक / ब्रँड-मालकांना नोंदणी योजनेचे अनुदान देण्याच्या अर्जाची शिफारस करणे.
क) प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन, २०१६ अंतर्गत उत्पादक / ब्रँड-मालकांना नोंदणी योजनेचे अनुदान देण्याच्या प्रक्रियेच्या अंमलबजावणीसाठी.

पीडब्ल्यूएम नियम, २०१६ अंतर्गत ५ भागधारक आहेत निर्माता, ब्रँड-मालक, आयातक, कारखानदार, पुनर्वापरकर्ता ज्यांना पीडब्ल्यूएम नियम, २०१६ अन्वये नोंदणी करणे आणि त्यानुसार दुरुस्ती करणे आवश्यक आहे. विस्तारित उत्पादकांच्या जबाबदारीची संकल्पना उत्पादक / आयातकर्ता / ब्रँड-मालकांना लागू आहे. तथापि ईपीआर पुनर्वापरकर्त्यांना सध्याच्या नियमांनुसार लागू नाही. अशाप्रकारे ही समिती येणा्या ईपीआर धोरणाच्या दृष्टीने नोंदणी जारी करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कार्यवाही निश्चित करण्यासाठी स्थापन केली गेली.

सन २०१९-२०२० दरम्यान या समितीची केवळ एक बैठक झाली असून त्यात ३१९ अर्जांवर चर्चा करण्यात आली. सन २०१९-२०२० दरम्यान १४.०२.२०१९ रोजी समितीच्या बैठकीच्या इतिवृत्तानुसार, ६६ पुनर्वापरकर्त्यांना पीडब्ल्यूएम नियम, २०१६ अंतर्गत नोंदणी देण्यात आली.

५. हवा आणि जल गुणवत्ता मापनाचे जाळे आणि पर्यावरणाची वर्तमान स्थिती

वाहतूक, स्थिर स्रोतांमधील इंधन ज्वलन, कोळसा, लाकूड, कोरडे गवत यांसारख्या जीवाष्म इंधनांचे ज्वलन आणि बांधकाम हे हवा प्रदूषणाचे प्रमुख स्रोत आहेत. वाहनांमुळे कार्बन मोनॉक्साईड, हायड्रोकार्बन्स आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स यांच्या उच्च पातळया निर्माण होतात. बांधकाम, खराब रस्ते आणि जीवाष्म इंधनाचे ज्वलन हे धुळीच्या प्रदूषणास (कणरूप पदार्थ) कारणीभूत आहेत. निवासी व व्यावसायिक क्षेत्रांमधील कामकाजांद्वारेही हवा प्रदूषण होते. हवेच्या खराब गुणवत्तेमुळे मानवी स्वास्थ्यावर दुष्परिणाम होतात. प्रामुख्याने, मानवी शरीराच्या श्वसनसंस्था आणि रक्ताभिसरण संस्थांवर हवा प्रदूषणाचे परिणाम होतात. प्रत्येक व्यक्तीचा हवेमधील प्रदूषकांना प्रतिसाद हा प्रदूषकांचे प्रकार आणि प्रदूषकांच्या प्रभावाच्या तीव्रतेवर अवलंबून असला तरीही हवा प्रदूषणामुळे मानवी स्वास्थ्याच्या दीर्घकालीन समस्या निर्माण होऊ शकतात. श्वसनास अडचण, घरघर, खोकला आणि असलेल्या श्वसनरोग व हृदयरोगांमध्ये बिघाड हे जैवरासायनिक व शारीरिक परिणाम हवेतील प्रदूषकांमुळे होऊ शकतात.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने महाराष्ट्रातील वातावरणीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्र स्थापित केले आहे ज्याने हवा (प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम १९८१ च्या आदेशास अनुसरून महाराष्ट्र राज्यामध्ये असलेल्या हवा गुणवत्तेच्या स्थितीविषयी माहिती प्रसारित करण्यासाठी प्रमुख शहरे समाविष्ट केली आहेत. वर्तमानातील समस्यांच्या प्रकार आणि तीव्रतेचा आढावा घेण्यासाठी प्रदूषणाचे स्रोत, वातावरणीय मापदंड आणि त्यांच्या मापन करता येण्याजोग्या व्यक्त झालेल्या पातळया हे सर्व निश्चित करण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या पर्यावरणाच्या ठराविक भागांच्या पद्धतशीर अभ्यासाशी हवा गुणवत्ता सनियंत्रण आणि सर्वेक्षणाचा संबंध आहे. प्रदूषणाचे असंहतन, विखरण, वाऱ्याची हालचाल, कोरडे निक्षेपण, पर्जन्यमान आणि निर्माण झालेल्या प्रदूषणकांमधील रासायनिक बदल या सर्वांद्वारे नैसर्गिक अपमार्जन अथवा स्वच्छता प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केले जाते.

पिण्यासाठी, शेतीसाठी आणि औद्योगिक क्षेत्रासाठी भूतल जल आणि भूजलाच्या मागणीपेक्षा उपलब्धता कमी आहे. राज्यात सर्वत्र असमान प्रमाणात पर्जन्यवृष्टी होते. भूजलाच्या पाझरण्यातून होणाऱ्या पुनर्रभरणीसाठी प्रदेशाची स्वाभाविक रचना आणि मातीची स्थिती प्रतिकूल आहे. पाणी टंचाईसाठी संसाधनांचा गैरवापर हे कारण आहे. ग्रामीण व शहरी स्वच्छता सुविधांमध्ये अधिक तफावत आढळून येते. पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता सुविधांसाठी वाढलेल्या गरजा पूर्ण करणे हे सरकारी अधिकाऱ्यांसाठी एक आव्हान आहे.

५.१. महाराष्ट्रातील सनियंत्रण जाळे आणि विभागानुसार हवा गुणवत्ता

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने १९८४ मध्ये राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमाचा प्रारंभ केला ज्यामध्ये हवेच्या व्यापक प्रदूषणाच्या विविध घटकांच्या स्थानिक आणि कालबाधित फरकाच्या पातळया शास्त्रोक्त व्यवस्थापनाची योजना विकसित करण्यासाठी विचारात घेतल्या जातात. या उपक्रमास त्यानंतर राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रम असे नाव देण्यात आले. राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमांतर्गत सल्फर डायॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि श्वसनीय कणरूप पदार्थ (आर.एस.पी.एम./पी.एमी.$_{१०}$) हे तीन मापदंड सर्व ठिकाणच्या नियमित मापनासाठी ओळखले जातात. प्रदूषकांचे मापन दर आठवड्याला दोनदा २४ तासांसाठी (वायूरूप प्रदूषकांसाठी दर ४ तासांनी मापन व कणरूप प्रदूषकांसाठी दर ८ तासांनी मापन) प्रतिवर्षी १०४ निरीक्षणे मिळवण्यासाठी केले जाते.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या दंडाकानुसार निवासी, औद्योगिक आणि व्यावसायिक अशा जमीन वापराच्या श्रेणींचे प्रतिनिधित्व करणारी ठिकाणे मापनासाठी निवडली जातात. म. प्र. नि. मंडळ आपल्या १२ प्रादेशिक कार्यालयांच्या (आरओ) माध्यमातून राज्यभर उपस्थित असणाऱ्या, महाराष्ट्रभर विविध भागात स्थापित वातावरणीय वायु गुणवत्ता देखरेख स्थानक (एएक्यूएमएस) च्या जाळयाद्वारे नियमितपणे प्रदूषक पातळीचे परीक्षण करते. हे वातावरणीय वायु गुणवत्ता देखरेख स्थानकाच्या, राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमांतर्गत (एनएएमपी) आणि राज्य हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमाअंतर्गत (एसएएमपी) स्थापित आहेत. सन २०१९-२० मध्ये महाराष्ट्रात राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमांतर्गत (६१), राज्य हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमाअंतर्गत (१) आणि सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्टेशन (सीएएक्यूएमएस) (१०) अंतर्गत ७२ वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्टेशन कार्यरत आहेत. ज्या शैक्षणिक संस्था आणि स्थानिक संस्थांकडे केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सनियंत्रणासाठीच्या कार्यप्रणालीनुसार हवा गुणवत्ता केंद्रांची देखरेख करण्यासाठी आधारभूत संरचना उपलब्ध आहे अशा संस्थांद्वारे ही हवा सनियंत्रण केंद्रे संचालित केली जातात. सनियंत्रण केंद्रांच्या संचलनसाठी म. प्र. नि. मंडळाबरोबर या संस्थांचा करार असल्याने मंडळ या केंद्रांच्या कामगिरीचा अहवाल घेते. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाला अग्रेषित करण्यापूर्वी या

केंद्रांद्वारे उपलब्ध झालेली माहिती मुख्यालयाच्या पातळीवर तपासली जाते. नवी दिल्ली येथील केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या सर्व्हरशी ही केंद्रे जोडलेली आहेत.

आकृती ५.१. सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्टेशन कुलाबा (डावे) येथे आणि कुर्ला (उजवे) मुंबईमध्ये.

स्थानिक आणि राष्ट्रीय वायू प्रदूषण समस्यांविषयी आणि आवश्यक शमन उपायांविषयी माहिती असलेल्या नागरिकांच्या पाठबळावरच वायू प्रदूषणाचा प्रभावीपणे सामना केला जाऊ शकतो. हे साध्य करण्यासाठी, हवा गुणवत्ता निर्देशांक (AQI) ही संकल्पना विकसित केली गेली आणि अनेक देशांद्वारे आपापल्या देशातील हवा गुणवत्तेच्या परिस्थितीचे प्रभावीपणे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी त्यांचा उपयोग केला गेला. एक्यूआय एक हवा गुणवत्ता मार्गदर्शक आहे, कोष्टक ५.२४ मध्ये नमूद केल्यानुसार रंगाची गुणवत्ता हवेच्या गुणवत्तेच्या दस्तऐवजासाठी वापरली जाते. निर्देशांक एकाच कालावधीत नोंदणी केलेल्या संबंधित वायू प्रदूषकांच्या अनेक मूल्यांच्या मालिकेचे रूपांतर करून एक संख्या किंवा संख्यांचा संच प्रदान करतो. हे सहजपणे फक्त जटिल/गुंतागुंतीच्या माहितीना (डेटासेटला) मूल्यांच्या श्रेणी-सुलभतेत रुपांतर करते जे वायू प्रदूषणाची मर्यादा दर्शविणाऱ्या भिन्न रंगांच्या रूपात दर्शविले जाते. एक्यूआयमधील वाढ हि वायू प्रदूषणाची वाढीव पातळी दर्शवते आणि या प्रदूषकांशी संबंधित मानवी आरोग्यास धोका संभवतो. यु.एस.-पर्यावरण संरक्षण व्यावसायिक प्रतिनिधी संस्था (US-EPA) यासारख्या विविध आंतरराष्ट्रीय संस्थांनी हवा गुणवत्ता निर्देशांक निश्चित करण्यासाठी हवा प्रदूषकांच्या मानवी संसर्गाच्या प्रमाणावर आधारित गणिती समीकरणांचे संच विकसित केले आहेत. सीपीसीबीने कानपुर (आयआयटी-के)च्या भारतीय तंत्रज्ञान संस्थेच्या सल्ल्यानुसार, सखोल पुनरावलोकन केल्यानंतर एक्यूआय प्रणाली विकसित केली, हवा गुणवत्ता देखरेख कार्यपद्धती व शिष्टाचार समजून घेतले, भारतीय राष्ट्रीय वायु गुणवत्ता मानके (एनएएक्यूएस) आणि मानवी आरोग्यासह प्रदूषकांचे प्रतिसादात्मक संबंध समजून घेतले.

राज्यातील हवेच्या गुणवत्तेचे मूल्यांकन नियमित व विशिष्ट मापनामधून केले जाते. राष्ट्रीय व्यापक हवा गुणवत्ता मानदंडानुसार वातावरणातील हवा गुणवत्तेच्या मूल्यांकनासाठी २०१९ -२० या वर्षासाठी माहिती एकत्रित केली जाते. सल्फर डायॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स, व आर.एस.पी.एम. अथवा (पीएम$_{१०}$) ह्या मापदंडांसाठी माहितीचे विश्लेषण केले जाते. औद्योगिक, निवासी आणि व्यावसायिक विभागांचे मापन राज्यातील विभागांनुसार आणि एन.ए.ए.क्यू.एम.च्या मानकांनुसार केले आहे जे खालील परिच्छेदांमध्ये दर्शवले आहे. औद्योगिक, निवासी आणि व्यावसायिक यासारख्या वेगवेगळया वर्गाच्या जागांवर विभागांनुसार देखरेख केली गेली होती आणि निरीक्षणे खालील भागात नमूद केल्याप्रमाणे एनएएक्यू मानकांच्या वार्षिक सरासरी केंद्रीकरण केली गेली आहेत. विस्तारित घटकासाठी (ई. एफ. = वार्षिक सरासरी / मानक मूल्य) देखील पुर्ण माहिती (डेटा सेट) समजण्यासाठी मोजले गेले आहे आणि नमुन्यांची अंदाजे सरासरी संख्या प्रमाण मर्यादेपेक्षा जास्त आहे. माहितीच्या विश्लेषणाचे प्रतिनिधित्व करण्यासाठी, खाली दर्शविल्याप्रमाणे ओळख आणि तुलना करण्यासाठी कलर कोडिंग प्रणाली वापरली आहे;

कलर कोडिंगवर आधारित हवेचे गुणवत्ता वर्गीकरण

गॅस आणि पार्टिक्युलेट मॅटर	कलर कोड
➢ मर्यादेच्या आतील स्थानके	
➢ मर्यादेपलीकडील स्थानके	
➢ जास्तीत जास्त मूल्य असलेले स्थानक	
➢ किमान मूल्य असलेले स्थानक	

५. १. १ अमरावती

अमरावती विभागात ६ वातावरणीय वातावरणीय देखरेख केंद्रे आहेत ज्यामध्ये निवासी क्षेत्रामध्ये २, औद्योगिक क्षेत्रामध्ये २, व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये १ आणि ग्रामीण भागामध्ये १ चा समावेश आहे. सर्व ठिकाणी विश्लेषित केलेल्या सर्व मापदंडाची वार्षिक सरासरी पातळी आकृती ५.२ मध्ये दर्शविली गेली आहे. सन २०१९ - २० दरम्यान नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.१ मध्ये दर्शविला आहे.

कोष्टक ५.१. अमरावती विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फरडायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
सरकारी अभियांत्रिकी महाविद्यालय	११	१३	७०
ए -२३ एमआयडीसी अमरावती	१२	१४	८६
राज कमल चौक, अमरावती	१३	१५	९३
अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान महाविद्यालय, अकोला	१५	१५	६६
एल.आर. अभियांत्रिकी महाविद्यालय	१३	१४	६४
म.औ.वि.म. वॉटर वर्क्स	१७	१७	७०

आकृती ५.१ मधून हे दर्शविले गेले आहे की संपूर्ण विभागामध्ये वायूंचे प्रमाण कमी आहे परंतु पी.एम.१० चे प्रमाण सर्व ठिकाणी उदा. सरकार अभियांत्रिकी महाविद्यालय, ए -२३ एमआयडीसी अमरावती, राज कमल चौक, अमरावती, अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान महाविद्यालय (आर्किटेक्चर शाखा), एल. आर. अभियांत्रिकी महाविद्यालय, आणि एमआयडीसी वॉटर वर्क्स अनुक्रमे ६० मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर च्या मानदंडापेक्षा जास्त आहेत.

सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्ससाठी वार्षिक सरासरी पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम. मध्ये असल्याचे दिसून आले आहे तर पी.एम.$_{१०}$ साठी ते सर्व स्थानांच्या मर्यादेपलीकडे होते. कोष्टक ५.२ मध्ये दर्शविलेले पी.एम.$_{१०}$ साठी मोजले जाणारे किमान आणि कमाल मर्यादा घटक.

कोष्टक ५.२. अमरावती विभाग - पी.एम.१०चा अतिरिक्त घटक.

किमान	०.६४
कमाल	०.९४

५.१.२ औरंगाबाद

प्रादेशिक कार्यालय, म.प्र. नि. मंडळ, औरंगाबादच्या कार्यक्षेत्रात स्टील इंडस्ट्रीज, री-रोलिंग मिल, स्टोन क्रशर, थर्मल पॉवर प्लांट इत्यादी प्रमुख हवा प्रदूषण करणारे उद्योग आहेत. निलंबित कण पदार्थ / एकूण कण पदार्थ, सल्फर डायॉक्साईड व नायट्रोजन ऑक्साइड्स यासारखे मापदंड पर्यावरणीय प्रदूषणाचे मुख्य घटक आहेत. बहुतांश उद्योगांनी हवा प्रदूषण नियंत्रण यंत्रणेस चिमणीद्वारे पुरेशी उंची दिली आहे.

या प्रदेशात ९ हवा गुणवत्ता सनियंत्रण स्थानके आहेत, निवासी भागात ५, औद्योगिक क्षेत्रामध्ये ३ आणि ग्रामीण भागात १आहे. सर्व ठिकाणी विश्लेषण केलेल्या मापदंडाची वार्षिक सरासरी पातळी कोष्टक ५.३ मध्ये दर्शविली जाते. असे आढळले आहे की सल्फर डायॉक्साईडची पातळी सर्व स्थानकांच्या एन.ए.ए.क्यू.एम. च्या मानक मर्यादेत होती. सन २०१९ - २० या वर्षात नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.३ मध्ये प्रस्तुत केला आहे.

कोष्टक ५.३ मधून असे निदर्शनास येते की संपूर्ण विभागात सल्फर डायॉक्साईडची पातळी मर्यादेच्या आत आहे. मात्र पी.एम. १० ची मर्यादा या विभागातील सर्व ठिकाणी ओलांडत आहे आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स ची मर्यादा फक्त तीन ठिकाणी उदा. सी.ए.डी.ए. कार्यालय, एसबीईएस कॉलेज, जालना बचत भवन येथे वाढली आहे.

कोष्टक ५.३. औरंगाबाद विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
	५०	४०	६०
एमआयडीसी वाळुंज, औरंगाबाद	८	११	८०
सी.ए.डी.ए. कार्यालय	१५	४१	७७
एसबीईएस कॉलेज	१६	४३	७५
जिल्हाधिकारी कार्यालय, औरंगाबाद	१४	४०	७४
जालना कृष्ण धन	१०	३९	९३
जालना बचत भवन	१०	४१	९६
सिद्धेश्वर सहकारी बँकेचा टेरेस	५	१७	८४
केशवराज विद्यालय गच्चीवर	५	१७	८४
एमआयडीसी वॉटर वर्क्स, लातूर	५	१७	८५

कोष्टक ५.४. औरंगाबाद विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक.

किमान	०.७४
कमाल	१.२३

५.१.३ चंद्रपूर

चंद्रपूर विभागात ७ व्यापक हवा सनियंत्रण केंद्रे आहेत ज्यामध्ये निवासी भागात ३, आणि ४ औद्योगिक क्षेत्रामध्ये आहेत. आकृती ५.२. मध्ये सर्व ठिकाणी मापन केलेल्या सर्व मापदंडांच्या वार्षिक सरासरी पातळया दर्शवल्या आहेत. आकृती ५.२. मधून असे समजते की सल्फर डायॉक्साईड व नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या पातळया सर्व ठिकाणी एन.ए.ए.क्यू.एम. मानक मर्यादेपेक्षा कमी होत्या तर सर्व ठिकाणी पी.एम.$_{१०}$ च्या पातळया मानक मर्यादेपेक्षा जास्त आहे जी कदाचित त्या भागात औष्णिक उर्जा संयंत्रांच्या अस्तित्वामुळे असू शकते. २०१९ – २० या वर्षी नोंदवलेला वार्षिक सरासरी आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.५. मध्ये दिला आहे.

कोष्टक ५.५. चंद्रपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
	५०	४०	६०
जुने एमआयडीसी चंद्रपूर	१२	१७	६६
उप प्रादेशिक अधिकारी कार्यालय, चंद्रपूर	४	३१	६८
एमआयडीसी चंद्रपूर	४	२७	९०
घुग्गस	४	२७	२०३
राजुरा	४	२७	१७०
बल्लारशाह	४	२७	११६
ताडली एमआयडीसी	४	२८	११७

कोष्टक ५.६. चंद्रपूर विभाग - पी.एम.$_{१०}$चा अतिरिक्त घटक.

किमान	०.६६
कमाल	१.८६

५.१.४ कल्याण

या विभागातील एकूण नमुन्यांचे विश्लेषण ९ वेगवेगळया ठिकाणी होते आणि आकृती ५.२. मध्ये सर्व ठिकाणी मापन केलेल्या सर्व मापदंडांच्या वार्षिक सरासरी पातळया दर्शवल्या आहेत. आकृती ५.२ वरून हे स्पष्ट आहे की सर्व ठिकाणी सल्फर डायॉक्साईडची पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम. मानक मर्यादेत होती. केवळ एमआयडीसी ऑफिस डोंबिवली येथील

स्थानकातील नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पीएम १० ची पातळी मानक मर्यादेपेक्षा जास्त आहे. नमूना स्थानका जवळ जास्त रहदारी हे पीएम १० आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या पातळीतील वाढीचे कारण असू शकते.

कोष्टक ५.७. कल्याण विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
अंबरनाथ	३३	४१	६६
बदलापूर	२६	५७	९०
प्रेमाताई हॉल	३२	४१	६५
आय. जी. एम. हॉस्पिटल	३१	४३	६६
डोंबिवली	२७	६४	९३
म.औ.वि.म. कार्यालय, डोंबिवली	२७	६४	९३
म. प्र. नि. मंडळ प्रादेशिक कार्यालय, कल्याण	३३	४१	६६
पवई चौक	२६	६१	९५
श्रीमती सी.एच.एम. महाविद्यालय परिसर	२१	४६	७१

वरील कोष्टक ५.७ वरून असे दिसून येते कि हिरवा रंग स्तंभा मध्ये दाखवलेले सल्फर डायॉक्साईडचे प्रमाण मानक मर्यादा ५० पेक्षा कमी आहे आणि त्याचप्रमाणे नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० चे प्रमाण दर्शविणारे नारिंगी स्तंभ मानक मर्यादा ४० आणि ६० पेक्षा अधिक आहेत.

कोष्टक ५.८. कल्याण विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$ चे अतिरिक्त घटक.

	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
किमान	०.५२	०.६५
कमाल	०.८७	१

५.१.५ कोल्हापूर

कोल्हापूर विभागात ६ हवा सनियंत्रण केंद्रे आहेत ज्यामध्ये निवासी भागात ३, औद्योगिक क्षेत्रात १, आणि ग्रामीण भागात २ चा समावेश आहे. आकृती ५.२. मध्ये सर्व ठिकाणी मापन केलेल्या सर्व मापदंडांच्या वार्षिक सरासरी पातळ्या दर्शवल्या आहेत. आकृती ५.२ मधून असे दिसून येते की पी.एम.$_{१०}$ वगळता, जवळजवळ सर्व ठिकाणी सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्सच्या पातळीची वार्षिक सरासरी एन.ए.ए.क्यू.एम. च्या मानक मर्यादेत होती. नमुना घेणाऱ्या ठिकाणांजवळील साखर कारखाने हे पी.एम.$_{१०}$ च्या पातळीत वाढीचे कारण असू शकते. सन २०१९-२०२० मध्ये नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.९ मध्ये प्रस्तुत केला आहे.

कोष्टक ५.९. कोल्हापूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
	५०	४०	६०
शिवाजी विद्यापीठ	१२	२१	६०
रुईकर ट्रस्ट	२९	५३	१२५
महाद्वार रस्ता	२३	४०	९७
उप-प्रादेशिक कार्यालय, उद्योग भवन, सांगली	९	३६	७१
सांगली-मिरज प्राथमिक महानगरपालिका शाळा	११	४४	७०
कृष्णा व्हॅली शाळा	१०	३९	७५

कोष्टक ५.१०. कोल्हापूर विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक.

	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
किमान	०.२७	०.६१
कमाल	०.६७	१.२६

५.१.६ मुंबई

सायन आणि वांद्रे या दोन निवासी ठिकाणी दोन व्यापक हवा सनियंत्रण केंद्रे स्थापित आहेत. या स्थानांवर विश्लेषित केलेल्या तीन मापदंड साठी म्हणजेच सल्फर डायॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० ची वार्षिक सरासरी पातळी आकृती ५.२. मध्ये दर्शविली गेली आहे.

आकृती ५.२. पासून असे दिसून आले आहे की सल्फर डायॉक्साईड ची वार्षिक सरासरी पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम. मानकांच्या निर्धारित मर्यादेत आहे. तथापि दोन्ही ठिकाणांची उदा. वांद्रे आणि सायन नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.$_{१०}$ ची पातळी निर्धारित मर्यादेत नाहीत. नमुना घेणाऱ्या ठिकाणांजवळील अवजड रहदारी प्रदूषकांचे प्रमाण जास्त होण्याचे कारण असू शकते. सन २०१९-२०२० मध्ये नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.११ मध्ये दर्शविला आहे.

कोष्टक ५.११. मुंबई विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
सायन	६	४७	१९५
वांद्रे	१५	४८	७०

कोष्टक ५.१२. मुंबई विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक.

	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
किमान	०.५९	०.७०
कमाल	०.७३	१.९५

५.१.७ नागपूर

आकृती ५.२ पासून, असे दिसून येते की सल्फर डायॉक्साईडची पातळी सर्व ठिकाणी एन.ए.ए.क्यू.एम. च्या मानक मर्यादेत आहेत. सर्व ठिकाणी नायट्रोजन ऑक्साइड्सची पातळी निर्धारित मर्यादेत आहे फक्त हिंगणा रोड येथे किंचित जास्त आहे सर्व ठिकाणी पी.एम.$_{१०}$ची पातळी निर्धारित मर्यादेच्या बाहेर आहे.

पी.एम.$_{१०}$च्या पातळीसाठी जास्त रहदारी आणि उद्योगांची उपस्थिती हे कारण असू शकते. सन २०१९-२०२० या वर्षात नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.१३ मध्ये प्रस्तुत केला आहे.

कोष्टक ५.१३. नागपूर विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
सिव्हिल लाईन्स, नागपूर	१२	३७	७३
उत्तर अंबाझरी रस्ता	१३	३८	११२
हिंगणा रोड	१४	४१	११७
सदर	१४	४०	१०९

कोष्टक ५.१४. नागपूर विभाग - पी.एम.१०चा अतिरिक्त घटक.

किमान	०.७४
कमाल	१.१८

५.१.८ नाशिक

या विभागातील ८ व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रांपैकी ५ केंद्रे निवासी भागात २, औद्योगिक क्षेत्रात २, आणि व्यावसायिक क्षेत्रामध्ये १ अशी स्थापित आहेत. विश्लेषणाचा [परिणाम आकृती ५.२ मध्ये दर्शविला गेला आहे. आकृती ५.२ वरून असे दिसून येते की सल्फर डायॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० (केटीएचएम महाविद्यालयाशिवाय) सर्व ठिकाणी एन.ए.ए.क्यू.एम.च्या मानक मर्यादेत आहेत. सन २०१९ - २०२० या वर्षात नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.१५ मध्ये सादर केला आहे.

कोष्टक ५.१५. नाशिक विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
उप-प्रादेशिक कार्यालय नाशिक	९	२१	५२
केटीएचएम कॉलेज	५	१५	७२
म.औ.वि.म. सातपूर	९	२२	५६
आर.टी.ओ. कॉलनी	९	२३	५६
म.न.पा. नाशिक	१०	२३	५३
म.औ.वि.म. जळगाव	१२	३२	५७
गिरणा पाण्याची टाकी	१२	३२	५६
जुने बी. जे मार्केट	१२	३१	५७

कोष्टक ५.१६. नाशिक विभाग - पी.एम.१०चा अतिरिक्त घटक

अतिरिक्त घटक – नाशिक	
किमान	०.५२
कमाल	०.७३

५.१.९ नवी मुंबई

नवी मुंबई विभागात ६ व्यापक हवा सनियंत्रण केंद्रांपैकी निवासी भागात २, औद्योगिक क्षेत्रात ३, आणि ग्रामीण भागात १ चा समावेश आहे. आकृती ५.२. मध्ये सर्व ठिकाणी मापन केलेल्या सर्व मापदंडांच्या वार्षिक सरासरी पातळ्या दर्शवल्या आहेत.

आकृती ५.२ मधून असे दर्शविले गेले आहे की सर्व ठिकाणच्या सल्फर डायॉक्साईड आणि पी.एम.१० च्या पातळीची सरासरी (ऐरोली वगळता) एन.ए.ए.क्यू.एम. मानक मर्यादेत आहे. नायट्रोजन ऑक्साइड्सची पातळी सर्व स्थानांसाठी मर्यादा पलीकडे आहे. हे परिसरातील उद्योगांच्या उपस्थितीमुळे असू शकते. नमुना घेण्याच्या ठिकाणाजवळील अवजड रहदारी प्रदूषकांचे प्रमाण जास्त होण्याचे कारण असू शकते. सन २०१९ -२० दरम्यान नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.१७ मध्ये दर्शविला आहे.

कोष्टक ५.१७. नवी मुंबई विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
ऐरोली	४२	६२	११५
नेरुळ	१६	४१	५३
रबाळे	१६	४५	५८

महापे	१७	४७	५६
खारघर	१६	४४	५२
तळोजा	१६	४६	५९

कोष्टक ५.१८. नवी मुंबई विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स चे अतिरिक्त घटक.

अतिरिक्त घटक – नवी मुंबई	
किमान	०.५३
कमाल	१.१६

५.१.१० पुणे

पुणे शहर नेहमीच “निवृत्तीधारकांचे नंदनवन” (पेन्शनर्स पॅराडाइझ) म्हणून कौतुक केले जाते. आरोग्यवर्धक हवामान आणि स्वच्छ हवा यामुळे आजाराचे प्रमाण कमी होते हे चांगले आहे परंतु हा दर काळासह कमी होत चालला आहे. हवा प्रदूषण इतक्या मर्यादिपर्यंत पोहोचले आहे की, महानगर स्वत:च्या वाहनांच्या रहदारीमुळे गुदमरत आहे. हवा प्रदूषणात सातत्याने होणारी वाढ पाहता या भागात ८ वातावरणीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्र असून त्यातील ६ निवासी भागात, १ औद्योगिक व १ ग्रामीण भागात आहेत. संपूर्ण क्षेत्रामध्ये म्हणजेच निवासी, ग्रामीण भाग आणि औद्योगिक हवामानाच्या गुणवत्तेचे मूल्यांकन करण्यासाठी नमुने विश्लेषित केले गेले आहेत. सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी पातळी आकृती ५.२ मध्ये दर्शविली जाते.

आकृती ५.२ पासून. असे लक्षात घेतले जाऊ शकते की सर्व ठिकाणी सल्फर डायॉक्साईडची पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम. च्या मानक मर्यादेत आहे. जवळजवळ सर्व ठिकाणी नायट्रोजन ऑक्साइड्स आणि पी.एम.१० ची पातळी मानक मर्यादेपलीकडे होते जे कदाचित नमुना घेण्याच्या ठिकाणी प्रचंड रहदारीमुळे होते. सन २०१९ - २०२० मध्ये नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.१९ मध्ये दर्शविला आहे.

कोष्टक ५.१९. पुणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	**मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]**		
	सल्फर डायॉक्साईड	**नायट्रोजन ऑक्साइड्स**	**पी.एम.१०**
	५०	४०	६०
पिंपरी-चिंचवड महानगरपालिका	२४	७०	७२
कर्वे रस्ता सतत व्यापक हवा गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्र	१२	५७	७९
नळ स्टॉप	२२	८४	११०
भोसरी	२२	५७	११३
स्वारगेट	१८	६०	१४०
सोलापूर	१३	७४	९२
डब्ल्यू.आय.टी. परिसर	१५	३४	७३
सात रस्ता	१५	३४	७५

कोष्टक ५.२०. पुणे विभाग - नायट्रोजन ऑक्साइड्स व पी.एम.१० चे अतिरिक्त घटक.

अतिरिक्त घटक – पुणे		
	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	**पी.एम.$_{१०}$**
किमान	०.४३७५	०.७२
कमाल	१.०५	१.४१

५.१.११ रायगड

यामधील पनवेल पाणीपुरवठा प्रकल्पातील वातावरणीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्र निवासी भागात आहे. या ठिकाणी विश्लेषित केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी पातळी आकृती ५.२ मध्ये दर्शविली आहे. कोष्टक ५.२१ मध्ये सादर केलेल्या सारणीतून असे लक्षात आले आहे की नायट्रोजन ऑक्साइड्स वगळता, सल्फर डायॉक्साईड आणि पी.एम.१० ची पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम. च्या मानक मर्यादेत होती. सन २०१९ - २०२० मध्ये नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.२१ मध्ये प्रस्तुत केला आहे.

कोष्टक ५.२१. रायगड विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.$_{१०}$
	५०	४०	६०
पनवेल पाणी पुरवठा केंद्र	१६	४८	५३

५.१.१२ ठाणे

या विभागात ३ वातावरणीय हवा गुणवत्ता संनियंत्रण केंद्रे स्थापित आहेत, त्यापैकी १ निवासी क्षेत्रामध्ये, १ औद्योगिक क्षेत्रामध्ये आणि १ ग्रामीण भागात आहे. सर्व ठिकाणी विश्लेषित केलेल्या सर्व मापदंडांची वार्षिक सरासरी पातळी आकृती ५.२ मध्ये दर्शविली आहे.

आकृती ५.२ पासून हे स्पष्ट आहे की सर्व ठिकाणी सल्फर डायॉक्साईड आणि नायट्रोजन ऑक्साइड्स ची पातळी एन.ए.ए.क्यू.एम.च्या विहित मानक मर्यादेत आहेत. सर्व ठिकाणी पी.एम.१० ची पातळी निर्धारित मर्यादेच्या बाहेर आहे. सन २०१९ - २०२० मध्ये नोंदविलेल्या वार्षिक सरासरी सांख्यिकीय आकडेवारीचा तपशील कोष्टक ५.२२ मध्ये प्रस्तुत केला आहे.

कोष्टक ५.२२. ठाणे विभागामधील वार्षिक सरासरी हवा गुणवत्तेचे सांख्यिकी मापन.

ठिकाण	मापदंड / घटक [मायक्रोग्रॅम प्रति घनमीटर]		
	सल्फर डायॉक्साईड	नायट्रोजन ऑक्साइड्स	पी.एम.१०
	५०	४०	६०
बाळकुम/ग्लॅक्सो	२१	३६	१४०
नौपाडा	२६	३९	१५४
कोपरी	२२	३७	१४९

कोष्टक ५.२३. ठाणे विभाग - पी.एम.$_{१०}$चे अतिरिक्त घटक.

किमान	१.४०
कमाल	१.५५

५.२. महाराष्ट्र राज्यातील हवा गुणवत्ता निष्कर्ष

महाराष्ट्रातील व्यापक हवा गुणवत्ता परीक्षण केंद्रांमध्ये नोंदवण्यात आलेल्या निरीक्षणांच्या हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या आढाव्याची तीन मापदंडे (सल्फर डायॉक्साईड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स व आरएसपीएम) वापरून ऑक्टोबर २०१४ रोजी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि आय.आय.टी. कानपुरने प्रसिद्ध केलेल्या गणनेच्या पद्धतीप्रमाणे आणि हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या श्रेणींप्रमाणे गणना केलेली आहे. एखाद्या क्षेत्रासाठी उप-निर्देशांक ठरवल्यानंतर त्या परीक्षण केंद्रामधील उच्च उप-निर्देशांक त्या केंद्राद्वारे प्रतिनिधित्व केलेल्या क्षेत्रासाठी हवा गुणवत्ता निर्देशांक मानला गेला आहे.

सन २०१९ - २०२० मध्ये महाराष्ट्राच्या विविध भागात स्थापित ६९ चालू व्यापक हवा सनियंत्रण केंद्रांच्या गुणवत्तेचे परीक्षण केले गेले आकृती ५.३. मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, मागील वर्षी (२०१८-१९) च्या तुलनेत सुमारे ७५.७% निरीक्षणे 'चांगली' आणि 'समाधानकारक' श्रेणींमध्ये आली आहेत. अशाप्रकारे, प्रदूषित नसलेल्या दिवसांच्या टक्केवारीत जवळपास ६.९% वाढ नोंदविली गेली. 'मध्यम' श्रेणीत यावर्षी २३.६८% निरीक्षणे नोंदविण्यात आली होती, मागील वर्षीच्या तुलनेत २९.४% होती. सन २०१८-१९ च्या तुलनेत १.३८% वरून सन २०१९-२०२० मध्ये ०.६४% पर्यंत घट खराब श्रेणीमध्ये दिसून आली. 'अति खराब ' आणि 'गंभीर' प्रकारात कोणतीही निरीक्षणे आढळली नाहीत, तर अगदी मिनिटांचा भाग 'डेटा नाही'(माहिती नाही) अंतर्गत आला. कोष्टक ५.२४. हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या विविध श्रेणींसाठी निश्चित केलेले रंग दर्शवते.

कोष्टक ५.२४. हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या श्रेणींनुसार निश्चित केलेले रंग.

हवा गुणवत्ता निर्देशांक	०-५०	५१-१००	१०१-२००	२०१-३००	३०१-४००	४०१-५००
वर्णन	चांगला	समाधानकारक	मध्यम	खराब	अती खराब	तीव्र

हवा गुणवत्ता निर्देशांक (एक्यूआय) एक व्यापक दर्शक मूल्य आहे जो वैयक्तिक वायू प्रदूषकांच्या परिणामाच्या भारित मूल्यांचे (उदा. सल्फर डायऑक्साइड, नायट्रोजन ऑक्साइड्स, कार्बन मोनोऑक्साइड) एकल संख्येने किंवा संख्यांच्या संचामध्ये रूपांतरित करून मोजला जातो. हे लोकसंख्येवरील आरोग्यावर होणाऱ्या परिणामांच्या दृष्टीने क्षेत्रातील हवेची गुणवत्ता प्रतिबिंबित करते. यामुळे हवेच्या गुणवत्तेचे मापदंड समजणे सोपे होते जे सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचू शकते आणि हवा प्रदूषण कमी करण्याच्या दृष्टीने धोरणे आखण्यासाठी निर्णय घेणारे वापरू शकतात. भारतातील मानक हवा गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये खालील आठ प्रदूषक- कार्बन-डायऑक्साइड, कार्बन मोनोऑक्साइड, नायट्रोजन डायऑक्साइड, सल्फर डायऑक्साइड, पी. एम.$_{१०}$, पी. एम.$_{२.५}$, ओझोन, लीड आणि अमोनिया साठी खंडित आरोग्यावर (आरोग्य ब्रेकपॉईंट्सवर) आधारित आहेत. धोरणकर्ते, संशोधक आणि लोकांसाठी हवा गुणवत्ता निर्देशांकचे विविध उपयोग आणि अनुप्रयोग आहेत. हवेची गुणवत्ता देखरेख आणि नियमन करण्याचे हे एक प्रमुख साधन आहे. त्यानंतरचे विभाग वर्षभरात महाराष्ट्रात हवा गुणवत्ता निर्देशांकच्या विस्ताराचे तपशीलवार वर्णन करतात.

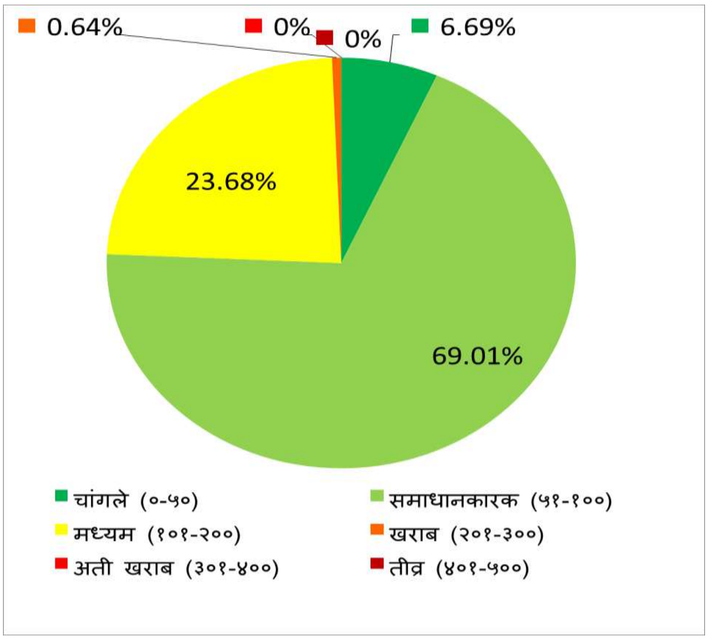

आकृती ५.३. महाराष्ट्रातील सर्व एएक्यूएमएस (२०१९-२०२०) मध्ये परीक्षण केलेल्या निरीक्षणाच्या हवा गुणवत्तेसाठी एक्यूआय प्रवर्गाचा वाटा.

५.२.१. हवा गुणवत्ता निर्देशकांच्या विश्लेषणाचा ५ वर्षांचा कल

२०१५ ते २०२० या वर्षातील हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या प्रत्येक स्तराच्या कलमाचे विश्लेषण या वर्षात प्रत्येक हवा गुणवत्ता निर्देशांक श्रेणीतील योगदानाची तुलना आणि अभ्यास करण्यासाठी केला गेला. आकृती ५.४ मध्ये वर्ष २०१५ -१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० या वर्षात हवा गुणवत्ता निर्देशांकाच्या श्रेणीतील भागांचा कल दर्शविला गेला आहे.

आकृती ५.४ वरून हे लक्षात येऊ शकते की, २०१९-२० मधील सर्वाधिक हिस्सा 'समाधानकारक' प्रकारातील आहे, जो मागील ट्रेंडप्रमाणेच आहे. 'मध्यम' श्रेणी 'समाधानकारक' प्रकारानंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे. सर्व ५ वर्षांत, 'चांगल्या'श्रेणीतील वाटा तिसऱ्या क्रमांकाचा असल्याचे दिसून आले. 'खराब', 'अती खराब' आणि 'गंभीर' या हवा गुणवत्ता निर्देशांक प्रकारातील भाग सर्व वर्षात नगण्य होता.

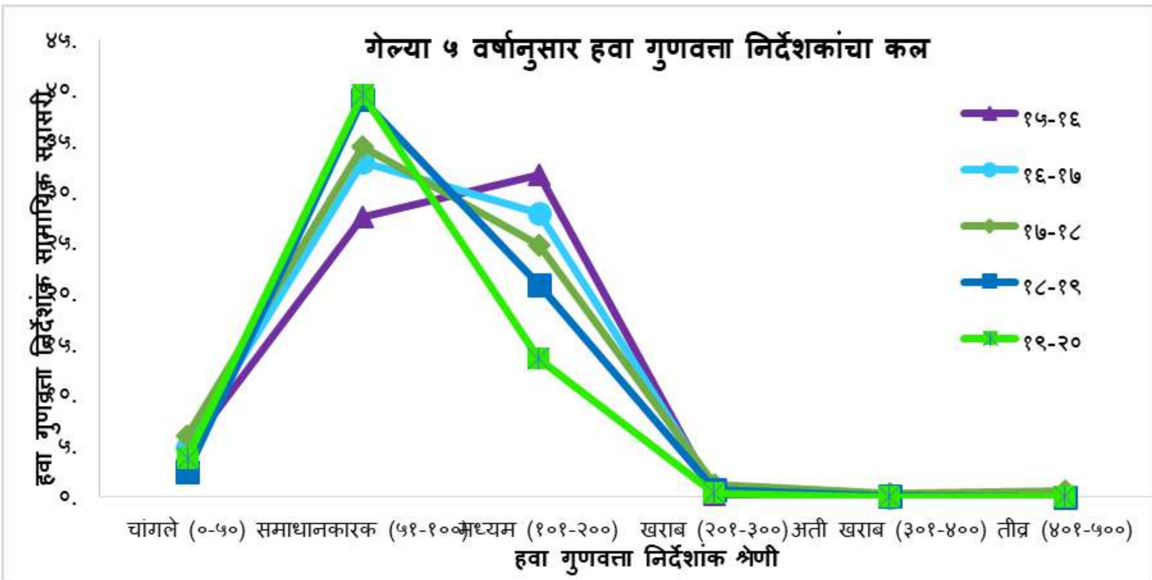

आकृती ५.४. गेल्या ५ वर्षानुसार हवा गुणवत्ता निर्देशकांचा कल

५.३. महाराष्ट्र राज्यातील विविध विभागांमधील व्यापक ध्वनी गुणवत्ता.

ध्वनीमध्ये सामान्यतः विविध वारंवारतांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश होतो. ध्वनी ऊर्जेचा साधारण २० हर्ट्झ ते २० किलोहर्ट्झ ह्या श्राव्य श्रेणींमधील विस्तार हा मानवी कानास आवाजाची ओळख करून देण्यासाठी कारणीभूत आहे. मानवी कानामध्ये विस्तृत चंचल आवाका असणारी अत्यंत संवेदनशील संस्था आहे. ह्या अत्यंत विस्तृत अवाक्याला सामावून घेण्यासाठी ध्वनी पातळयांचे मापन डेसिबल (डी.बी.) हे एकक वापरून केले जाते.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने निश्चित केलेल्या ध्वनी पातळी मर्यादा ह्या आवाजाच्या स्रोतांद्वारे निर्माण होणाऱ्या आवाजावरील सर्वसामान्य मर्यादा आहेत. परंतु वातावरण अथवा ठिकाणच्या निरपेक्ष काही आवाज त्रासदायकच असतात. उच्च पातळीचे आवेगक आवाज विशिष्ट श्रेणीचे प्रतिनिधित्व करतात आणि परिणामी, संपूर्ण मर्यादाने प्रतिबंधित आहेत.

ध्वनी प्रदूषण नियंत्रणासाठी केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने तज्ज्ञांच्या राष्ट्रीय समितीची स्थापना केली आहे. ह्या समितीने सभोवतालच्या हवेसाठी, वाहने, घरगुती उपकरणे आणि बांधकामाच्या उपकरणांसाठी ध्वनी पातळयांची मानके ह्या सुचवली आहेत. ज्यांना नंतर पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ मध्ये अधिसूचित करण्यात आली आहेत जी पुढे **कोष्टक ५.२५.** मध्ये नमूद केले आहे.

कोष्टक ५.२५. पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम (१९८६) व ध्वनी प्रदूषण (नियमन व नियंत्रण) अधिनियम, २००० अंतर्गत ध्वनी पातळयांची मानके.

क्षेत्र श्रेणी	डीबी(ए) एलईक्यू पातळी मर्यादा	
	दिवसाची वेळ	रात्रीची वेळ
औद्योगिक क्षेत्र	७५	७०
व्यावसायिक क्षेत्र	६५	५५
निवासी क्षेत्र	५५	४५
शांतता क्षेत्र	५०	४०

सन २०१९-२० या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यातील वेगवेगळया ठिकाणी आवाजाचे निरीक्षण केले गेले नाही. म्हणून अहवाल वर्षासाठी ध्वनी पातळीचे मोजमाप उपलब्ध नाही. तथापि म. प्र. नि. मंडळ मुंबई व त्याच्या उपनगरी भागात वास्तविक ठिकाणी आवाजाच्या पातळीचे परीक्षण १० ठिकाणी करीत आहे उदा. वांद्रे, वडाळा, महापे, वाशी, ठाणे, गोवंडी, किल्ला परिसर, मुंबई एएसएचपी, बिस्लेरी अंधेरी, एल अँड टी पवई इ. मंडळाने दिवाळी व गणेशोत्सवात ध्वनी पातळीचे परीक्षण केले आहे आणि त्यासंबंधीचे तपशीलवार विश्लेषण या अहवालाच्या ७व्या अध्यायात सादर केले आहेत.

५.४. महाराष्ट्र राज्यातील जल गुणवत्ता

पाण्याच्या भौतिक, रासायनिक आणि जैविक गुणधर्मांमधील कोणताही बदल ज्याचा सजिवांवर घातक परिणाम होतो अशा बदलला जल प्रदूषण म्हणतात, असे १९९७ या वर्षी जागतिक आरोग्य संस्थेने (डब्ल्यू.एच.ओ.) जल प्रदूषणास परिभाषित केले आहे. औद्योगिक सांडपाणी आणि घरगुती टाकाऊ पदार्थ यांसारखे प्रत्यक्ष स्रोत आणि ग्रामीण परिसरांच्या शेतींमधील खते व कीटकनाशकांचा निचरा अशा अप्रत्यक्ष स्रोतांद्वारे जल प्रदूषण होते. मानवी कृतींबरोबरच विविध सूक्ष्मजीवही जल प्रदूषणास जबाबदार आहेत ज्यामुळे पाण्याद्वारे होणारे विविध रोग होऊ शकतात. तलाव, झरे, समुद्र आणि इतर जलाशयांमध्ये विषमय पदार्थ मिसळतात तेव्हा ते विरघळतात अथवा अधांतरी राहतात अथवा तळाशी जमा होतात. ह्यामुळे जल प्रदूषण होऊन जल गुणवत्तेमध्ये बिघाड होतो आणि जल परिसंस्थेवर दुष्परिणाम होतो. हे प्रदूषक झिरपून भूजलाचे जलाशय आणि झऱ्यांवर परिणाम करू शकतात.

माणसासाठीच नाही, तर वनस्पती व प्राणिमात्रांसाठीही जल प्रदूषणाचे परिणाम घातक ठरतात. जल प्रदूषणामुळे शेवाळयाच्या वाढीच्या प्रमाणामध्ये वाढ होते ज्यामुळे पाण्यातील प्राणवायू कमी होऊन जलचरांवर दुष्परिणाम होतो. कीटकनाशकांमुळे दूषित झालेल्या पाण्याचे सेवन केल्याने मासे आणि इतर प्राण्यांमध्ये डी.एन.ए.ला हानी, रोगप्रतिकारशक्ती खालावणे, कर्करोग, कर्करोगाच्या गाठी उद्भवू शकतात. पक्ष्यांमध्ये चोच वक्र होणे आणि अंड्यांचे कवच पातळ होणे अशा शारीरिक विरूपतासुद्धा उद्भवू शकतात. प्रदूषित पाण्याच्या वापरामुळे केवळ मनुष्य, प्राणी आणि पक्ष्यांमधेच विषबाधा नाही, तर संवेदनशील जलपरिसंस्था आणि नदीतटीय परिसंस्थांचा कार्यामध्येही व्यत्यय येतो.

घनकचऱ्याची अयोग्य विल्हेवाट हीदेखील भूजलाची गुणवत्ता खालावण्यास जबाबदार आहे. व्यावसायिक, महानगरपालिका, औद्योगिक आणि शेतीसंबंधी उपक्रमांमधील टाकाऊ पदार्थांचा समावेश घनकचऱ्यामध्ये होतो. पावसाचे प्रमाण, पावसाळयादरम्यानचे सौम्य, उन्हाळयादरम्यानच्या बाष्पीभवनाचे उच्च प्रमाण, विविध मानवनिर्मित कृतींद्वारे अधूनमधून निर्माण होणारे प्रदूषण, पाणी वाहण्याचे प्रमाण, इत्यादी कारणांमुळे जल गुणवत्तेवर परिणाम होतो. तथापि मापनाच्या त्याच ठिकाणी जल गुणवत्तेमध्ये बदल आणि तफावती येऊन ऋतूंप्रमाणे बदल होऊ शकतात. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या राष्ट्रीय जल सनियंत्रण उपक्रमांतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (एमपीसीबी) २५० जल गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रांद्वारे (भूतल जलासाठी २०० आणि भूजलासाठी ५०) भूतल जल आणि भूजलाची गुणवत्तेची देखरेख म. प्र. नि. मंडळ नियमितपणे करते. भूतल जलाच्या नमुन्यांचे सनियंत्रण दर महिन्याला तर भूजलाच्या नमुन्यांचे सनियंत्रण दर सहा महिन्यांनी केले जाते.

५.४.१. जल गुणवत्ता निर्देशांक

ठराविक जल नमुन्याच्या (स्थळ व कालबाधीत) अनेक जल गुणवत्ता मापदंडांसाठी एकूण जल गुणवत्ता एका आकड्यामध्ये व्यक्त करण्याची सोय (श्रेणीप्रमाणे) जल गुणवत्ता निर्देशांक करतो. जल गुणवत्तेची मापदंडांची जटिल माहिती समजण्यास सोपी करून सर्वसमावेशक माहिती उपलब्ध करून देणे हा निर्देशांक विकसित करण्याचा उद्देश आहे. महत्त्वपूर्ण मापदंडांवर आधारलेला जल गुणवत्ता निर्देशांक हा जल गुणवत्तेसाठी एका सोप्या निर्देशांकाची सोय करतो आणि त्या परिसरातील पाण्याच्या भविष्यातील समस्यांबद्दल साधारण कल्पनाही देतो. जल गुणवत्ता निर्देशांक निश्चित केल्यानंतर जल गुणवत्तेचे वर्णन सोप्या अर्थबोधासाठी आणि आकलनासाठी करण्यात येते. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने निश्चित केलेली तुलनात्मक वजने कोष्टक ५.२६ मध्ये दर्शवली आहेत आणि उप- निर्देशांक निश्चित करण्यासाठी वापरण्यात आलेली समीकरणे कोष्टक ५.२७ मध्ये दिलेली आहेत.

१९७० या वर्षी राष्ट्रीय स्वच्छता संस्था, यु.एस.ए. येथे जल गुणवत्ता निर्देशांक (एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय.) विकसित करण्यात आला. विविध जलाशयांच्या जल गुणवत्तेची तुलना करण्यासाठी ही प्रमाणित पद्धत आहे. अमेरिकेत एन.एस.एफ.डब्ल्यू.क्यू.आय. ही सर्वाधिक वापरल्या जाणाऱ्या जल गुणवत्ता निर्देशांकांपैकी एक आहे. निर्देशांक निश्चित करण्यासाठी वापरण्यात येणाऱ्या ९ मापदंडांमध्ये डी.ओ., एफ.सी., पी.एच., बी.ओ.डी., तापमान बदल, एकूण फॉस्फेट, नायट्रेट, गढुळता आणि टोटल सॉलिड्स यांचा समावेश होतो.

५.४.१.१. भूतल जलसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक

भारतामध्ये राष्ट्रीय जल गुणवत्ता उपक्रमांतर्गत मापन करण्यात येत असणाऱ्या मापदंडांनुसार आणि राष्ट्रभरातील जल गुणवत्ता निर्देशांकांची तुलना करताना एकसारखेपणा राखण्यासाठी एन.एस.एफ. डब्ल्यू.क्यू.आय. मध्ये सुधारणा करण्यात आली असून केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने सापेक्ष वजने नेमली आहेत. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने

निश्चित केलेली तुलनात्मक वजने कोष्टक ५.२६. मध्ये दर्शवली आहेत आणि उप-निर्देशांक निश्चित करण्यासाठी वापरण्यात आलेली समीकरणे कोष्टक ५.२७. मध्ये दिलेली आहेत. जल गुणवत्ता निर्देशांक निश्चित केल्यानंतर जल गुणवत्तेचे वर्णन सोप्या अर्थबोथासाठी आणि आकलनासाठी करण्यात येते. अहवालामध्ये भूतल जलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या वर्गीकरणाची वापरलेले रंग कोष्टक ५.२८. मध्ये दिले आहेत.

कोष्टक ५.२६. डीओ, एफसी, पीएच व बीओडी वर आधारित जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या च्या गणनेसाठी सुधारित वजने.

मापदंडे	**एन.एस.एफ. जल गुणवत्ता निर्देशांकांची मूळ वजने**	**केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची सुधारित वजने**
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ)	०.१७	०.३१
फीकल कोलिफॉर्म्स (एफसी)	०.१५	०.२८
पीएच	०.१२	०.२२
बीओडी	०.१	०.१९
एकूण	**०.५४**	**१**

कोष्टक ५.२७. डीओ, एफसी, पीएच व बीओडी साठी एन.एस.एफ. जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या गणनेसाठी वापरलेली उप-समीकरणे.

जल गुणवत्ता मापदंडे (एकके)	लागू श्रेणी	समीकरण
डिझॉल्व्हड ऑक्सिजन (डीओ (% व्यापकता)	० - ४०	०. १८ + ०.६६ x % व्यापकता डीओ
	४०-१००	(-१३.५५) + १.१७ x % व्यापकता डीओ
	१०० - १४०	१६३.३४ - ०.६२ x % व्यापकता डीओ
फीकल कोलिफॉर्म्स (एफसी) (गणना/१०० मी.ली.)	१ - १०३	९७.२ - २६.६ x लॉग एफसी
	१०३ - १०५	४२.३३ - ७.७५ x लॉग एफसी
	> १०५	२
पीएच	०२ - ०५	१६.१ + ७.३५ x (पीएच)
	०५ - ७.३	(-१४२.६७) + ३३.५ x (पीएच)
	७.३ - १०	३१६.९६ - २९.८५ x (पीएच)
	१० – १२	९६.१७ - ८.० x (पीएच)
	< २, > १२	०
बीओडी (मिलिग्रॅम/ली.)	० – १०	९६.६७ - ७ x (बीओडी)
	१० – ३०	३८.९ - १.२३ x (बीओडी)
	> ३०	२

कोष्टक ५.२८. जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूतल जलाचे वर्गीकरण.

जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य	**जल गुणवत्ता**	**केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळानुसार वर्ग**	**म. प्र. नि. मंडळानुसार वर्गीकरण**	**अभिप्राय**	**अहवालात वापरात आणलेले रंग वर्ग**
६३ – १००	उत्कृष्ट	ए	ए-१	प्रदूषित नाही	
५० – ६३	चांगले पाणी	बी	विहित न केलेले	प्रदूषित नाही	
३८ - ५०	खराब पाणी	सी	ए-२	प्रदूषित	
३८ आणि कमी	अती खराब पाणी	डी, इ	ए-३, ए-४	अतिप्रदूषित	

५.४.१.२. भूजलाची जल गुणवत्ता निर्देशांक

पी.एच., पाण्याची कठीणता (टोटल हार्डनेस), कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, क्लोराईड, एकूण विसर्जित घनपदार्थ, फ्लोराईड, मँगॅनीज, नायट्रेट्स, सल्फेट्स, इत्यादींसाठी भूजलाचे मापन म. प्र. नि. मंडळ सहा महिन्यांमधून एकदा करते. पेयजलाच्या एकूण गुणवत्तेमध्ये मापदंडांची अचूकता आणि सापेक्ष महत्त्व यांवर आधारीत प्रत्येक मापदंडाला कें. प्र. नि. मंडळाने विशिष्ट वजन नियुक्त केले गेले आहे. पाण्यामध्ये असले तर त्यांची सापेक्ष हानीकारकता ही वजने दर्शवतात. २०१९-२० या वर्षी म. प्र. नि. मंडळाने मापन केलेल्या जल नमुन्यांसाठीच्या नऊ मापदंडांची (पी.एच., एकूण हार्डनेस, कॅल्शियम हार्डनेस, मॅग्नेशियम हार्डनेस, क्लोराईड, एकूण डिझॉल्व्हड सॉलिड्स, फ्लोराईड, नायट्रेट, सल्फेट) सापेक्ष वजने निश्चित करून कोष्टक ५.२९. मध्ये दर्शवली आहेत. निर्देशांकाच्या पूर्ण मूल्यावर आधारित अहवालामध्ये भूजलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या वर्गीकरणासाठी वापरलेले रंग कोष्टक ५.३०. मध्ये दिले आहेत.

कोष्टक ५.२९. भूजलाच्या जल गुणवत्ता निर्देशांकासाठीच्या प्रत्येक मापदंडाचे सापेक्ष वजन.

रासायनिक मापदंडे	पिण्याच्या पाण्याची भारतीय मानकांनुसार गुणवत्ता		वजन (डब्ल्यू.आय.)			
	स्वीकारार्ह मर्यादा	अनुज्ञेय मर्यादा	वजन	सापेक्ष वजन	लोह, मँगॅनीज, बायकार्बोनेट वगळून वजने	लोह, मँगॅनीज, बायकार्बोनेट वगळून सापेक्ष वजने
पीएच	६.५ - ८.५	सवलत नाही	४	०.०९७	४	०.१३
एकूण हार्डनेस (टीएच)	३००	६००	२	०.०४८	२	०.०६
कॅल्शियम	७५	२००	२	०.०४८	२	०.०६
मॅग्नेशियम	३०	सवलत नाही	२	०.०४८	२	०.०६
बायकार्बोनेट	२४४	७३२	३	०.०७३	-	-
क्लोराईड	२५०	१०००	३	०.०७३	३	०.१०
एकूण विसर्जित घनपदार्थ (टीडीएस)	५००	२०००	४	०.०९७	४	०.१३
फ्लोराईड	१	१.५	४	०.०९७	४	०.१३
मँगॅनीज	०.१	०.३	४	०.०९७	-	-
नायट्रेट्स	४५	सवलत नाही	५	०.१२१	५	०.१६
सल्फेट्स	२००	४००	४	०.०९७	४	०.१३
एकूण			**४१**	**१**	**३०**	**१**

कोष्टक ५.३०. जल गुणवत्ता निर्देशांकावर आधारित भूजल वर्गीकरण

जल गुणवत्ता निर्देशांक संख्या	जल गुणवत्ता	अहवालात वापरलेले रंग वर्ग
< ५०	उत्कृष्ट	
५० – १००	चांगले पाणी	
१०० – २००	खराब पाणी	
२०० – ३००	अती खराब पाणी	
> ३००	पिण्यास अयोग्य पाणी	

५.४.२. भूतल जल गुणवत्तेचे सांख्यिकी तपशीलासह विश्लेषण

पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ (१९८६ चा अधिनियम २९) च्या कलम ३ च्या उपकलम (१) आणि (३) अन्वये गठित केलेल्या पाणी गुणवत्ता निर्धारण प्राधिकरणाने केलेल्या तरतुदीनुसार विविध व्यावसायिक प्रतिनिधी संस्थांद्वारे महाराष्ट्रातील पाण्याचा दर्जा निश्चित केला जातो. ह्यामध्ये जलविज्ञान प्रकल्प (एस.डब्ल्यू.), भूजल सर्वेक्षण

आणि विकास संस्था (जी.एस.डी.ए.), केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, केंद्रीय जल आयोग (सी.डब्ल्यू.सी.) आणि केंद्रीय भूजल आयोग (सी.जी.डब्ल्यू.बी.) ह्यांचा समावेश होतो. म. प्र. नि. मंडळ (राज्य नोडल व्यावसायिक प्रतिनिधी संस्था) केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या माध्यमातून राज्यातील पाण्याच्या चाचण्यांचे निरीक्षण करते. महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय जल गुणवत्ता सनियंत्रण प्रकल्पाच्या अंतर्गत भारतातील इतर राज्यांपेक्षा सर्वाधिक परीक्षण केंद्र आहेत. क्षेत्र निरीक्षणे, सामायिक मापदंडे, महत्त्वाची मापदंडे आणि ट्रेस धातू ह्या घटकांचा समावेश असलेल्या ४४ मापदंडांचे मापन करण्याची तरतूद म. प्र. नि. मंडळाकडे आहे. भूतल जल परीक्षण केंद्रांमध्ये जल नमुन्यांचे मापन दर महिन्याला तर भूजल परीक्षण केंद्रांमध्ये जल नमुन्यांचे मापन दर सहा महिन्याला करण्यात येते. राज्यात सर्वत्र जल गुणवत्तेवर सतत दक्षता राखण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने संपूर्ण राज्यात जल गुणवत्ता परीक्षण केंद्रे (डब्ल्यू.क्यू.एम.एस.) स्थापित केली आहेत.

सर्व केंद्रांमध्ये भूतल जल गुणवत्ता दरमहा तपासली जाते. खालील परिच्छेदांमध्ये खोऱ्यांनुसार अनुक्रमे ह्या केंद्रांची स्थाने दर्शवली आहेत. तापी, कृष्णा, गोदावरी, आणि किनारपट्टी ह्या खोऱ्यांनुसार जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा उहापोह खालील परिच्छेदांमध्ये केला आहे.

५.४.२.१. तापी खोरे

आकृती ५.५. मध्ये महाराष्ट्रातील ६ जिल्यांमधील तापी खोऱ्याची कामगिरी दर्शवली आहे. अकोला, धुळे, जळगाव आणि नाशिक जिल्ह्यात असे दिसून येते की सन २०१९-२० च्या सर्व महिन्यांत जल गुणवत्ता निर्देशांक (डब्ल्यूक्यूआय) 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' होता आणि पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नसल्याची नोंद झाली. अमरावती जिल्ह्यात ऑगस्ट २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य 'मध्यम ते चांगले' या श्रेणीमध्ये नोंदविले गेले, परंतु नंतर ते 'चांगले ते उत्कृष्ट' या श्रेणीमध्ये नोंदविले गेले.

५.४.२.२. गोदावरी खोरे १

आकृती ५.५. मध्ये गोदावरी खोरे १ मधील ७ जिल्ह्यांचा वर्ष २०१९-२० दरम्यानचा जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा मासिक कल दर्शवला आहे. आकृतीमधून असे स्पष्ट होते की २०१९-२० या वर्षी सर्व जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' या श्रेणीतील असून वर्षभर पाणी प्रदूषण-विरहित होते.

५.४.२.३. गोदावरी खोरे २

वर्ष २०१९-२० मधील गोदावरी खोरे २ मधील ५ जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा मासिक कल आकृती ५.५. मध्ये दर्शवला आहे. आकृतीमधून असे स्पष्ट होते की २०१९-२० या वर्षी सर्व जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' या श्रेणीतील असून वर्षभर पाणी प्रदूषण-विरहित होते.

५.४.२.४. कृष्णा खोरे

आकृती ५.५. मध्ये कृष्णा खोऱ्यामधील ५ जिल्ह्यांमधील २०१९-२० या वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा मासिक कल दर्शवण्यात आला आहे. सन २०१९-२० च्या सर्व महिन्यांत कोल्हापूर आणि सांगली जिल्ह्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' अशी नोंदवली गेली.

पुणे जिल्ह्यात एप्रिल २०१९, मे २०१९, जुलै २०१९, ऑगस्ट २०१९, डिसेंबर २०१९, जानेवारी २०२० आणि फेब्रुवारी २०२० या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'मध्यम ते चांगली' नोंद झाली आहे ज्यामुळे या महिन्यांत पाण्याची गुणवत्ता खराब झाली आहे. जून २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाचे मूल्य 'खराब ' प्रकारात घसरले जे पाणी प्रदूषण विरहित दाखविले.

सातारा जिल्ह्यात, जून २०१९ वगळता वर्ष २०१९-२० मधील सर्व महिन्यांत 'चांगल्या ते उत्कृष्ट'जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आले ज्यामुळे त्या महिन्यात निकृष्ट दर्जा दर्शविणारी 'मध्यम ते चांगली' श्रेणीची जल गुणवत्ता निर्देशांक दाखविली.

सोलापूर जिल्ह्यात एप्रिल २०१९ आणि ऑगस्ट २०१९ महिन्यात पाण्यातील प्रदूषण दाखवत 'खराब जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविण्यात आला. मे २०१९, जून २०१९, जुलै २०१९ आणि नोव्हेंबर २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक

'मध्यम ते चांगले' होते. सप्टेंबर २०१९, ऑक्टोबर २०१९, डिसेंबर २०१९, जानेवारी २०२० आणि फेब्रुवारी २०२० मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक 'उत्कृष्ट ते अती उत्कृष्ट' होता ज्यामध्ये कोणतेही प्रदूषण दिसत नाही.

५.४.२.५. किनारपट्टी खोरे

५.४.२.५.१. पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्या

आकृती ५.५. मध्ये पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांच्या खोऱ्यामधील २०१९-२० या वर्षातील महाराष्ट्रातील ४ जिल्ह्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा मासिक कल दर्शवला आहे. रायगड, रत्नागिरी आणि ठाणे जिल्ह्यात जल गुणवत्ता निर्देशांक २०१९-२० च्या सर्व महिन्यांत 'चांगला ते उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंद झाली आणि वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित न झाल्याची नोंद झाली.

मुंबईमध्ये जून २०१९च्या महिन्यात जल गुणवत्ता निर्देशांक 'अत्यंत खराब' म्हणून नोंदविण्यात आले. ऑक्टोबर २०१९, डिसेंबर २०१९ आणि जानेवारी २०२० मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये प्रदूषण दर्शविणाऱ्या 'खराब' प्रकारात नोंदविण्यात आले. जुलै -२०१९, ऑगस्ट २०१९आणि नोव्हेंबर २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य 'मध्यम ते चांगले' दरम्यान होते. केवळ सप्टेंबर २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य 'उत्कृष्ट ते अति उत्कृष्ट' दरम्यान होते.

५.४.२.५.२. खारे पाणी (समुद्र व खाडी)

खारे पाणी (समुद्र व खाडी) या खोऱ्यातील चार जिल्यांमधील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा २०१९-२० या वर्षादरम्यानचा मासिक कल आकृती ५.५. मध्ये दर्शवला आहे. रायगड आणि रत्नागिरी जिल्ह्यात जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत मोडली. मुंबईत एप्रिल २०१९ , मे २०१९ आणि जून २०१९ मध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्ये 'अत्यंत निकृष्ट' श्रेणीतील होती ज्यामुळे नदीतील प्रदूषण सूचित होते. उर्वरित महिन्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांक मूल्य 'मध्यम ते चांगले' मध्ये होते.

५.४.३. भूजल गुणवत्तेचे सांख्यिकी तपशीलासह विश्लेषण

केंद्रीय भूजल मंडळ (सी.जी.डब्ल्यू.बी.), भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था (जी.एस.डी.ए.) आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ राज्यातील विविध जिल्ह्यांमधील भूजल गुणवत्तेची चाचणी करतात. म. प्र. नि. मंडळाची ६६ भूजल परीक्षण केंद्रे पी.एच., नायट्रेट, टी.डी.एस., हार्डनेस, फ्लोराईड, फीकल कोलिफॉर्म्स आणि सल्फेट्स ह्या मापदंडांच्या चाचण्या वर्षातून दोन वेळा करतात. कोष्टक ५.३१. मध्ये राज्यातील विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता दर्शवली आहे.

विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता निर्देशांकाचे अर्थ

उत्कृष्ट	चांगले	खराब	अती खराब	पिण्यास अयोग्य	शुष्क	नोंद नाही

कोष्टक ५.३१. विविध विभागांमधील भूजल गुणवत्ता

केंद्र क्रमांक	केंद्राचे नाव	डब्ल्यूक्यूआय		विभाग
		एप्रिल	ऑक्टोबर	
२००१	एम. सी. अचलपूर येथील पोस्ट ऑफिसजवळील विहिरीच्या पाण्याचे जलशुद्धीकरण केंद्र	नोंद नाही	नोंद नाही	अमरावती
२००२	गजानन महाराज मंदिरा समोरील बोरवेल अंजनगाव रोड	७१.५७	नोंद नाही	अकोला
१९९३	पंढरपूर, गंगापूर, औरंगाबाद येथील विहीर	नोंद नाही	२४९.६५	औरंगाबाद
२२००	झेड.पी.स्कूल जवळ, काटपूर येथील बोरवेल	नोंद नाही	७१.९१	औरंगाबाद
२२०१	रांजणगाव येथील विहीर	नोंद नाही	नोंद नाही	औरंगाबाद
२८२४	नरेगाव येथील विहीर	नोंद नाही	नोंद नाही	औरंगाबाद

२८२५	जिल्हा परिषद शाळेजवळ वाहेगाव येथील बोरवेल	नोंद नाही	१६२.७४	औरंगाबाद
१९९४	नसीब किराणा जनरल स्टोअरजवळ टीपीएस दुर्गापूर येथील विहीर	९३.९६	९८.४८	चंद्रपूर
२००३	यवतमाळ एम.सी.च्या मालकीच्या नेहरू बाल उद्यान आझाद मैदानावरील प्लॉट क्रमांक-४, स्ट्रीट क्र.-४९-सी येथील विहीर	१४२.६७	८४.५४	यवतमाळ
२८२८	जिल्हा परिषद प्राथमिक शाळा विसापूरजवळील विहीर	११६.१२	१०१.२	चंद्रपूर
२००४	पर्वती औद्योगिक वसाहत, याद्रव, कोल्हापूर येथे बोअरवेल	३६१.९७	२०६.६	कोल्हापूर
२००५	बोरवेल खानजीरे नगर, कोल्हापूर	१३३.८४	१००.२४	कोल्हापूर
२००६	मे. एक्का अलॉय स्टीलजवळ शिनोली येथे बोअरवेल	५०.९५	६३.७५	कोल्हापूर
२००७	ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळील सावळी येथे बोअरवेल	२७०.७३	७१.२७	कोल्हापूर
२००८	श्री. किशन हाली राजपूत यांच्या मालकीच्या सांबरवाडी येथील विहीर.	२६२.१६	६६.१९	कोल्हापूर
२२०२	श्री राजेंद्र अमरे यांच्या मालकीच्या आवशीजवळील घाणे कुंट येथील विहीर.	५८.१५	१८.६१	कोल्हापूर
२८२९	मे. प्रतिभा एंटरप्राइझेस जवळील एमआयडीसी शिरोली येथील बोरवेल	६०.९२	४१	कोल्हापूर
२८३०	एमआयडीसी गोकुळ शिरगाव येथे बोरवेल	६१.५१	५३.१९	कोल्हापूर
२८३१	कृष्णा मिल्क इंडस्ट्री जवळ एमआयडीसी इस्लामपूर जवळील सखराळी येथील विहीर		७५.६	सांगली
२८३२	श्री वैद्य यांच्या मालकीची ब्राह्मणवाडी-अंजनवेल येथील विहीर क्रमांक १	४९.८२	१८.९२	रत्नागिरी
२८३३	मशिदीजवळील आर्केतवाडी येथील गट ग्रामपंचायत येथील विहीर क्र .१	४६.५१	१९.८६	रत्नागिरी
२८३४	आर्केतवाडी येथील विहीर क्र .२	१३३८.१८	२७.०८	रत्नागिरी
२८३५	गट ग्रामपंचायत यांच्या मालकीच्या, ब्राह्मणवाडी - अंजनवेल येथील विहीर क्र .२	२५.५५	१९.५	रत्नागिरी
१९९५	ग्रामपंचायत विहीर, बालाजी गजभिये घराशेजारी, खापेरखेडा	११८.१७	नोंद नाही	नागपूर
१९९६	ग्रामपंचायत विहीर, जगदंबा जी एम एस मंदिर सहकारी संस्थे जवळ	१०१.७७	नोंद नाही	नागपूर
१९९७	प्राथमिक आरोग्य केंद्राजवळ बोअरवेल, रायपूर (हिंगणा)	८४.३७	नोंद नाही	नागपूर
१९९८	ग्रामपंचायत कार्यालय, ब्राह्मणी जवळ ग्रामपंचायत विहीर	११५.९३	नोंद नाही	नागपूर
१९९९	बोरवेल ग्रामपंचायतीजवळ, चंगेरा	७२.८६	नोंद नाही	गोंदिया
२०००	सरोदे किराणा स्टोअर, भांडेवाडी, नागपूर जवळील विहीर	नोंद नाही	नोंद नाही	नागपूर
२२०३	झेड पी प्राथमिक शाळेच्या आवारात हँडपंप	नोंद नाही	५७.०६	वर्धा
२८२६	रेल्वे स्थानक, कॉटन मार्केट जवळील विहीर	१०१.९२	६०.५१	वर्धा
२८२७	डोंगी बुजुर्ग येथे रेल्वे क्रॉसिंगजवळ बोरवेल	नोंद नाही	नोंद नाही	भंडारा
१९९०	बीएमडब्ल्यू साइट, बुरुडगाव येथे बोअरवेल	नोंद नाही	नोंद नाही	अहमदनगर
१९९१	पाथर्डी, नाशिक येथील एमएसडब्ल्यू साइटवर	नोंद नाही	नोंद नाही	नाशिक

	बोरवेल			
२२०४	प्राथमिक आरोग्य सेवा केंद्राजवळील संगमनेर येथील गुंजाळवाडी येथील विहीर	नोंद नाही	नोंद नाही	अहमदनगर
२८१६	श्री. संपत वाळुंजची विहीर, मे. महाजित क्लेटन	नोंद नाही	नोंद नाही	नाशिक
२८१७	वाघ वस्तीजवळील चितळी येथे बोअरवेल	नोंद नाही	नोंद नाही	अहमदनगर
२८१८	मे. स्पेक्ट्रन एथर सिद्धेश्वर महादेव मंदिराजवळ रासेगाव येथे बोरवेल	नोंद नाही	नोंद नाही	नाशिक
१९८९	तळोजा येथील एमडब्ल्यूएमएल साइटवर बोअरवेल	४२.१	२२.८५	रायगड
१९९२	श्री.दत्तू कोंडीबा बोराटे यांच्या मालकीच्या बोराटे वस्ती येथील एमएसडब्ल्यू साइटवर विहीर	७१.५७	५८.८६	पुणे
२८१९	श्री देशमुख यांच्या मालकीची विहीर	२५०.०४	२९३.१४	पुणे
२८२१	श्री. दिगंबर जोशी यांच्या मालकीचे बाळे रेल्वे स्थानकातील बोअरवेल	३१३.३२	नोंद नाही	सोलापूर
२८२२	चिंचोलीजवळ बोरवेल	२७५.४३	नोंद नाही	पुणे
२८२३	जुन्या तुळजापूर रोडजवळ शेटे वस्ती येथे बोरवेल	३३३.०८	नोंद नाही	सोलापूर
१९८४	मे. टाटा आयर्न स्टील कंपनी लिमिटेड, एस-७६ येथे बोरवेल	नोंद नाही	नोंद नाही	ठाणे
१९८५	५ स्टार औद्योगिक वसाहत येथील विहीर	२६६.६६ .	८८.७६	ठाणे
१९८६	मोतापाडा येथे बोअरवेल	१०९.७८	६५.८८	ठाणे
१९८७	वसई येथे बोअरवेल	१६६.८६	७०.९३	ठाणे
१९८८	घरतवाडी, पालघर येथे बोअरवेल	२३२.०२	२६४.६	ठाणे

२०१९ - २० मध्ये ४ भूजल डब्ल्यू.क्यू.एम.एस.ने जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'पाणी पिण्यासाठी योग्य नसल्याचे'प्रकारात केली. मागील वर्षी २०१८ - १९ मध्ये नोंदविलेल्या पेक्षा ही संख्या वाढली आहे. या जल गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रांमध्ये (२००४, २८३४, २८२१ आणि २८२३) टी.डी.एस., हार्डनेस, कॅल्शियम आणि क्लोराईड्सच्या उच्च पातळयांमुळे जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदवला गेला.

५.४.४. भूजल आणि भूतल जल गुणवत्ता निर्देशांक निष्कर्ष

वर्ष २०१९ - २० मध्ये एकूणच नदीपात्राच्या बाबतीत, गोदावरी बेसिन १ आणि २ मध्ये 'उत्कृष्ट' श्रेणीतील जवळपास सर्व निरीक्षणे नोंदविली गेली. यानंतर तापी (९८%), पश्चिम प्रवाह नद्या (९३%), कृष्णा (८५%), खारट (समुद्र आणि खाडी) उप-बेसिन (७५%) यांचा क्रमांक लागतो. गतवर्षीच्या (२०१८-१९) च्या तुलनेत एकूण खोरे प्रदूषित प्रकारात नमूद केलेल्या नमुन्यांच्या बाबतीत २०% सुधारणा दर्शवितात जी या उप-खोऱ्यातील प्रदूषणाच्या प्रमाणात सुधारना दर्शवितात.

२०१९-२० दरम्यान, भूगर्भातील पाण्याच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने ४ भूजल जल गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रांमध्ये 'पिण्यासाठी पाणी अयोग्य' या श्रेणीत जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदविले गेले. मागील वर्षाच्या २०१८-१९ च्या तुलनेत या डब्ल्यूक्यूओची तुलना केली असता १ स्थानक वाढविण्यात आले आहे आणि गेल्या वर्षीच्या काळात "प्रदूषित" नोंदवलेले सर्व ३ कोल्हापूर विभागात होते. २०१९ - २० दरम्यान, कोल्हापुरातील फक्त २ विभागांसह ठाणे मधील दोन विभागांना 'पिण्यासाठी पाणी अयोग्य' म्हणून नोंदविण्यात आले. या जल गुणवत्ता सनियंत्रण केंद्रांमध्ये (२००४, २८३४, २८२१ आणि २८२३) टी.डी.एस., हार्डनेस, कॅल्शियम आणि क्लोराईड्सच्या उच्च पातळयांमुळे जल गुणवत्ता निर्देशांक नोंदवला गेला.

५.४.५. वर्षांहून अधिक खोऱ्यातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

२०१५ आणि २०१९ दरम्यान ५ वर्षांच्या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील स्थिती आणि बदलांचा अभ्यास करण्यासाठी खोऱ्यातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या प्रवृत्तीच्या कलाचे विश्लेषण केले गेले. आकृती. ५.६., ५.७., ५.८.,

५.९., ५.१०. आणि ५.११. प्रत्येक नदी पात्रात जल गुणवत्ता निर्देशांका मधील ५ वर्षांच्या कला चे आलेखी प्रतिनिधित्व दर्शवते.

५.४.५.१. तापी खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.६. मध्ये तापी खोऱ्यासाठी २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवितो.

आकृती ५.६ मध्ये असे दिसून आले आहे की सन २०१५-१६ मध्ये एप्रिल आणि मे २०१५ या कालावधीत सरासरी 'खराब ' वर्गात जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद झाली होती. या महिन्यांत पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित' होती. जून ते डिसेंबर २०१५ आणि फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगल्या' प्रकारात झाली आणि पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित नाही' अशी होती. जानेवारी आणि मार्च २०१६ या महिन्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' अशी नोंदली गेली होती आणि पाण्याची गुणवत्ता ही 'प्रदूषित नाही' अशी होती.

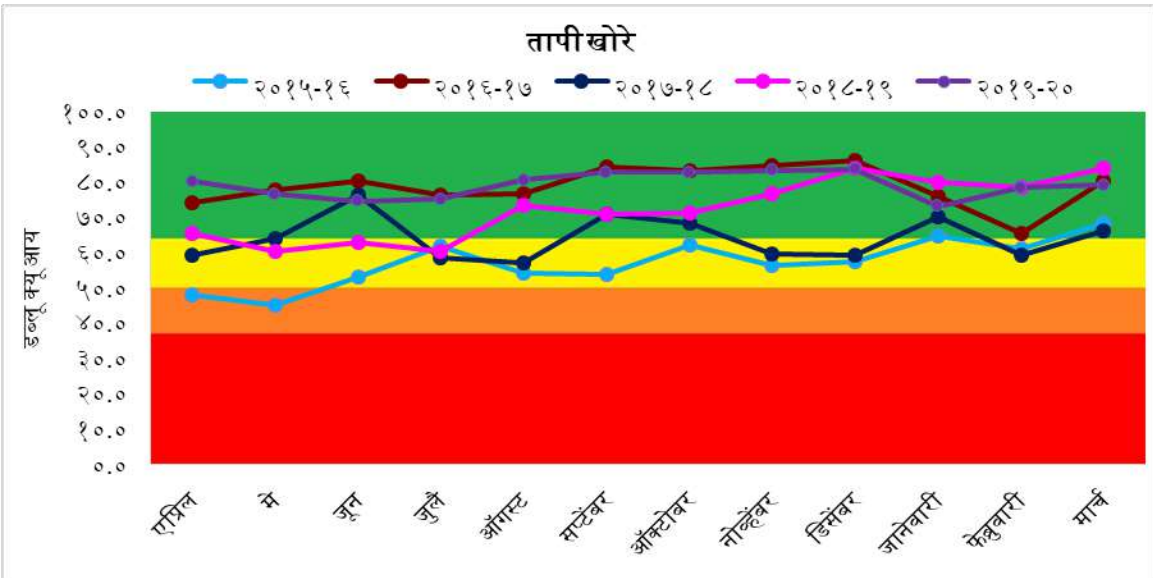

आकृती ५.६. तापी खोऱ्यासाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे कलाचे विश्लेषण

सन २०१६-१७ या वर्षात, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व महिन्यांत 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' या श्रेणीमध्ये नोंदली गेली आणि वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित नाही ' अशी होती. मे, जून, सप्टेंबर, ऑक्टोबर २०१७ आणि जानेवारी आणि मार्च २०१८ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'उत्कृष्ट ते अति उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविला गेला. एप्रिल, जुलै, ऑगस्ट, नोव्हेंबर आणि डिसेंबर २०१७ आणि फेब्रुवारी २०१८ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगली 'म्हणून नोंदली गेली. त्यामुळे वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित 'नव्हती.

२०१८-१९ दरम्यान, जल गुणवत्ता निर्देशांक मे, जून आणि जुलै २०१८ महिन्यांत 'चांगले' आणि उर्वरित महिन्यांमध्ये 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंदवले गेले. पाण्याची गुणवत्ता वर्षभर 'प्रदूषित' नव्हती. म्हणून हा अंदाज लावला जाऊ शकतो की एप्रिल आणि मे २०१५ या महिन्याखेरीज उर्वरित चार वर्षांत तापी खोऱ्यात एकूण पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती.

५.४.५.२. गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.७. मध्ये २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० मधील गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवितो.

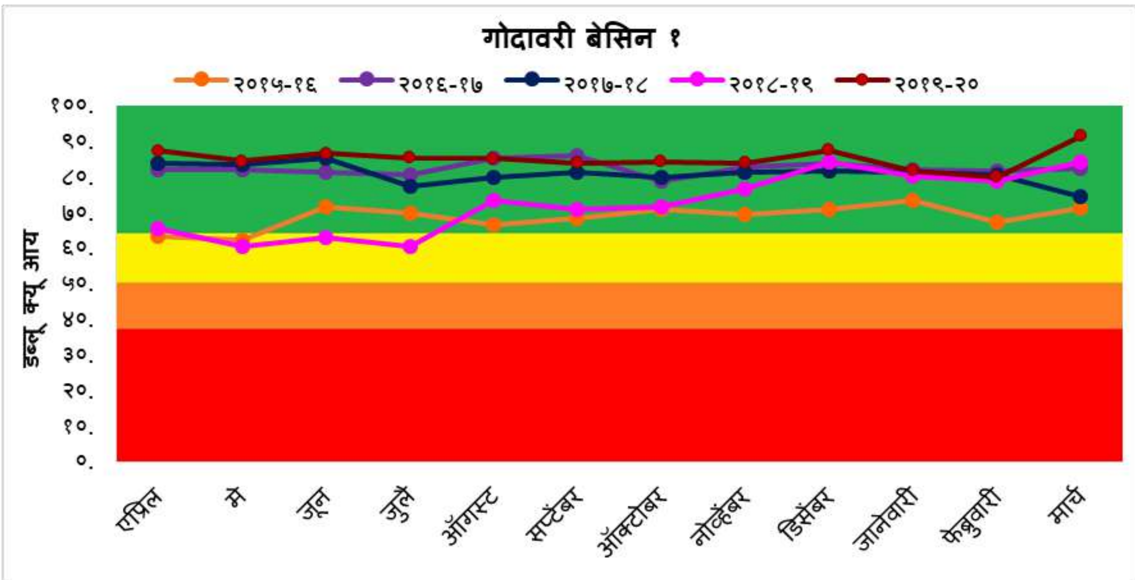

आकृती ५.७. गोदावरी खोरे १ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.७ पासून हे दिसून येते की सर्व ५ वर्षात एकूणच पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती. सन २०१५-१६ मध्ये, मे २०१५ वगळता सर्व महिन्यांत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविला गेला, जेव्हा सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला'म्हणून नोंदली गेली. २०१६-१७, २०१७-१८ आणि २०१८-१९ या वर्षांत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व महिन्यांत 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदली गेली. वर्ष २०१९-२० मध्ये मे, जून आणि जुलै २०१८ या कालावधीत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला' म्हणून नोंदविला गेला होता, तर उर्वरित महिन्यांमध्ये ते 'चांगला ते उत्कृष्ट'म्हणून नोंदली गेली.

५.४.५. ३. गोदावरी खोरे २ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.८. मध्ये २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० मधील गोदावरी खोरे २ साठी जल गुणवत्ता निर्देशांक कल दर्शविते.

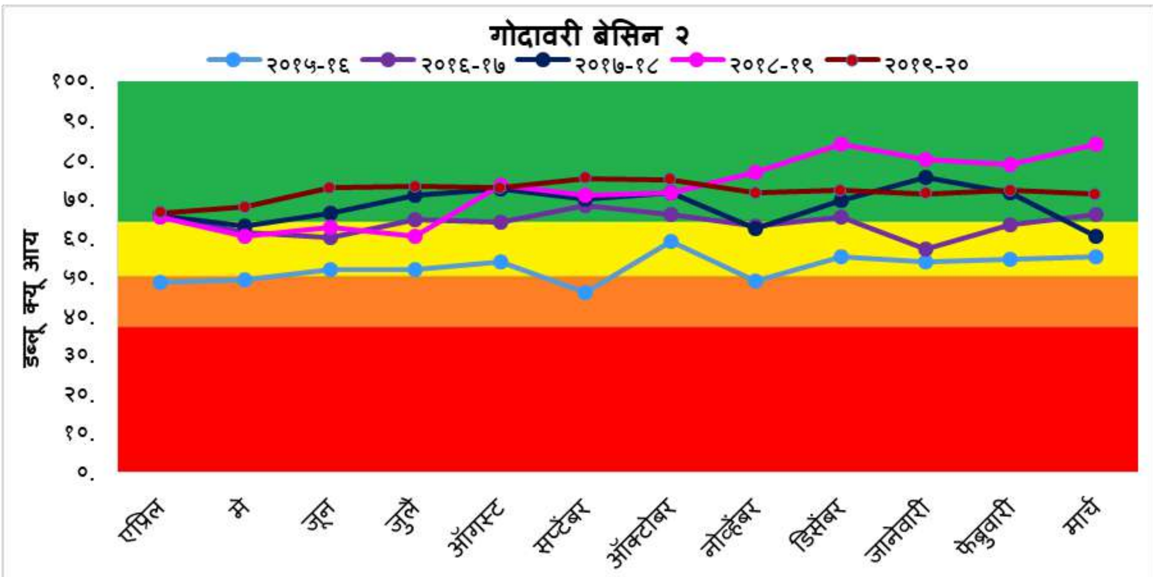

आकृती ५. ८. गोदावरी खोरे २ साठी कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.८ मधून असे दिसून येते की २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० या दरम्यान पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती. २०१५-१६ मध्ये एप्रिल, मे, सप्टेंबर आणि नोव्हेंबर २०१५ या दरम्यान सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब' श्रेणीत नोंदविण्यात आले आणि या चार महिन्यांत पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित' झाली. जून,

जुलै, ऑगस्ट, ऑक्टोबर आणि डिसेंबर २०१५ आणि जानेवारी ते मार्च २०१५ या दरम्यान 'जल गुणवत्ता निर्देशांक' चांगल्या श्रेणीत नोंदवला गेला. या महिन्यांमधील पाण्याची गुणवत्ता ही 'प्रदूषित नसलेली' होती.

२०१६-१७ दरम्यान, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक मे आणि जून २०१६ आणि जानेवारी २०१७ वगळता सर्व महिन्यांमध्ये 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंदविले गेले जेव्हा ते 'चांगले' म्हणून नोंदवले गेले होते. २०१७-१८ मध्ये नोव्हेंबर २०१७ आणि मार्च २०१८ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या' श्रेणीत नोंदविला गेला. एप्रिल आणि ऑक्टोबर २०१७ दरम्यान, डिसेंबर २०१७ दरम्यान आणि जानेवारी व फेब्रुवारी २०१८ दरम्यान 'जल गुणवत्ता निर्देशांक' उत्कृष्ट ते अती-उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंदवला गेला.

२०१९-२० सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सर्व महिन्यांत 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीमध्ये नोंदविण्यात आले आणि वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित नसलेली' होती.

५.४.५. ४. कृष्णा खोरे साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.९ पासून, सन २०१५-१६ मध्ये, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक ऑगस्ट, नोव्हेंबर, डिसेंबर, जानेवारी, फेब्रुवारी आणि मार्च महिन्यात 'खराब ' म्हणून नोंदली गेली. सन २०१६-१७ या वर्षामध्ये ऑगस्ट आणि नोव्हेंबर वगळता सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब ' म्हणून नोंदली गेली.

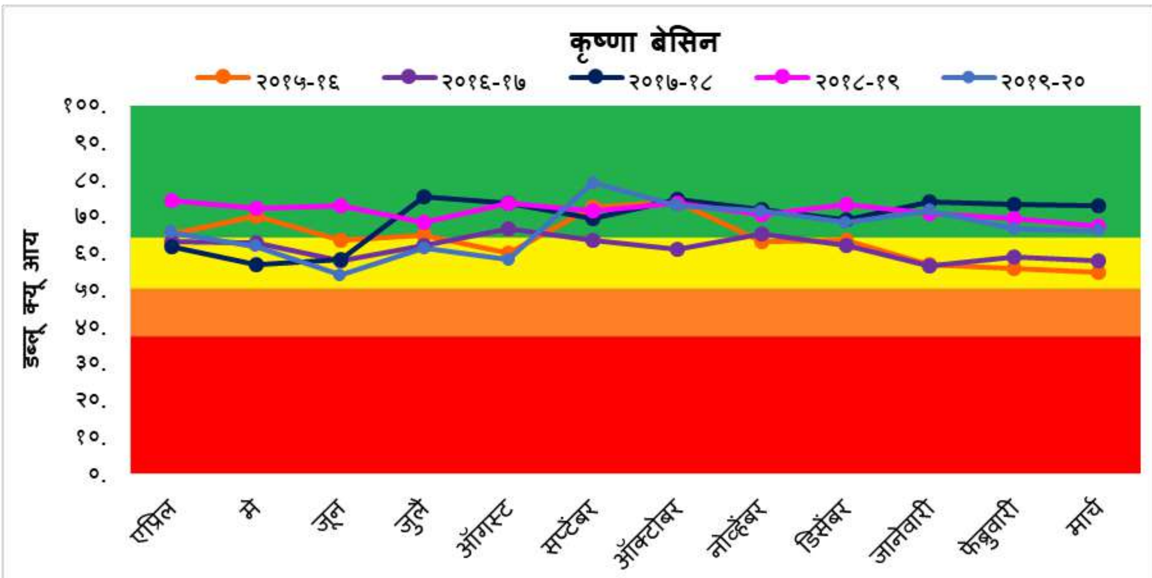

आकृती ५.९. कृष्णा खोरे साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

२०१७-१८ दरम्यान, एप्रिल, मे आणि जून २०१७ वगळता सर्व महिन्यांत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'उत्कृष्ट ते अति उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविले गेले. वर्ष २०१८-१९ दरम्यान, सर्व महिन्यात जल गुणवत्ता निर्देशांक 'उत्कृष्ट ते अति उत्कृष्ट' म्हणून नोंदली गेली.

२०१९-२० दरम्यान, सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक सप्टेंबर २०१९ ते मार्च २०२० या कालावधीत 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' प्रकारात नोंदविला गेला आणि या महिन्यांत पाण्याची गुणवत्ता 'प्रदूषित नव्हती ' होती.

५.४.५.५. पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांक कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.१०. पश्चिम वाहत्या नद्यांच्या खोऱ्यात २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० वर्षातील जल गुणवत्ता निर्देशांकाचा कल दर्शवितो.

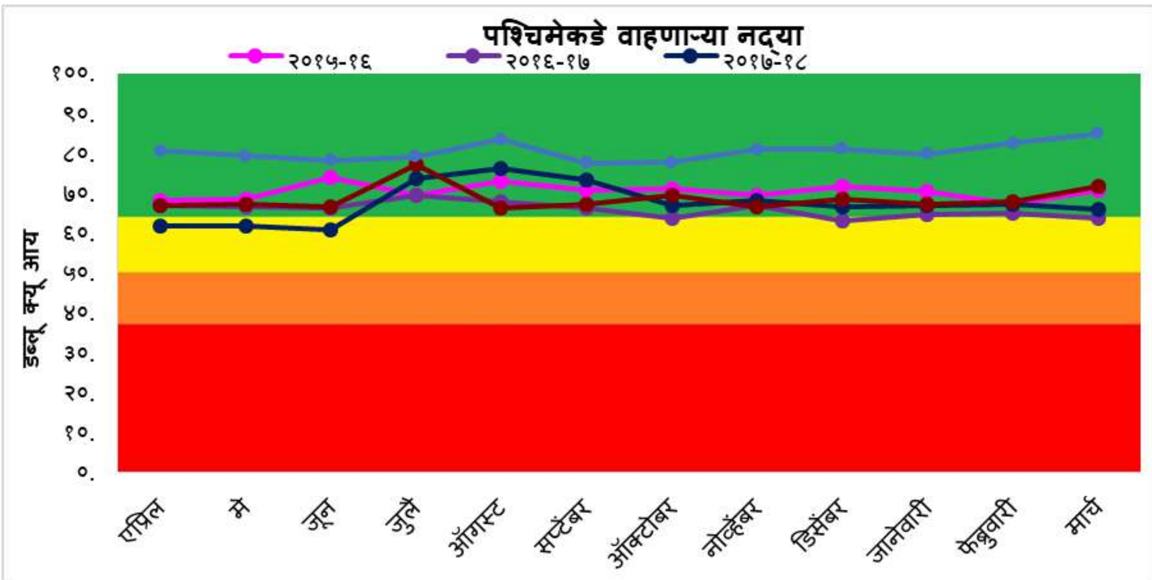

आकृती ५.१०. पश्चिमेकडे वाहणाऱ्या नद्यांसाठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

वरील आकडेवारीवरून हे लक्षात येते की सन २०१५-१६, २०१६-१७, २०१८-१९ आणि २०१९-२० या वर्षात सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक वर्षाच्या सर्व महिन्यांत 'चांगला ते उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविला गेला.

सन २०१७-१८ मध्ये एप्रिल ते जून २०१७ वगळता सर्व महिन्यांत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगला' म्हणून नोंदविला गेला, जेथे सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'उत्कृष्ट ते अति उत्कृष्ट' म्हणून नोंदविला गेला.

५.४.५.६. खारे पाणी (समुद्र व खाडी) उप-खोरे या साठी जल गुणवत्ता निर्देशांक कलाचे विश्लेषण

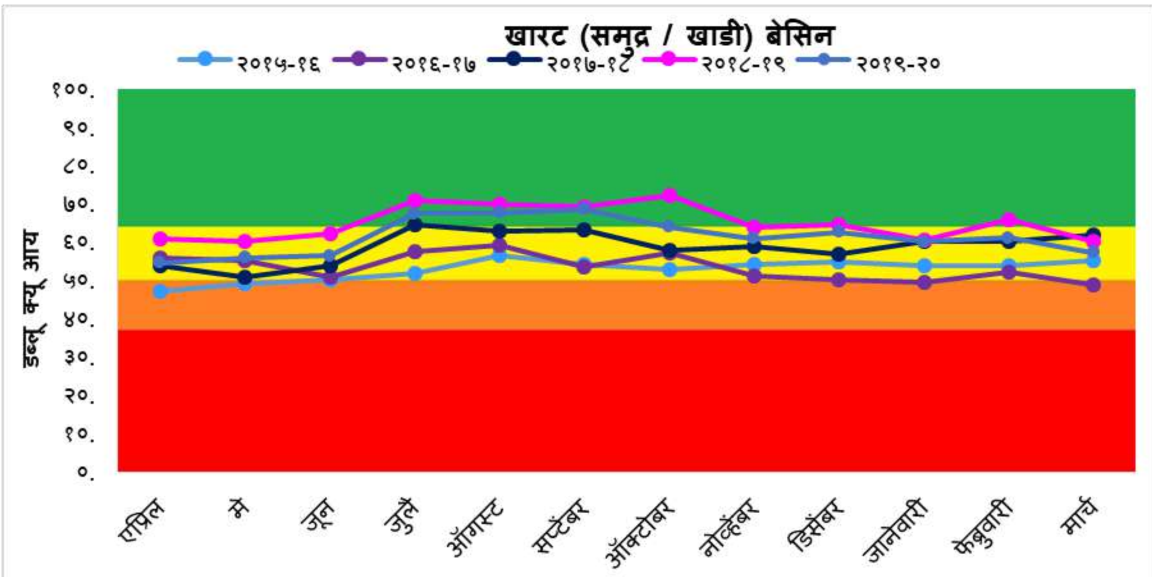

आकृती ५.११. खारे पाणी (समुद्र व खाडी) उप-खोरे या साठी जल गुणवत्ता निर्देशांकाच्या कलाचे विश्लेषण

आकृती ५.११ मधून हे दिसून येते की २०१५-१६ मध्ये एप्रिल आणि मे २०१५ या कालावधीत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'खराब' म्हणून नोंदवले गेले. या दोन महिन्यांत पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित झाली. उर्वरित महिन्यांमध्ये जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'चांगल्या' श्रेणीत नोंद केली गेली होती आणि पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती.

२०१६-१७ या वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर २०१६ आणि फेब्रुवारी २०१७ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या' श्रेणीत नोंदवीला गेला. पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती. जानेवारी आणि मार्च २०१७ या महिन्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'खराब' श्रेणीत झाली आणि त्यामुळे पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित झाली.

२०१६-१७ या वर्षात एप्रिल ते डिसेंबर २०१६ आणि फेब्रुवारी २०१७ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या' श्रेणीत नोंदवीला गेला. पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती. जानेवारी आणि मार्च २०१७ या महिन्यांत, जल गुणवत्ता निर्देशांकाची नोंद 'खराब' श्रेणीत झाली आणि त्यामुळे पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित झाली. २०१७-१८ मध्ये जुलै, ऑगस्ट आणि सप्टेंबर २०१७ या दरम्यान जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंद झाली. एप्रिल, मे, जून, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर आणि डिसेंबर २०१७ आणि जानेवारी, फेब्रुवारी आणि मार्च २०१८ या कालावधीत जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'चांगल्या' श्रणीत नोंद केली गेली. पाण्याची गुणवत्ता वर्षभर प्रदूषित नव्हती.

२०१८-१९ या वर्षात जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर, ऑक्टोबर, नोव्हेंबर आणि डिसेंबर २०१८ आणि फेब्रुवारी २०१९ मध्ये सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'चांगल्या ते उत्कृष्ट' श्रेणीत नोंद केली गेली. एप्रिल, मे, जून २०१८ आणि जानेवारी आणि मार्च २०१९ या कालावधीत सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगल्या' श्रेणीत नोंदविला गेला. वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती.

२०१९-२० या वर्षादरम्यान, जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर जल गुणवत्ता निर्देशांकाची 'चांगल्या ते उत्कृष्ट'श्रेणीत नोंद केली गेली. उर्वरित वर्षासाठी सरासरी जल गुणवत्ता निर्देशांक 'चांगली' म्हणून नोंदली गेली. वर्षभर पाण्याची गुणवत्ता प्रदूषित नव्हती.

५.५. औद्योगिक प्रदूषण

वन, पर्यावरण आणि हवामान बदल परिवर्तन मंत्रालयाने परिसंस्थेशी निगडित संवेदनशील भागांचे रक्षण करण्यासाठी काही उद्योगांच्या कार्यवाहीवर प्रतिबंध करण्याच्या उद्देशाने १९८९ मध्ये अधिसूचना जारी केली होती. या उद्योगांच्या स्थानाशी संबंधित निर्णय घेण्यासाठी ह्या सूचनेमार्फत उद्योगांचे वर्गीकरण "लाल", "केशरी", "हिरवे" व "पांढरे" असे करण्यात आले. तथापि ह्या संकल्पनेचा उपयोग देशाच्या अन्य भागांमध्ये केवळ उद्योगांच्या स्थानाच्या उद्देशानेच केला गेला नाही तर संमती व्यवस्थापन आणि उद्योगांच्या सर्वेक्षण/ निरीक्षणाशी संबंधित नियमन करण्यासाठी करण्यात आला. अशा प्रकारे वर्गीकरण करण्याची प्रक्रिया ही उद्योगांचा आकार आणि संसाधनांचा वापर यांच्यावर आधारित होती. औद्योगिक वायुरूप प्रदूषक आणि सांडपाण्याच्या उत्सर्जनामुळे मानवी आरोग्यावर होणारा परिणाम हा प्रमुख निकष मानला जात नव्हता.

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळे आणि वन, पर्यावरण आणि जलवायू परिवर्तन मंत्रालय ह्या संस्थांमध्ये झालेल्या चर्चासत्रांमध्ये औद्योगिक क्षेत्राच्या वर्गीकरणाच्या प्रदूषण निर्देशांकाच्या श्रेणीचे निकष पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आले आहेत.

- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ६० आणि त्याहून अधिक असलेले उद्योग - लाल श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य ४१ आणि ५९ दरम्यान असलेले उद्योग - केशरी श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २१ आणि ४० दरम्यान असलेले उद्योग - हिरवी श्रेणी
- प्रदूषण निर्देशांक मूल्य २० पेक्षा कमी आणि २० असलेले उद्योग - पांढरी श्रेणी

महाराष्ट्र हे भारतातील सर्वाधिक औद्योगिकरण झालेल्या राज्यांपैकी एक आहे. औद्योगिक वसाहतींमध्ये वाढ झालेली असल्याने मुंबई, ठाणे, नवी मुंबई, कल्याण, नाशिक, पुणे आणि पिंपरी-चिंचवड भागात मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण असणारे उद्योगांना तीव्र औद्योगिक प्रदूषणाचा सामना करावा लागत आहे. औद्योगिक संस्था आणि नद्यांमध्ये सुरक्षित अंतर राखण्यासाठी आणि औद्योगिक सांडपाण्याचे जलाशयांमध्ये होणारे उत्सर्जन रोखण्यासाठी राज्याने नद्यांच्या किनाऱ्यांवर उद्योग स्थापित करण्याची परवानगी न देण्याचे धोरण अवलंबले आहे. उद्योगांना कचऱ्याचे पुनर्चक्रण व पुनर्वापर करण्यास प्रोत्साहित केले जात आहे.

मुंबई, नवी मुंबई, रायगड, ठाणे, कल्याण, पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, अमरावती, कोल्हापूर आणि चंद्रपूर असे राज्याचे १२ विभाग महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने केले आहेत. राज्यातील उद्योगांची एकूण संख्या १,०१,९४८ इतकी आहे. ह्या उद्योगांचे विभाजन लाल, केशरी, हिरवे व पांढरे ह्या श्रेणींमध्ये केले आहे आणि प्रदूषण निर्देशांकांनुसार लहान, मध्यम आणि मोठे असेही विभाजन केले आहे. राज्यातील १६,१८१ उद्योग लाल श्रेणीमध्ये

मोडतात, २९,४२१ उद्योग केशरी श्रेणीमध्ये मोडतात आणि ४६,२५९ उद्योग हिरव्या श्रेणीमध्ये मोडतात. मोठ्या उद्योगांची एकूण संख्या ६,१६३ मध्यम उद्योगांची एकूण संख्या २,५३४ आणि लहान उद्योगांची एकूण संख्या ८२,१६४ अशी आहे. राज्यातील पांढऱ्या श्रेणीतील उद्योगांची एकूण संख्या १०,०८७ एवढी आहे. राज्यातील उद्योगांचे आकार आणि श्रेणीनुसार विभाजन **कोष्टक ५.३२.** मध्ये दिलेले आहे.

कोष्टक ५.३२. महाराष्ट्र राज्यातील उद्योगांचे विभाजन.

	मोठे	**मध्यम**	**लहान**
लाल	३,२६८	५९३	१२,३२०
केशरी	३,०९१	१,२२४	२५,१०६
हिरवे	८०४	७१७	४४,७३८
पांढरे	१०,०८७		

५.५.१. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे आकडेवारीसह विश्लेषण

सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे उद्योगांचे प्रदूषण नियंत्रण सुकर करतात. पर्यावरण स्वच्छ ठेवणे आणि सामाजिक सेवा करण्यासाठीची ही पहिली पायरी आहे. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या संकल्पनेचे अनेक फायदे आहेत. काही उद्योगांमधून उत्सर्जित होणाऱ्या सांडपाण्यामध्ये लक्षणीय प्रमाणात प्रदूषक असू शकतात आणि इच्छित पातळीपर्यंत त्यांचे प्रमाण आणणे तांत्रिक आणि आर्थिक दृष्ट्या जटिल होऊ शकते.

- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या आणि एकूण क्षमता (विद्यमान / अंतर्गत बांधकाम / प्रस्तावित तपशील) - २४४.८५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन (द.ल./दिन) क्षमता असलेल्या २६ सीईटीपी.
- महाराष्ट्रातील एकूण कार्यरत सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या २५ आहे.
- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या अनुपालनाची आणि कार्याची स्थिती: २३ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांचे अनुपालन केले जाते, २ केंद्रांचे अनुपालन केले नाही आणि एक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बंद आहे.
- राज्यातील उद्योगांची संख्या :९२,०८१
- राज्यातील जल प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांची संख्या :१६,५९७
- उद्योगांमधून तयार होणाऱ्या सांडपाण्याचे प्रमाण :२१०० द.ल./दिन
- उद्योगांमधून निर्माण होणाऱ्या घातक गाळाचे प्रमाण :२,७३८.५३ टीपीडी
- सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र असणाऱ्या औद्योगिक युनिट्सची संख्या :१६,५९७
- सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राशी जोडलेल्या औद्योगिक युनिट्सची संख्या :७,८५६
- सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या आणि एकूण क्षमता (विद्यमान / निर्माणाधीन बांधकामांचा तपशील): २१०० द.ल./दिन क्षमतेसह सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची संख्या -१६,५९७
- सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची अनुपालन स्थिती: १६,४५१ चे अनुपालन केले आणि १४६ केंद्रांचे अनुपालन केले गेले नाही.

प्रत्येक श्रेणीमधील उद्योगांची राज्यातील विभागांनुसार संख्या, निर्माण झालेल्या आणि प्रक्रिया करण्यात आलेल्या सांडपाण्याविषयीचा तपशील आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे दिले आहे. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने निश्चित केलेल्या मानक मर्यादा मूल्यमापनासाठी लक्षात घेतल्या आहेत, ज्या बी.ओ.डी साठी १०० मिलिग्राम / लिटर (मि.ग्रॅ. /लि) आणि सी.ओ.डी साठी २५० मि.ग्रॅ. /लि अशा आहेत.

पुढील कोष्टकांमध्ये प्रत्येक प्रक्रिया केंद्रामध्ये नोंदवली गेलेली बी.ओ.डी आणि सी.ओ.डी.ची किमान आणि सर्वाधिक मूल्ये २०१९-२० च्या वार्षिक सरासरी आणि प्रमाणित विचलनासह दर्शवली आहेत.

५.५.१.१. अमरावती

अमरावती विभागामध्ये एक सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (सीईटीपी) आहे. या केंद्राची प्रक्रिया क्षमता ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांद्वारे प्राप्त झालेले एकूण औद्योगिक सांडपाणी १.७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढे होते आणि २०१९-२० मध्ये प्राप्त झालेल्या सर्व सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली.

२०१९-२० या वर्षातील या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची वार्षिक कामगिरी कोष्टक ५.३३ मध्ये दिलेली आहे. आकृती १२ मध्ये अमरावती येथील प्रत्येक श्रेणीतील उद्योगांची एकूण संख्या दर्शवलेली आहे.

कोष्टक ५.३३ अमरावती विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती.

मापदंडे			ठिकाण अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	११३.०
		कमाल	६२२.०
		सरासरी	२८१.०
		प्रमाणित विचलन	१३१.५
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२८८.०
		कमाल	१५५२.०
		सरासरी	७००.६
		प्रमाणित विचलन	३०३.१
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	३.२
		कमाल	१८.०
		सरासरी	६.१
		प्रमाणित विचलन	४.०
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१२.०
		कमाल	६४.०
		सरासरी	२०.१
		प्रमाणित विचलन	९.७

कोष्टक ५.३३. मधून असे दिसून येते की अतिरिक्त अमरावती औद्योगिक क्षेत्र येथील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये बी.ओ.डी. ९८% एवढी होती तर ९७% एवढ्या कार्यक्षमतेने सी.ओ.डी. मध्ये घट झाली होती.

५.५.१.२. औरंगाबाद

म.औ.वि.म. क्षेत्र येथे स्थित सर्वश्री वळूज सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र खाजगी मर्यादित यांनी तरतूद केलेल्या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची प्रक्रिया क्षमता १० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. सन २०१९-२० दरम्यान उद्योगांद्वारे निर्माण झालेल्या सांडपाण्याचे एकत्रित प्रमाण ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढे आहे. औरंगाबाद येथील प्रत्येक श्रेणीतील उद्योगांची एकूण संख्या आकृती ५.१२. दर्शवलेली आहे आणि प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी कोष्टक ५.३४ मध्ये दर्शवली आहे.

कोष्टक ५.३४. औरंगाबाद विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती.

मापदंडे (मि.ग्रॅ. /लि)			ठिकाण एस.एम.एस. वळूज सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र खाजगी मर्यादित
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	३५.०
		कमाल	६५०.०
		सरासरी	२३७.०
		प्रमाणित विचलन	११०.७
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२१२.०
		कमाल	२४१६.०
		सरासरी	८४१.२
		प्रमाणित विचलन	३७३.१

आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१७.०
		कमाल	३२.०
		सरासरी	२५.६
		प्रमाणित विचलन	३.०
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	७२.०
		कमाल	२२०.०
		सरासरी	१३७.२
		प्रमाणित विचलन	४१.१

कोष्टक ५.३४. मधून असे स्पष्ट होते की औरंगाबाद येथील हे सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बी.ओ.डी. कमी करण्यात ८९% कार्यक्षमतेवर कार्यरत असून आणि सी.ओ.डी. कमी करण्यात ८४% कार्यक्षमतेवर कार्यरत आहे. प्रक्रियेनंतरच्या बी.ओ.डी. व सी.ओ.डी.च्या पातळया अनुक्रमे १०० मि.ग्रॅ. /लि आणि २५० मि.ग्रॅ. /लि या निश्चित केलेल्या उत्सर्जनाच्या मानक मर्यादांपेक्षा कमी होत्या.

५.५.१.३. कल्याण

या विभागात ५ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहेत, ज्याची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता २६.५५ द.ल.लि./दी. आहे. सन २०१९-२० दरम्यान या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राप्त झालेले एकूण घरगुती सांडपाणी २३.७ द.ल.लि./दी. होते, या सर्व सांडपाण्यावर या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे प्रक्रीया करण्यात आली. कल्याण विभागातील प्रत्येक प्रवर्गातील एकूण उद्योगांची संख्या आकृती १२. मध्ये दर्शविली गेली आहे आणि सन २०१९-२० मधील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.३५ मध्ये दर्शविले आहे.

कोष्टक ५.३५. कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

मापदंडे			**ठिकाण**				
			ए.सी.एम.ए. -सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित	**बदलापूर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र संस्था**	**चिखलोली - मोरिवली सांडपाणी प्रक्रिया**	**डोंबिवली बेटर एन्व्हायर्नमेंट सिस्टीम असोसिएशन**	**डोंबिवली सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (रासायनिक) (फेज-२)**
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	४४.०	१९०.०	९२.०	११०.०	३८.०
		कमाल	६००.०	९५०.०	४००.०	२१००.०	२०५०.०
		सरासरी	२२८.८	५१८.३	२१४.४	६२२.०	५७३.१
		प्रमाणित विचलन	१२४.२	१७६.७	७१.८	३२४.१	३४८.६
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१८८.०	६०४.०	२५२.०	३०८.०	८०.०
		कमाल	२१११२.०	३११३६.०	९८४.०	५०८०.०	६७६०.०
		सरासरी	७०८.६	१५७३.८	५९५.८	१६७३.४	१६४३.८
		प्रमाणित विचलन	४०२.८	५३९.०	१७४.९	८१०.९	१०७१.९
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	४.०	२०.०	१०.०	५.०	६.०
		कमाल	५५.०	४६०.०	११०.०	१६०.०	१६०.०
		सरासरी	२०.३	१२०.०	२७.५	४१.१	४५.४
		प्रमाणित विचलन	११.३	१०६.५	१७.५	३०.७	३२.३
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ.	किमान	२०.०	५६.०	४०.०	१६.०	२०.०
		कमाल	१८४.०	१३२८.०	३१६.०	३७६.०	३९२.०

	/लि)	सरासरी	८५.०	३७७.०	११३.६	१३३.८	१५५.३
		प्रमाणित विचलन	४०.३	३१०.७	५४.९	७७.२	८५.९

कोष्टक ५.३५ मधून असे स्पष्ट होते की बदलापूर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र संस्था मध्ये बीओडी आणि सीओडी कमी करण्यात यश आले असून अनुक्रमे ७७% आणि ७६% कार्यक्षमता दर्शवत आहे तर उर्वरित सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये बीओडी आणि सीओडी कपात ८५% पेक्षा जास्त आहे. तसेच, सर्व सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधील आउटलेट मूल्ये बदलापूर सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र संस्था वगळता बीओडीसाठी १०० मि.ग्रॅ. /लि आणि सीओडीसाठी २०० मि.ग्रॅ. /लिच्या निर्धारित केलेल्या उत्सर्जन मानक मर्यादेमध्ये होती.

५.५.१.४. कोल्हापूर

या विभागामध्ये ५ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे कार्यरत आहेत. या केंद्रांची एकत्रित प्रक्रिया क्षमता ३३.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. या विभागातील उद्योगांद्वारे निर्माण झालेले आणि प्रक्रिया करण्यात आलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण १५.४ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढे होते. कोल्हापूर येथील प्रत्येक श्रेणीतील उद्योगांची संख्या आकृती ५.१२. मध्ये दिलेली आहे आणि कोष्टक ५.३६ मध्ये सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची कामगिरी दर्शवली आहे.

कोष्टक ५.३६ मधून असे स्पष्ट होते की बी.ओ.डी. व सी.ओ.डी. कमी करण्यामध्ये कागल-हातकणंगले सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बी.ओ.डी. ५९% आणि सी.ओ.डी ५१% एवढी कपात करीत कमीतकमी कार्यक्षमता दर्शवते. एल. के. आकीवाटे सहकारी औद्योगिक इस्टेट मर्यादित येथील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे बी.ओ.डी. कमी करण्यासाठी ८८% कार्यक्षमता आणि सी.ओ.डी. कमी करण्यात ८९% कार्यक्षमता दर्शवते. लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था बी.ओ.डी. कमी करण्याच्या ८१% कार्यक्षमतेसह आणि सी.ओ.डी. कमी करण्याच्या ८३% कार्यक्षमतेसह कामगिरी केली. इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित येथील दोन्ही प्रक्रिया केंद्रे बी.ओ.डी. व सी.ओ.डी. कमी करताना ९०% पेक्षा अधिक कार्यक्षमतेने कार्यरत आहेत. सर्व प्रक्रिया केंद्रांमध्ये निश्चित केलेल्या उत्सर्जन मर्यादा पूर्ण केल्या.

कोष्टक ५.३६. कोल्हापूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यकी विश्लेषणासह माहिती.

मापदंडे			**ठिकाण**				
			इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१ द.लि./दि)	**इचलकरंजी कापड विकास समूह मर्यादित (१२ द.लि./दि)**	**कागल-हातकणंगले सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र**	**एल. के. अकिवते सहकारी औद्योगिक इस्टेट मर्यादित**	**लोटे परशुराम पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था**
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१४०.०	२६०.०	२४.०	१६०.०	११०.०
		कमाल	९००.०	९००.०	१९०.०	१६००.०	९५०.०
		सरासरी	४३०.५	६११.६	५८.०	४९३.२	३३८.२
		प्रमाणित विचलन	१८०.८	१७८.६	३६.३	२२७.४	१६४.४
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	४३६.०	७१२.०	११६.०	५०८.०	३१२.०
		कमाल	४२८०.०	४०४०.०	६६४.०	६२८०.०	३२३२.०
		सरासरी	१६५८.६	२३६४.०	२०५.५	१८९६.७	१२४६.५
		प्रमाणित विचलन	७७५.०	६८३.३	१०९.४	९४९.७	६४६.५
आउटलेट (प्रक्रिया	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ.	किमान	१४.०	२२.०	६.०	२४.०	२०.०
		कमाल	११५.०	१२०.०	११०.०	९५.०	१९०.०

झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	/लि)	सरासरी	३९.७	४५.३	२३.६	५७.०	६२.६
		प्रमाणित विचलन	२१.८	२०.३	१६.४	२०.४	३२.६
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	६०.०	१००.०	२४.०	१००.०	९२.०
		कमाल	२८४.०	३४४.०	३५६.०	२६४.०	५३६.०
		सरासरी	१५७.२	१६७.०	१०१.२	१९९.७	२०८.२
		प्रमाणित विचलन	५३.६	५१.२	५६.२	३८.७	८७.५

५.५.१.५. नागपूर

नागपूर विभागामध्ये एका सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उपलब्ध आहे. या केंद्राची प्रक्रिया क्षमता ५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढी आहे. २०१९–२० मध्ये सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे एकूण औद्योगिक सांडपाण्याचे प्रमाण ४.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन एवढे होते, या सर्वांवर या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रा मध्ये प्रक्रिया करण्यात आली. आकृती ५.१२. मध्ये नागपूर येथील प्रत्येक श्रेणीमधील उद्योगांची संख्या दिलेली आहे आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी कोष्टक ५.३७ मध्ये दर्शवली आहे.

कोष्टक ५.३७. नागपूर विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यकी विश्लेषणासह माहिती.

मापदंडे (मि.ग्रॅ. /लि)			ठिकाण
			बुटीबोरी सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र खाजगी मर्यादित
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	८६.०
		कमाल	१५७०.०
		सरासरी	३०५.०
		प्रमाणित विचलन	२५८.७
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२८४.०
		कमाल	३९३६.०
		सरासरी	८९४.४
		प्रमाणित विचलन	७३२.६
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	७.०
		कमाल	८०.०
		सरासरी	२४.७
		प्रमाणित विचलन	१३.१
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२८.०
		कमाल	२७८.०
		सरासरी	८७.०
		प्रमाणित विचलन	४५.८

कोष्टक ५.३७ मधून असे स्पष्ट होते की बुटीबोरी येथील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बी.ओ.डी. कमी करण्यात ९१% कार्यक्षमता दर्शवत होते तर सी.ओ.डी. कमी करण्यात ९०% कार्यक्षमता दर्शवत होते. प्रक्रियेनंतरच्या बी.ओ.डी. आणि सी.ओ.डी.ची आउटलेट मूल्ये उत्सर्जन मानक मर्यादेत आहेत.

५.५.१.६. नवी मुंबई

या विभागामध्ये दोन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे कार्यरत आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रीया क्षमता ४९.५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. या विभागातील प्रत्येक श्रेणी अंतर्गत उद्योगांची एकूण संख्या आकृती ५.१२ मध्ये दर्शविली आहे. आणि या प्रक्रीया केंद्राची कामगिरी कोष्टक ५.३८ मध्ये दर्शविली आहे.

कोष्टक ५.३८. नवी मुंबई विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रोच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती.

मापदंडे			ठिकाण	
			तळोजा सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे सहकारी संस्था	**ठाणे बेलापूर असोसिएशन**
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१६०.०	५०.०
		कमाल	१९००.०	७५०.०
		सरासरी	६७१.३	३३५.१
		प्रमाणित विचलन	४०२.७	१६३.१
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	४२४.०	१६४.०
		कमाल	४४४०.०	२२२४.०
		सरासरी	१६४३.५	९९१.२
		प्रमाणित विचलन	९४४.६	४५१.५
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	०.०	६.०
		कमाल	१६५०.०	१३०.०
		सरासरी	३३६.१	४८.८
		प्रमाणित विचलन	३०४.७	२६.९
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	११६.०	२०.०
		कमाल	३७९२.०	३९६.०
		सरासरी	८९१.१	१६६.४
		प्रमाणित विचलन	७०९.०	७६.८

कोष्टक ५.३८ मधून असे दिसुन येते की, ठाणे-बेलापूर संस्थामधील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राची कामगिरी बी.ओ.डी कमी करण्यात ८५% पेक्षा अधिक कार्यक्षमता आणि सीओडी कमी करण्याची कार्यक्षमता ८३% इतकी असून येथे उत्तम कामगिरी करत आहे. तळोजा सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे सहकारी संस्थेची बीओडी कमी करण्यास ४९% आणि सीओडी कमी करण्यात ४५% कार्यक्षमता आहे. तथापि, दोन्ही सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रामध्ये बीओडी आणि सीओडीची नंतरच्या प्रक्रीयेची आउटलेट मूल्ये अनुक्रमे १०० मिलीग्राम प्रतिलीटर आणि २५० मिलीग्राम प्रतिलीटरच्या निर्धारित मानक मर्यादेपेक्षा जास्त होती.

५.५.१.७. पुणे

पुणे विभागात ५ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे कार्यरत आहेत. त्यांची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता १३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सन २०१९ -२० या वर्षी या विभागामध्ये निर्माण झालेले एकूण औद्योगिक सांडपाणी ६.३७ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते. या विभागातील प्रत्येक श्रेणी अंतर्गत उद्योगांची एकूण संख्या **आकृती ५.१२** मध्ये दर्शविली आहे. आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रांची कामगिरी कोष्टक ५.३९ मध्ये दर्शविली आहे.

कोष्टक ५.३९ मधून असे स्पष्ट होते की कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी संस्था जवळपास ९१% कार्यक्षमतेवर कामगिरी करत आहे. हायड्रो एअर टेक्टोनिक्स (पीसीडी) मधील सीईटीपीमध्ये सुमारे ६०% कार्यक्षमता होती जी मागील वर्षाच्या तुलनेत ११% होती. अक्कलकोट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र, बीओडी आणि सीओडी कमी करण्याच्या ७९% कार्यक्षमतेसह कार्य करीत होती. ग्रीनफिल्ड सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र प्रा. ली. येथे बीओडी कमी करण्यात ८०% कार्यक्षमता आणि सीओडी कमी करण्याच्या ८२% कार्यक्षमतेवर कार्यरत होते. रांजणगाव सीईटीपी येथे ८४% बीओडी कमी करण्यात आणि ८३% सीओडी कमी करण्याच्या कार्यक्षमतेसह कामगिरी करत होते. सर्व सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रामध्ये बीओडीसाठी उत्सर्जन मानक मर्यादा पूर्ण केली जात होती.

कोष्टक ५.३९. पुणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती.

मापदंडे			ठिकाण				
			अक्कलकोट सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र	ग्रीनफिल्ड सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र	हायड्रो एअर टेक्टोनिक्स (पीसीडी)	कुरकुंभ पर्यावरण संरक्षण सहकारी. सोसायटी	रांजणगाव सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२८.०	६५.०	०.०	६२.०	२१.०
		कमाल	१४००.०	४१०.०	४५०.०	१८५०.०	२३५०.०
		सरासरी	३७०.६	२३९.६	१०७.३	६४७.२	२१८.०
		प्रमाणित विचलन	२५२.२	७५.३	८७.५	४०८.८	३८३.८
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	८०.०	३३.६	०.०	१७६.०	६०.०
		कमाल	४३२०.०	१२३२.०	११४४.०	५८४०.०	६०८०.०
		सरासरी	१०५१.६	६६४.४	२८९.१	१७०७.४	५९२.७
		प्रमाणित विचलन	७६०.४	२२५.५	२३३.०	११११.७	९९१.५
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१९.०	१४.०	०.०	१२.५	१२.०
		कमाल	२००.०	२४०.०	१४०.०	१४५.०	९५.०
		सरासरी	७७.१	४६.५	४३.९	५८.४	३४.९
		प्रमाणित विचलन	४८.६	४२.१	३२.७	३०.९	१९.०
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	४८.०	३२.०	०.०	३६.०	२८.०
		कमाल	५६८.०	४२४.०	३५६.०	३६४.०	२५६.०
		सरासरी	२१४.२	११६.३	११३.६	१५०.७	९५.०
		प्रमाणित विचलन	१४३.२	८९.६	७८.९	७३.२	४९.७

५.५.१.८. रायगड

या विभागात ३ सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रे कार्यरत आहेत ज्यांची एकत्रितपणे प्रक्रीया क्षमता ४५ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन आहे. सन २०१९-२० या वर्षात या विभागातील उद्योगांद्वारे निर्माण झालेल्या सांडपाण्याचे एकूण प्रमाण ३३ दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते, त्या सर्व सांडपाण्यावर या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राद्वारे प्रक्रीया केली गेली. या विभागातील प्रत्येक श्रेणी अंतर्गत उद्योगांची एकूण संख्या आकृती ५.१२ मध्ये दर्शविली आहे. आणि सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्रांची कामगिरी कोष्टक ५.४० मध्ये दर्शविली आहे.

कोष्टक ५.४०. रायगड विभागातील सणनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहीती.

मापदंडे			ठिकाण		
			एमएमए- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित	पी. आर.आय.ए. सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र (इं) मर्यादित	आरआयए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि.
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	३६.०	५.२	८५.०
		कमाल	४४०.०	१६५०.०	१२५०.०
		सरासरी	२१५.६	१३७.५	४२३.०
		प्रमाणित विचलन	८५.६	३१५.६	२४३.७
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१०८.०	२०.०	२८०.०
		कमाल	१६३२.०	३६४०.०	३३४४.०
		सरासरी	६९७.४	३६१.५	१३५०.०
		प्रमाणित विचलन	२९४.०	७०६.६	७०९.२

आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	१८.०	५.०	३४.०
		कमाल	१२०.०	२४०.०	१०००.०
		सरासरी	४४.१	६७.५	१३१.७
		प्रमाणित विचलन	२१.८	५९.३	१४७.७
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	६८.०	४०.०	११६.०
		कमाल	३८०.०	७००.०	३३१२.०
		सरासरी	१६९.४	१९०.०	४२८.०
		प्रमाणित विचलन	५८.६	१४७.५	४८३.४

कोष्टक ५.४० मधून हे स्पष्ट होते की एमएमए- सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित बीओडी ७९% कमी आणि सीओडी कमी करण्यात ७५% यश आले असुन कार्यक्षमतेसह उत्कृष्ट कामगिरी करीत आहे. बीओडी कमी करण्यात ५०% कार्यक्षमता आणि सीओडी कमी करण्याच्या ४७% कार्यक्षमतेसह पीआरआयए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र (इं) मर्यादित कमीतकमी कार्यक्षमतेने काम करत आहे. आरआयए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि. ६८% कार्यक्षमतेवर कार्यरत होती. आरआयए सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रीया केंद्र सहकारी संस्था मर्यादित को-ऑप. सोसायटी लि. वगळता इतर स्थानकांवर अनुक्रमे १०० मिलीग्राम प्रतिलीटर बीओडी आणि सीओडीसाठी अनुक्रमे २५० मिलीग्राम प्रतिलीटर हया उत्सर्जनाच्या मानक मर्यादा गाठल्या जात होत्या.

५.५.१.९. ठाणे

ठाणे विभागामध्ये दोन सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र (२५ + २५ दुसऱ्या टप्प्यात) आहेत. २०१९-२० मध्ये एकूण औद्योगिक सांडपाणी २० दशलक्ष लिटर प्रतिदिन होते, या सर्वांवर या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्रक्रिया केली गेली. या विभागामधील प्रत्येक श्रेणीतील उद्योगांची संख्या **आकृती ५.१२.** मध्ये दिली असून **कोष्टक ५.४१.** मध्ये प्रक्रिया केंद्राची कामगिरी दर्शवली आहे.

कोष्टक ५.४१. ठाणे विभागातील सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या कामगिरीची सांख्यिकी विश्लेषणासह माहिती.

मापदंडे			**ठिकाण**
			तारापूर पर्यावरण संरक्षण संस्था सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र
इनलेट (प्रक्रियेपूर्वी येणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२३०.०
		कमाल	२०५०.०
		सरासरी	१०२७.५
		प्रमाणित विचलन	४५९.६
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	५४०.०
		कमाल	६३२०.०
		सरासरी	३२३१.४
		प्रमाणित विचलन	१४४०.२
आउटलेट (प्रक्रिया झाल्यावर जाणारे सांडपाणी)	बी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	२०.०
		कमाल	११५०.०
		सरासरी	२७८.६
		प्रमाणित विचलन	२३८.६
	सी.ओ.डी. (मि.ग्रॅ. /लि)	किमान	६०.०
		कमाल	३०००.०
		सरासरी	८२२.०
		प्रमाणित विचलन	६४५.५

कोष्टक ५.४१ मधून असे दिसून येते की तारापूर पर्यावरण संरक्षण संस्था सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची बीओडी कमी करण्याच्या ७३% कार्यक्षमतेसह आणि सीओडी कमी करण्यात ९१% कार्यक्षमतेसह उत्कृष्ट कामगिरी करीत आहे.

तथापि बी.ओ.डी. आणि सी.ओ.डी.ची आउटलेट मूल्ये अनुक्रमे १०० मि.ग्रॅ. /लि आणि २५० मि.ग्रॅ. /लि ह्या उत्सर्जनाच्या मानक मर्यादांपेक्षा अधिक होती.

५.५.१.१०. मुंबई

या विभागामध्ये अद्याप कोणतेही सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र नाही. या विभागातील उद्योगांचे वर्गीकरण आकृती ५.१२. मध्ये दिलेले आहे.

५.५.१.११. नाशिक

या विभागामध्ये सध्या सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र अस्तित्त्वात नाही. प्रत्येक श्रेणीतील नाशिक येथील उद्योगांची संख्या आकृती ५.१२. मध्ये दर्शविली गेली आहे.

५.५.१.१२. चंद्रपूर

या विभागामध्ये सनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राची सोय नाही. तथापि निर्माण झालेल्या सांडपाण्यावर उद्योग आपापल्या परिसरामध्ये प्रक्रिया करत आहेत. म्हणून २०१९-२० या वर्षी निर्माण झालेल्या सर्व सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यात आली. चंद्रपूर येथील प्रत्येक श्रेणींमधील उद्योगांची एकूण संख्या आकृती ५.१२. मध्ये दर्शवली आहे.

५.६. घरगुती सांडपाणी प्रक्रिया

५.६.१. सांख्यिकीक तपशीलांसह सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्यातील विभागानुसार सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रांचा तपशील खालील विभागांमध्ये सादर केला आहे आणि पर्यावरण (संरक्षण) नियम १९८६ मधील अनुसूची – ६ मध्ये के. प्र. नि. मंडळाने विहित केलेल्या मानकांवर आधारित सांडपाणी प्रक्रिया संयंत्रांच्या कामगिरीचे विश्लेषण बायोकेमिकल ऑक्सिजन डिमांड (बीओडी) साठी १० मिग्रॅ / ली. आणि टोटल सस्पेंडेबल सॉलीड (टीएसएस) साठी २० मिग्रॅ / ली. आहे.

२०१९ -२० दरम्यान राज्यातील शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी निर्मिती व प्रक्रिया खालीलप्रमाणे होते

- अंदाजे सांडपाणी निर्मिती : ९,७५७ दशलक्ष लिटर / दीन (द.ल.लि./दी.)
- प्रक्रिया क्षमता : ७,७४७ दशलक्ष लिटर / दीन (द.ल.लि./दी.)

५.६.१.१. पुणे

या प्रदेशात ४१ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत आणि त्यापैकी २०१९-२० या वर्षात ३९ कार्यरत आहेत. जुने नायडू सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र सध्या कार्यरत नाही. शिरूर येथे ६ द.ल.लि./दी. प्रक्रीया क्षमता असणारी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहे, तथापि संकलित नमुन्यांचा निकाल मिळाला नाही. तसेच मलकापूर येथे असलेल्या दोन्ही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामधून नमुने गोळा करण्यात आले नाहीत. म्हणून, सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे कामगिरीचे निकाल वरील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रासाठी उपलब्ध नव्हते. सन २०१९-२० मध्ये या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण घरगुती सांडपाणी १२२९.५ द.ल.लि./दी. मिळालेले होते त्यापैकी ३९२.७६ द.ल.लि./दी. सांडपाणी प्रक्रिया करण्यात आले. पुणे विभागातील पुरवठा केलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक क्र ५.४२ मध्ये दर्शविले आहेत.

कोष्टक ५.४२. पुणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
एरंडवणे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. नं. ३ आणि ४ एरंडवणे	७.९	-	८.८	-	३५	१०
बोपोडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. नं. २ए, २बी, २सी, २डी	८	-	५३.५	-	२०	१५

आणि ६ (पी) बोपोडी						
एस. २४, शिवाजीनगर	८	-	११.५	-	१२	१२
भैरोबा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , अंतिम प्लॉट क्रमांक ३३० एस क्रमांक ३३ ए, ३३ बी कोरेगाव पार्क	८	-	५८.३	-	३४	३४
मुंढवा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. नं. २, ३ ए, ४ मुंढवा	८.१	-	७.४	-	१४	१४
विठ्ठलवाडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. क्रमांक २०(पी) हिंगणे	७.७		११.५			१०
जुने नायडू सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. न. ४३९ ते ४४४ पुणे अंतिम प्लॉट क्रमांक,९८, केनेडी रोड	-	-	-	-	-	-
बॅनर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस क्रमांक २२१ ते २२७ बॅनर	८.२	-	७.५	-	८	८
खराडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. नं. ७४, ७५ खराडी	८.१	-	१०	-	१२	१२
नवीन नायडू सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , एस. नं. ४३९ ते ४४४, पुणे अंतिम प्लॉट क्रमांक ९८ केनेडी रोड	८	-	९	-	८	१२
चिखलीचा पहिला टप्पा	-	७.७	-	१३	-	१३.०
चिखलीचा दुसरा टप्पा	-	७.८५	-	११.८८	-	१०.०
आकुर्डी	-	७.६	-	७.७५	-	१४.५
राव्हेट	-	७.६३	-	८.८३	-	१२.५
चिंचवड फेज I (भटनागर)	-	७.८५	-	११.८८	-	१०.५
चिंचवड फेज II	-	७.६८	-	८.०	-	८.५
कासारवाडी I	-	७.७३	-	७.६८	-	१४.५
कासारवाडी II	-	७.६	-	१०.४०	-	१४.५
कासारवाडी III	-	७.७३	-	६.६८	-	९
चारोळी पहिला टप्पा	-	७.५८	-	८	-	२०.५
सांगवी फेज I	-	७.४८	-	१२.१५	-	९
सांगवी फेज II (दापोडी)	-	७.६५	-	८.२३	-	१०
पिंपळ निलख	-	७.६३	-	८.४३	-	१२.५
कराड नगरपरिषद, क्र. ३४२-बी, बारादाबारी, शनिवार पेठ, कराड, ता-कराड, जि.सातारा	-/-	-	-/-	-	-/-	-
महाबळेश्वर नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्रमांक १ मधील कंपार्टमेंट क्र. ७९ (शहर सर्वेक्षण क्र .२५७ / १), कर्मचरी वसहात मागे, महाबळेश्वर, ता-महाबळेश्वर, जि.सातारा	-/-	-	-/-	-	-/-	-
महाबळेश्वर नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्रमांक २, धोबी घाट जवळ महाबळेश्वर, ता. महाबळेश्वर, जि.सातारा	-/-	-	-/-	-	-/-	-
पंचगणी नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्रमांक १ सिद्धार्थनगरजवळील सर्वेक्षण	-/-	-	-/-	-	-/-	-

क्रमांक /८३/२ येथे, पाचगणी, ता-महाबळेश्वर, जि.सातारा						
पाचगणी नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्र .२ प्लॉट क्र. ४९७/४ आणि ५ शिवाजीनगर जवळ, पाचगणी, ता-महाबळेश्वर, जि. सातारा	-/-	-	-/-	-	-/-	-
पाचगणी नगरपरिषद सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्र .३ हिंदू स्मशानभूमी, पाचगणी, ता-महाबळेश्वर, जि.सातारा	-/-	-	-/-	-	-/-	-
मलकापूर नगर परिषद गट क्रमांक २१४, २१५ माली नगर मलकापूर, ता-कराड, जि.सातारा.	-/-	-	-/-	-	-/-	-
मलकापूर नगर परिषद गट नं .१०, ए/पी मलकापूर, ता-कराड, जि.सातारा.	-/-	-	-/-	-	-/-	-
देगाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , सोलापूर	७.७	७.७	८०	५.०२	१५१	८.८
कुमठे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , सोलापूर	-	७.७२	-	४.७८	-	१०.४
प्रताप नगर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , सोलापूर	-	७.८४	-	४.४६	-	९.४
पंढरपूर महानगरपालिका, गोपाळपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	८.०५	८	२२१.२५	४८.३७५	२१३.७५	२९.१२५

(-/-) - गोळा केलेले नाही

कोष्टक ५.४२ मधून असे दिसून येते की चिखली फेज १, चिखली फेज २, चिंचवड फेज, कासारवाडी २ सांगवी फेज १, देगाव, कुमठे, प्रताप नगर, गोपाळपूर, ६५ एकर पंढरपूर येथे १० मिलीग्राम / एल च्या निर्धारित मानकपेक्षा बीओडीची आउटलेट मूल्ये जास्त होती. भैरोबा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , पुणे कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, खडकी कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, चहरोली फेज १, देगाव येथे निलंबित घन पदार्थांची आउटलेट मूल्ये निर्धारित केलेल्या २० मिलीग्राम / ली. च्या मानकांपेक्षा जास्त होते.

५.६.१.२. चंद्रपूर

या विभागात चंद्रपूर महानगरपालिकेद्वारे पुरविल्या जाणारे तीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यरत आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सामूहिक प्रक्रिया क्षमता ७०.५ द.ल.लि./दी. आहे. सन २०१९-२० मध्ये या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये घरगुती सांडपाणी मिळालेल्या आणि प्रक्रीया होणा-या एकूण पाण्याचे प्रमाण ३६ द.ल.लि./दी. होते. चंद्रपूर जिल्ह्यात प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.४३ मध्ये दर्शविलेले आहेत.

कोष्टक ५.४३. चंद्रपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
पठाणपुरा, चंद्रपूर	७.९७	८.२८	१५.५४	११.६६	४३.८९	२३.२५
रेहमत नगर, चंद्रपूर	७.८५	७.८०	१०६.	१०.८६	५१.७८	१९.००
आझाद नगर, चंद्रपूर	८.१३	७.८०	२३.०३	२१.३७	२७	१८.८३

कोष्टक ५.४३ मधून हे दिसुन येते की कोणत्याही सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमधील बीओडीची आउटलेट मूल्ये विहित मानकांपेक्षा जास्त नव्हती. रेहमत नगर, चंद्रपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र मधील निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्ये विहित स्त्राव मानकांनुसार नव्हती.

५.६.१.३. नागपूर

नागपूर महानगरपालिका (एनएमसी) द्वारे पुरविलेल्या या विभागात सहा कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सामूहिक प्रक्रिया क्षमता ३४१.३ द.ल.लि./दी. आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण ५२० द.ल.लि./दी. सांडपाणी प्राप्त झाले असून त्यापैकी सन २०१९-२० मध्ये ३४१.३ द.ल.लि./दी. वर प्रक्रिया करण्यात आले. नागपूर विभागात पुरविल्या गेलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक क्र ५.४४ मध्ये नमूद केले आहे.

कोष्टक ५.४४. नागपूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
भांडेवाडी (१३० सीएमडी)	७.८९	७.५	४०	७.१३	२५०	१४.६७
भांडेवाडी (२०० सीएमडी)	८.०५	७.५	३३	१२.४	२५.५	१५
माणकापूर	७.९५	७.७	५२	१८	४४	२१
घाट रोड नागपूर	९.९८	७.२६	१४	८.१	२२	२१
काचीमेन्ट, नागपूर	७.८२	७.४	५८	११	४२	२२
सोनेगाव	७.६८	७.४	६८	२०.४	३६	२४

कोष्टक ५.४४ मधून असे दिसून येते की बीओडीसाठी आउटलेट मूल्ये भांडेवाडी -१३० सीएमडी आणि २०० सीएमडी मानकापूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, घाट रोड नागपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, काचीमेन्ट नागपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, सानेगाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये १० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकांच्या प्रमाणात होती. मानकापूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र घाट रोड नागपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, काशिमेन्ट नागपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, सानेगाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र मधील निलंबित घन पदार्थांची आउटलेट मूल्य २० मिलीग्राम / ली.च्या निर्धारित मानकपेक्षा जास्त होते.

५.६.१.४. नाशिक

या विभागात १२ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत, त्यापैकी ९ नाशिक महानगरपालिकेने पुरवले आहेत, एक शिर्डी नगरपालिका, जि. अहमदनगर व एक ची पुरवठा शिरपूर नगरपरिषद, जि. धुळे, आणि एक नंदुरबार नगर परिषद, जि. नंदुरबार यांनी केलेला आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सामूहिक प्रक्रिया क्षमता ३९०. ५ द.ल.लि./दी. आहे. सन २०१९-२० मध्ये या भागातील एकूण घरगुती सांडपाणी ३५३. ९४ होते आणि तयार होणा-या सर्व सांडपाण्यावर या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र द्वारे प्रक्रिया केले गेले. उप प्रादेशिक कार्यालय नाशिकमध्ये प्रदान केलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण घरगुती सांडपाणी उपलब्ध नाही. तथापि, शिर्डी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण सांडपाणी १० द.ल.लि./दी. होते आणि शिरपूर येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र मध्ये एकूण सांडपाणी ८.६४ द.ल.लि./दी. होते. नाशिक क्षेत्रामध्ये पुरविल्या गेलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.४५ मध्ये नमूद केले आहे.

कोष्टक ५.४५. नाशिक विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
पंचक ७.५ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.४	लागू नाही	२०	लागू नाही	६४
पंचक २१ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.४	लागू नाही	२०	लागू नाही	६४

पंचक ३२ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.२५	लागू नाही	१२.०४	लागू नाही	४७.८
चेहेडी २१ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.५३	लागू नाही	१२.१	लागू नाही	६२.७५
चेहेडी २२ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.४	लागू नाही	१९.६६	लागू नाही	६५.६६
तपोवन -७८ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.१६	लागू नाही	१८.३३	लागू नाही	६९
तपोवन -५२ द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.१८	लागू नाही	१३	लागू नाही	४५
अगर टाकळी ७० द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.१९	लागू नाही	१३.५२	लागू नाही	४२.६
अगर टाकळी ४० द.ल.लि./दी.	लागू नाही	७.२९	लागू नाही	१५.६	लागू नाही	५२.८
त्र्यंबक नगर परिषद १ द.ल.लि./दी.	-	-	-	-	-	-
शिर्डी नगरपंचायत, शिर्डी, ता-राहाता जि.अहमदनगर.	६	७	१२०	२०	२००	१०
शिरपूर नगर परिषद, ता. शिरपूर, जि. धुळे	७.४८	७.३	८०	३६	६०	२०
नंदुरबार नगर परिषद ता. नंदुरबार	७.१४	७.४२	३४	१२	६८	२३

कोष्टक ५. ४५ मधून असे दिसून येते की शिर्डी नगरपंचायत येथील निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्य २० मिलीग्राम / ली च्या निर्धारित मानकाच्या प्रमाणात आहेत.

५.६.१.५. नवी मुंबई

नवी मुंबई विभागात ८ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता ४५९.७ द.ल.लि./दी. आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण प्राप्त सांडपाणी ४६२.५ द.ल.लि./दी. होते, सन २०१८-१९ या वर्षात त्या सर्व पाण्यावर एकत्रितपणे या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे प्रक्रीया केली गेली. नवी मुंबई क्षेत्रातील पुरवठा केलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक क्र ५.४६ मध्ये दर्शविले आहेत.

कोष्टक ५.४६ नवी मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी * एनसी = गोळा केलेले नाही

ठिकाण	**मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)**					
	पी. एच.		**बीओडी (सरासरी)**		**एस.एस. (सरासरी)**	
	इनलेट	**आउटलेट**	**इनलेट**	**आउटलेट**	**इनलेट**	**आउटलेट**
सीबीडी बेलापूर सेक्टर - १२	-/-	६.९	-/-	४	-/-	१०
वाशी सेक्टर - १८	-/-	६.९५	-/-	२८	-/-	१५
नेरुळ सेक्टर - २	-/-	६.८	-/-	५४	-/-	३२
सानपाडा सेक्टर - २०	-/-	६.९	-/-	५	-/-	१२
सीवूड सेक्टर - ५०	-/-	६.८	-/-	७	-/-	१०
घणसोली सेक्टर - १५	-/-	६.८	-/-	२१	-/-	१४.७
ऐरोली सेक्टर - १८	-/-	७.३	-/-	९.८	-/-	१२.८
कोपरखैरणे	-/-	७.१	-/-	११	-/-	१७.६

(-/-) - गोळा केलेले नाही

कोष्टक ५.४६ मधून असे दिसून येते की नेरुळ सेक्टर – २ येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या बीओडी आणि निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्ये १० मिलीग्राम / ली. व २० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकांपेक्षा जास्त होती.

५.६.१.६. ठाणे

ठाणे विभागात १२ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्याची सामुहीक प्रक्रीया क्षमता २५६.४० द.ल.लि./दी. आहे. सन २०१९-२० मध्ये या विभागात एकूण तयार होणा-या घरगुती सांडपाण्याचे प्रमाण १८६ द.ल.लि./दी.

होते, त्यापैकी १८६ द.ल.लि./दी. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र ने एकत्रितपणे प्रक्रीया केले. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र मध्ये मिळणारे घरगुती सांडपाण्याचे प्रमाण उपलब्ध नाही. ठाणे विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.४७ मध्ये दर्शविले आहेत.

कोष्टक ५.४७. ठाणे विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र च्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
मुंब्रा	-	६.६	-	१२.०६	-	२०
कोपरी	-	६.९	-	९	-	१२
वर्तक नगर	-	६.५	-	९.५	-	१३.२५
गार्डन कोर्ट टॉवर जवळ - भाईंदर (प)	-	७	-	५	-	१२
जेसल पार्क सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -एमबीएमसी	-	६.८	-	१३०	-	१०४
श्रुष्टी कॉम्प्लेक्स, मीरा रोड	-	७.३	-	६	-	१०
म्हाडा- शांती बाग - मीरा पेणकरपाडा गावठाण (म्हाडा कॉलनी)	-	७.१	-	१६	-	११
शांती नगर, नेरयाप्प मंदिर, मीरा रोड स्टेशन.	-	७	-	१६	-	१०
शांती पार्क, संघवीनगर, मीरारोड	-	७.१	-	१८	-	१२
कनकिया, मीरा रोड (पूर्व)	-	७	-	१४	-	१२
घोडबंदर- सर्वेक्षण क्रमांक 233, काशीगांव, माशाचपाडा भाईंदर,	-	७.५	-	१८	-	११.५
बोलिंज व्हिलेज, विरार (प)	-	६.८	-	११५	-	५१

वरील कोष्टक ५.४७ मधून असे दिसून येते की जेसल पार्क सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -एमबीएमसी, म्हाडा- शांती गार्डन- मीरापेनकरपाडा गावठाण (म्हाडा कॉलनी), शांती नगर नेर्यप्पामंदिर मीरा रोड स्टेशन, शांती पार्क संघनगर मिररोड, कनकिया मीरा रोड (ई), घोडबंदर- सर्वेक्षण क्रमांक .२३३, काशिगाव माशाचपादा भाईंदर, बोलिंज व्हिलेज, विरार (प). येथे बीओडीसाठी आउटलेट मूल्ये १० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकपेक्षा जास्त होती. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र एमबीएमसी शांती पार्क, बोलिंज व्हिलेज, विरार (प). येथे निलंबित घन पदार्थांच्या आउटलेट मूल्यांचे प्रमाण २० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकपेक्षा पेक्षा जास्त होते.

५.६.१.७. औरंगाबाद

या विभागात ७ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत, त्यापैकी ४ औरंगाबाद महानगरपालिकेने पुरविले आहेत. नांदेड-वाघाळा शहर महानगरपालिकेने बोंदर, एलिचपूर आणि सांगवी येथील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे पुरविले आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकूण प्रक्रीया क्षमता ३४३ द.ल.लि./दी. आहे. सन २०१९-२० मध्ये या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण १६२ द.ल.लि./दी. घरगुती सांडपाणी प्राप्त झाले आणि १४१ द.ल.लि./दी. पाण्यावर या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राद्वारे प्रक्रीया केली गेली. औरंगाबाद विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी व विश्लेषण कोष्टक ५.४८ मध्ये दर्शविलेले आहे.

कोष्टक ५.४८. औरंगाबाद विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कांचनवाडी, औरंगाबाद	-	७.९	-	४५	-	-
पाडेगाव, औरंगाबाद	-	७.५	-	४८	-	-
सलीम अली लेक, औरंगाबाद	-	७.४	-	६८	-	-
झल्टा, औरंगाबाद	-	७.२	-	४४	-	-
बोंदर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	-	७.२	-	४३.७४	-	९६.५
एलिचपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	-	७.१	-	३५	-	५२.७५
सांगवी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र	-	७	-	३९.३	-	७२.४

कोष्टक ५.४८ मधून हे दिसुन येते की सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये बीओडीची आउटलेट मूल्ये निर्धारित मानकात नव्हती. सांगवी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र एलिचपूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र, बोंदर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामधील निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्य निर्धारित मानकांनुसार नव्हते.

५.६.१.८. अमरावती

या विभागात ३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत, त्यापैकी दोन अमरावती जिल्ह्यात तर एक बुलडाणा जिल्ह्यात आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची एकूण प्रक्रीया क्षमता ८१.५ द.ल.लि./दी. असून इतक्याच प्रमाणात सांडपाणी वर्ष २०१९-२० मध्ये या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राप्त झाले आहे. प्राप्त झालेल्या सर्व घरगुती सांडपाण्यावर या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्रक्रीया करण्यात आली. अमरावती क्षेत्रामध्ये प्रदान केलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.४९ मध्ये दर्शविलेले आहे.

कोष्टक ५.४९. अमरावती विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी.

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
लालखाडी, अमरावती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र १	७.९१	७.५२	१६०	२६	६०	२०
लालखाडी, अमरावती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र २	७.९०	७.५१	१७६	२८	६८	२४
शेगाव, बुलडाणा	८.१५	७.६५	२८	१२	३२	१८

कोष्टक ५.४९ मधून हे दिसुन येते की बीओडीसाठी आउटलेट मूल्ये केवळ लालखडी, अमरावती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र १, शेगाव, बुलढाणा येथे फक्त १० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकांपेक्षा अधिक होती. निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्य फक्त लालखाडी, अमरावती सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र २ येथे २० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकापेक्षा अधिक होती.

५.६.१.९. कोल्हापूर

या विभागात ६ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत, ज्याची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता १७२.७ द.ल.लि./दी. आहे. या विभागात एकूण २०२ द.ल.लि./दी. घरगुती सांडपाणी प्राप्त होते. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये एकूण घरगुती सांडपाणी मिळून १९१.७ द.ल.लि./दी. होता, त्यापैकी सन २०१९-२० मध्ये १३५.२ द.ल.लि./दी. सांडपाण्यावर

प्रक्रीया करण्यात आली. कोल्हापूर विभागात पुरवल्या गेलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.५० मध्ये प्रस्तुत केले आहे.

कोष्टक ५.५०. कोल्हापूर विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कसबा बावडा	-	७.४५	-	९.३२	-	१६.३३
दुधाली	-	७.८	-	५.२	-	१३.६१
इचलकरंजी	-	७.६	-	६.०३	-	१४.४१
धुळगाव	--	७.२	--	४	--	१३
मिरज	--	७.५	--	१८	--	१६
१०० फूट रस्ता	--	७.३	--	६.४	--	१४

कोष्टक ५.५० मधून दिसून येते की बीओडी आणि निलंबित घन पदार्थांची आउटलेट मूल्ये अनुक्रमे १० मिलीग्राम / ली. आणि २० मिलीग्राम / ली.च्या निर्धारित मानकांमध्ये होती.

५.६.१.१०. रायगड

या विभागात ८ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत ज्यांची एकत्रित प्रक्रीया क्षमता ३०६ द.ल.लि./दी. आहे. या विभागात एकूण प्राप्त सांडपाणी २६६.७ द.ल.लि./दी. होते. सन २०१९-२० मध्ये इतकीच घरगुती सांडपाणी प्राप्त झाले आणि त्यावर प्रक्रीया केली गेली. रायगड विभागातील पुरवठा केलेल्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.५१ मध्ये दर्शविले आहेत.

कोष्टक ५.५१. रायगड विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
बांदर रोड, पनवेल, जि. रायगड.	-	६.९३		१३.८	-	२३.६
सेक्टर -१६, खारघर, ता. पनवेल, जि. रायगड.	-	६.८८	-	१७.३८	-	१९.२५
सेक्टर -१६, खारघर, ता. पनवेल, जि. रायगड.	-	६.८७	-	२४.७३	-	१५.६४
सेक्टर -३२, कामोठे, ता. पनवेल, जि. रायगड.	-	६.७३	-	४४.८६	-	३३.७१
सेक्टर -१२, कळंबोली, ता. पनवेल, जि. रायगड.	-	६.८२	-	३०	-	३७
सेक्टर -०६, उलवे, ता. पनवेल, जि. रायगड.	-	७.३	-	६	-	१४
काळुंद्रे, काळुंद्रे गाव, पनवेल, नवी मुंबई	-	७.६	-	४	-	१०
सिडको करंजडे	-	७	-	४	-	१२

कोष्टक ५.५१ मधून असे दिसून येते की सेक्टर -०६, उलवे, ता. पनवेल, जि. रायगड, काळुंद्रे, काळुंद्रे गाव, पनवेल, नवी मुंबई, सिडको करंजडे येथे बीओडीची आउटलेट मूल्ये १० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित मानकांनुसार आहेत. निलंबित घन पदार्थांच्या आउटलेट मूल्ये सिडको सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , सेक्टर - १६, खारघर, सेक्टर -१६, खारघर,

ता. पनवेल, जि. रायगड. सेक्टर -०६, उलवे, ता. पनवेल, जि. रायगड आणि काळुंद्रे, काळुंद्रे गाव, पनवेल, नवी मुंबई येथे २० एमजी / ली. च्या निर्धारित मर्यादेत आहेत.

५.६.१.११. कल्याण

या विभागात ११ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र आहेत, ज्याची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता २३२.७ द.ल.लि./दी. आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रामध्ये प्राप्त झालेले एकूण घरगुती सांडपाणी ३५४ द.ल.लि./दी. होते, त्यापैकी वर्ष २०१९-२० मध्ये १३४.२ द.ल.लि./दी. वर प्रक्रीया करण्यात आली. कल्याण विभागातील सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.५२ मध्ये दर्शविले आहे.

कोष्टक ५.५२. कल्याण विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
बर्वे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे - बर्वे ता. कल्याण	-	७.२	-	९.५	-	२१.७
आधारवाडी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : ता. कल्याण	-	७.१	-	६.८	-	१३.७
चिंचपाडा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे- काटे मणिवली	-	७.२	-	६.७	-	१६.३
डोंबिवली ठाकूर्ली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मोटागन, डोंबिवली	कार्यरत					
टिटवाळा (इ) सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे- मांडा (पू), ता. कल्याण	-	७.१	-	४	-	१२.३
टिटवाला (प) सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे- मांडा (पू), ता. कल्याण.	-	७.५	-	५.८	-	१३
वडाळगाव	६.८	७.४	६०	६	३०	१४
चिकलोली	६.८	७.१	६४	२०	२६	१२
बदलापूर	६.२	६.७	१२	४	१८	१२
भिवंडी निजामपूर शहर महानगरपालिका, भिवंडी, ता. भिवंडी, जि. ठाणे	७.३५	७.५५	१२५	१०	१५३	२३

कोष्टक ५.५२ मधून दिसून येते की सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र , चिकलोली आणि भिवंडी निजामपुर शहर महानगरपालिकेच्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये १० मिलीग्राम / ली. च्या निर्धारित डिस्चार्ज मानकापेक्षा बीओडीची आउटलेट मूल्ये जास्त होती. बर्वे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे - बर्वे ता. कल्याण आणि बर्वे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र : मौजे - बर्वे ता. कल्याण येथे निलंबित घन पदार्थांच्या आउटलेट मूल्यांचे प्रमाण २० मिलीग्राम प्रति लिटरपेक्षा जास्त आहे.

५.६.१.१२ मुंबई

मुंबई विभागात ८ कार्यरत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे आहेत. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांची सामूहिक प्रक्रीया क्षमता २७१७ द.ल.लि./दी. आहे. या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांमध्ये एकूण प्राप्त सांडपाणी मिळून २१९० द.ल.लि./दी. होते

त्यापैकी सन २०१९-२० दरम्यान २०५२.१ द.ल.लि./दी. सांडपाणी या प्रक्रिया केंद्राद्वारे एकत्रितपणे प्रक्रीया केले गेले. मुंबई क्षेत्रामध्ये पुरविल्या गेलेल्या सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रांच्या वार्षिक कामगिरीचे सरासरी आणि विश्लेषण कोष्टक ५.५३ मध्ये दर्शविलेले आहेत.

कोष्टक ५.५३. मुंबई विभागातील सांडपाणी प्रक्रिया केंद्राच्या वार्षिक कामगिरीची सरासरी

ठिकाण	मापदंड (मि.ग्रॅ. /लि)					
	पी. एच.		बीओडी (सरासरी)		एस.एस. (सरासरी)	
	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट	इनलेट	आउटलेट
कुलाबा	७.६	७.०३	१२४	८९.६	८२	६४
वरळी	७.२	६.९८	११८	७१.५	६५	४१.६
वांद्रे	७.७	७.६	१९०	३५	११०	२४
वर्सोवा	७.३	७.१	१७२	४२	९०	३८
भांडुप	-	७.३	-	१५	-	२२
घाटकोपर	-	६.८	-	४०	-	३०
मालाड	६.९	७	२५०	९०	३५	१८
चारकोप	७.५	७.३	८०	७८	११५	१६

कोष्टक ५.४८ वरून असे आढळले आहे की भांडुप वगळता सर्व सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र मध्ये बीओडीसाठी आउटलेट मूल्य १० मिलीग्राम / ली.च्या निर्धारित मानकांपेक्षा जास्त होते तर निलंबित घन पदार्थांचे आउटलेट मूल्य २० मिलीग्राम / ली. निर्धारित प्रमाणापेक्षा कुलाबा, वरळी, वर्सोवा, भांडुप आणि घाटकोपर येथे जास्त होते.

५.७ महाराष्ट्रातील घनकचरा व्यवस्थापन

पर्यावरण व वन मंत्रालय, नवी दिल्ली यांनी दि. २५.०९.२००० रोजी प्रसिद्ध केलेल्या अधिसूचनेनुसार घनकचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ मध्ये नगरपालिका घनकचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २००० अस्तित्त्वात आला आहे.

सन २०१९ मध्ये राज्यातील घनकचरा निर्मिती व विल्हेवाट लावण्याची यादी पुढील भागात सादर केली आहे. कोष्टक ५.५४ मध्ये कचरा तयार करण्यासाठी जबाबदार असलेल्या राज्यातील स्थानिक संस्था व छावणी मंडळाची एकूण संख्या दर्शविली आहे. कोष्टक ५.५५ या स्थानिक संस्थामधून निर्माण होणा-या घनकच-याचे प्रमाण दर्शविते, तर कोष्टक ५.५६ उत्पन्न कच-यावरील प्रक्रीया (%) दर्शवितात.

कोष्टक ५.५४. स्थानिक स्वराज्य संस्थांची एकूण संख्या: - ३८७ आणि जिल्हा मंडळ – ०७

१.	महानगरपालिका	२७
२.	'अ' वर्ग नगरपरिषद	१८
३.	'ब' वर्ग नगरपरिषद	७०
४.	'क' वर्ग नगर परिषद	१४८
५.	नगर पंचायत	१२४
६.	जिल्हा मंडळ	०७

कोष्टक ५.५५. राज्यातील २०१९ -२० मधील घनकचरा निर्मिती

स्थानिक संस्था	यूएलबीची संख्या	संख्या (मेट्रिक टन / दिवस)	टक्केवारी (%)
महानगरपालिका	२७	१९०५०.११	८३.०२
अ वर्ग नगरपालिका	१८	१०२८	४.४८
ब वर्ग नगरपालिका	७०	१२६७.९२	५.५३
सी वर्ग नगरपालिका	१४८	१०५१.९६	४.५८
नगरपंचायती	१२४	४५०.७६६	१.९६

एकूण	३८७	२२८४८.७५६	
जिल्हा मंडळ	०७	९६.५	०.४२
एकूण	३९४	२२९४५.२५६	१००

कोष्टक ५.५६. राज्यातील २०१९ -२० मधील घनकचरा प्रक्रीयेचे सांख्यिकीक विश्लेषण

स्थानिक संस्था	**यूएलबीची संख्या**	**संख्या (मेट्रिक टन / दिवस)**	**टक्केवारी (%)**
महानगरपालिका	२७	१३४८८.४७२५	८४.११
अ वर्ग नगरपालिका	१८	५८८.५	३.६७
ब वर्ग नगरपालिका	७०	९२५.२२५	५.७७
सी वर्ग नगरपालिका	१४८	७२७.०७	४.५३
नगरपंचायती	१२४	२६४.९	१.६५
एकूण	**३८७**	**१५९९४.१६७५**	
जिल्हा मंडळ	०७	४३.१	०.२७
एकूण	**३९४**	**१६०३७.२६७५**	**१००%**

५.७.१ नगरपालिका घनकचरा व्यवस्थापनाचे सांख्यिकीय तपशिलासह विश्लेषण (विभागनिहाय)

सन २०१९ मध्ये महाराष्ट्रातील सर्व विभागात तयार झालेल्या आणि प्रक्रीया केलेल्या नगरपालिका घनकच-याच्या विविध प्रकारांच्या प्रमाणांचा सविस्तर अहवाल कोष्टक ५.५७ मध्ये देण्यात आला आहे.

कोष्टक ५.५७ नगरपालिका घनकच-याचे क्षेत्रनिहाय सांख्यिकीय विश्लेषण (निर्मिती व प्रक्रीया)

अ. क्र.	**विभाग**	**नगरपालिका घनकच-याची निर्मिती (एमटी)**	**नगरपालिका घनकच-याची प्रक्रीया (एमटी)**	**प्रक्रीया (%)**
१.	औरंगाबाद	१७४४.०६	११८५.८५	६७.९९
२.	नाशिक	१९१६.८९	१३९७.८९	७२.९३
३.	नागपूर	१३८७.४४	४५५.७६	३२.८५
४.	पुणे	३८११.४८	३३३५.८९	८७.५२
५.	चंद्रपूर	४४६.७६	३०४.११	६८.०७
६.	अमरावती	९१०.०७	३१९.६०	३५.११
७.	कोल्हापूर	७९१.८९६	५५१.९२	६९.६९
८.	रायगड	५६२.८२	४४३.८२	७८.८५
९.	ठाणे	२१७२.०२	१५६३.८२	७१.९९
१०.	कल्याण	१६८३.३२	३०९	१८.३५
११.	नवी मुंबई	७६१	६२६.५०	८२.३२
१२.	मुंबई	६६६१	५५००	८२.५७
एकूण		**२२८४८.७६**	**१५९९४.१७**	**७०.०१**

५.७.२. महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती आणि प्रक्रीयेचे ४ वर्षांपासून कल विश्लेषण

सन २०१६-१७, २०१७-१८ , २०१८ आणि २०१९ या वर्षातील सर्व विभागांतील महानगरपालिका घनकचरा निर्मिती आणि प्रक्रीयांच्या कल विश्लेषण करण्यासाठी ४ वर्षांच्या कालावधीत महानगरपालिका घनकच-याच्या निर्मिती आणि प्रक्रीयांच्या कलांचा अभ्यास आणि तुलना करण्यासाठी केले गेले आहे. आकृती ५.१३. आणि ५.१४. सर्व क्षेत्रांमध्ये महानगरपालिका घनकच-याची सरासरी निर्मिती आणि प्रक्रीया ४ वर्षांच्या कालावधीत आलेखांमध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

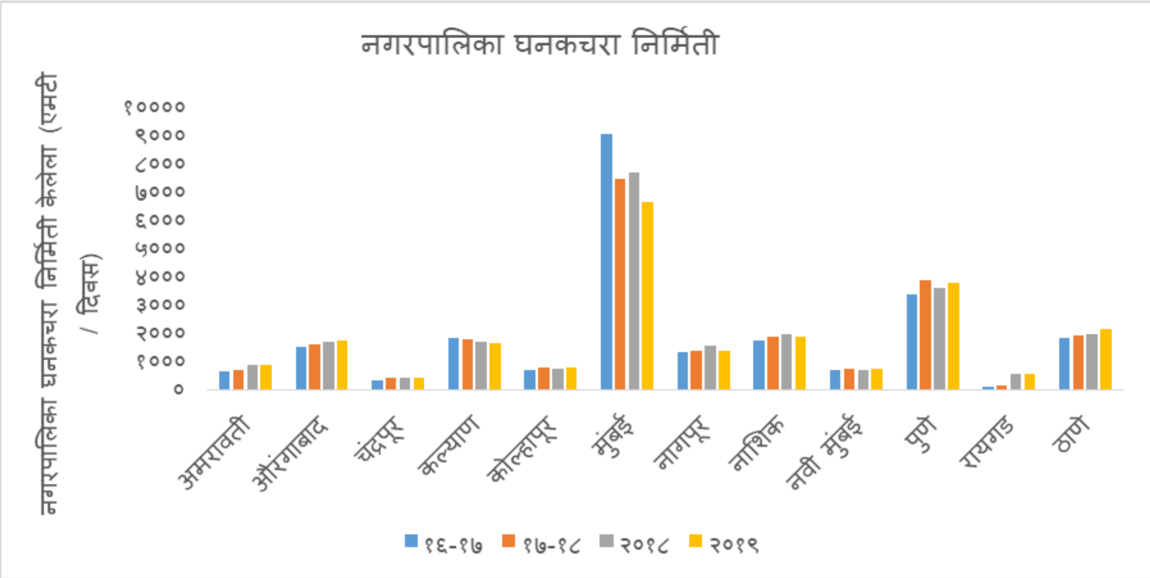

आकृती ५.१३ गेल्या ४ वर्षातील घनकचरा निर्मितीचा महाराष्ट्रातील कल

आकृती ५.१३ मधून हे दिसून येते की महानगरपालिका घनकच-याची निर्मिती राज्यातील सर्व भागात ४ वर्षात वाढते कल दर्शवते. औरंगाबाद, नाशिक व ठाणे या विभागांत सन २०१६ -१७ पासूनच्या महानगरपालिका घनकच-याच्या निर्मितीत सर्वाधिक उल्लेखनीय वाढ दिसून आली. तथापि हे लक्षात घ्यावे लागेल की मुंबई, अमरावती, चंद्रपूर, कल्याण, नागपूर, रायगड आणि नाशिक या भागांत मागील वर्षी म्हणजेच २०१८ च्या तुलनेत कचरा निर्मिती कमी झाली आहे. औरंगाबाद, कोल्हापूर, नवी मुंबई पुणे आणि ठाणे या उर्वरित क्षेत्रात, या चार वर्षात महानगरपालिका घनकच-याची निर्मिती कमी प्रमाणात वाढली आहे.

५.७.३. महानगरपालिका घनकचरा प्रक्रीयेचे ४ वर्षांपासून कल विश्लेषण

महाराष्ट्र राज्यात मागील ४ वर्षात महानगरपालिका घनकच-याच्या प्रक्रीयाच्या कल विश्लेषणावरून असे दिसून आले आहे की, महानगरपालिका घनकच-याच्या प्रक्रीयेचे प्रमाण अत्यंत उच्च फरकाने वाढले आहे. २०१८ च्या तुलनेत नवी मुंबई व रायगड या विभागात प्रक्रीया केलेल्या महानगरपालिका घनकच-याचे प्रमाण मागील वर्षाच्या तुलनेत किंचित कमी आहे.

कोल्हापूर, नागपूर, नवी मुंबई, रायगड आणि ठाणे या महानगरपालिका क्षेत्रांमध्ये घनकचऱ्यावर प्रक्रीया करण्याचे प्रमाण पाठोपाठच्या वर्षांमध्ये वाढत चालले आहे.

आकृती ५.१४ वरून प्रक्रीया केलेल्या महानगरपालिका घनकच-याच्या प्रमाणातील सर्वात लक्षणीय वाढ मुंबई, पुणे आणि ठाणे येथे दर्शविली आहे आणि वरील आकडेवारीमध्येही ते स्पष्ट आहे.

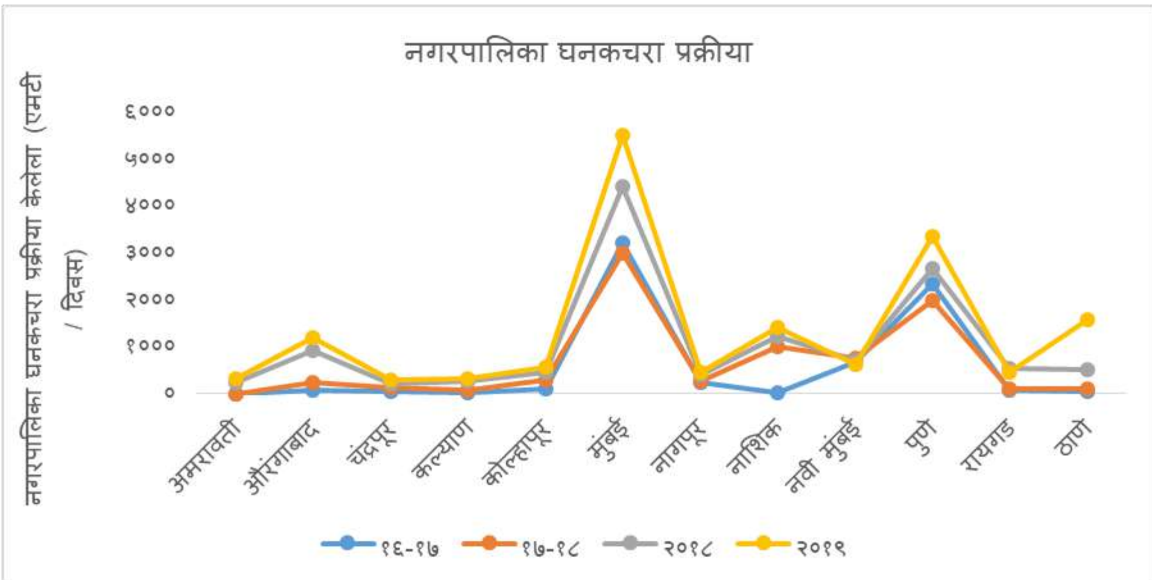

आकृती ५.१४ गेल्या ४ वर्षातील घनकचरा व्यवस्थापणेचा महाराष्ट्रातील कल

५.८. वर्ष २०१९-२० मध्ये घातक घनकचरा निर्मिती

कोष्टक ५.५८. वर्ष २०१९ - २० मध्ये एकूण घातक घनकच-यावरील निर्मीतीचा तपशील

घातक कचरा यादी							
		जिल्ह्याचे नाव	लँडिफिलेबल	पुनर्वापरयोग्य	जाळण्यायोग्य	सदुपयोग प्रमाण.	एकूण
१	१३७	अहमदनगर	२९४४.९३	३६५५०. ४७	२१६८. ५७	११२४४. ८६	५२९०८. ८३
२	२८	अकोला	६४०. ६९	१८३. ००	२७५. ३०	३९०. ५८	१४८९. ५७
३	४९	अमरावती	९७१९. ४६	९९. ९२	५४. ५४	२१८. ४५	१००९२. ३७
४	३४३	औरंगाबाद	३९३२४. ०३	२९७७३. ६४	१७४०९. ०५	७४७९५. ७०	१६१३०२. ४२
५	१३	बीड	५९. ४०	८६६. ६०	११७.५८	३५. ९०	१०७९. ४८
६	२५	भंडारा	२०६१. ८९	६०५८. ५४	१०५. ९६	१९०. ४९	८४१६. ८७
७	१५	बुलढाणा	२०५७. ९५	२२. ३०	२०८. ५६	२६८. ९२	२५५७. ७३
८	८०	चंद्रपूर	७११. ८५	१८५६. ९९	१६६७. ७६	१८९३०२. ९४	१९३५३९. ५३
९	३५	धुळे	४९२८. ३७	३६७३. ८६	५६२. ४४	३९३. ९०	९५५८. ५७
१०	२	गडचिरोली	०.००	२. ००	०. ००	०. ००	२. ००
११	४	गोंदिया	--	४०३. ०५	२००. ००	१२. ००	६१५. ०५
१२	५	हिंगोली	०.००	१. ५०	५१. ००	८. ००	६०. ५०
१३	९९	जळगाव	४९७५. २१	३३६८. ६८	२१५६. ०८	६८९६८.९८	७९४६८. ९४
१४	२६	जालना	१८४८३. ३२	११८. ७८	७४६७. १६	१७. २०	२६०८६. ४६
१५	२५६	कोल्हापूर	३६३६८. ४३	३७३७. ०१	५४८०. ८५	२३८९.५१	४७९७५. ७९
१६	१९	लातूर	६६५. १२	१३. ३६	८९४. ९३	५.८४	१५७९. २४
१७	४५६	मुंबई	३८५८६. ३७	११२९८१. ३१	१४१७२. ३८	११०६१. ७३	१७६८०१. ७९
१८		मुंबई उपनगरी					
१९	२९८	नागपूर	१७००५.१७	२१४२८. ४४	६२५९. ६०	८५४४. २२	५३२३७. ४२
२०	१७	नांदेड	११८.३४	१३२. ८४	१०. ११	८६. ४०	३४७. ६८
२१	१४	नंदुरबार	६१.८२	६. ४३	१०९१. ५०	१००. ८०	१२६०. ५५
२२	३९८	नाशिक	१४४७९.६५	१९५८६. ९८	१२१०६. १५	२४३१५. ६८	७०४८८. ४६
२३	१६	उस्मानाबाद	२४७.७१	३२. २६	११३०. ८०	८. ७०	१४१९. ४६
२४	७२३	पालघर	८५७८५.२४	७३१९०. १०	१४६३५. ०६	३९८४६६. ९६	५७२०७७. ३७
२५	६	परभणी	०.००	४. ७०	२४.०८	०. ००	२८. ७७
२६	१३३६	पुणे	८१४२३.४३	६९३३४. ३५	७२३०२. २४	१६०५४८. ६८	३८३६०८. ७०

२७	६७५	रायगड	१९४९५३.८१	३५४२३५. ७०	६६७२५. ३१	६५९०१. ५०	६८१८१६. ३३
२८	१०६	रत्नागिरी	२९१९८.०४	७३८५. ३२	३०६३. ८५	५२८१५. ७७	९२४६२. ९८
२९	८८	सांगली	४१५१.३२	५९३३. ००	१९४१०. ६८	६०८. २७	३०१०३. २७
३०	१७१	सातारा	४५८६.५८	५८०५. ५०	२५९९. ३१	२६६०. ८६	१५६५२. २५
३१	२	सिंधुदुर्ग	०.००	१०१०. ००	०. ५०	०. ००	१०१०. ५०
३२	१६१	सोलापूर	५३०९.८८	२२५७. ७०	२०७१. ६९	१४०. ३१	९७७९. ५८
३३	१५९८	ठाणे	१११५६७.३४	६६२३६. १४	४५१४८. ९४	८९३७२. ७२	३१२३२५. १४
३४	२७	वर्धा	१९४४.०२	२६४७. ६६	१८४. ६०	९८. ४०	४८७४. ६९
३५	१	वाशिम	६.००	७. ३०	०. ००	०. ००	१३. ३०
३६	२८	यवतमाळ	२५१४.७८	४४३. ७१	४६. २७	१३. ००	३०१७. ७६
	७२५७		**७१४८८०.१२**	**८२९३८९. १३**	**२९९८०२. ८४**	**११६२९८७. २५**	**३००७०५९. ३४**

५.८.१. सामायिक धोकादायक कचरा प्रक्रीया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधेची स्थिती

महाराष्ट्र राज्यात ४ सामायिक घातक कचरा प्रक्रीया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधा उपलब्ध आणि यशस्वीरित्या कार्यरत आहेत. मुंबई कचरा व्यवस्थापन (एमडब्ल्यूएम), तळोजा आणि ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघटना (टीटीसीडब्ल्यूएमए), महापे या दोन सुविधा नवी मुंबई विभागाअंतर्गत महाराष्ट्र एन्व्हिरो पॉवर लिमिटेड (एमईपीएल), रांजणगाव ही पुणे विभागांतर्गत आहे आणि महाराष्ट्र एन्व्हिरो प्रोटेक्शन लि. (एमईपीएल), बुटीबोरी औद्योगिक क्षेत्र नागपूर विभागांतर्गत आहे. सध्या ७२५७ उद्योग या ४ सुविधांचे सदस्य आहेत आणि त्यांच्या धोकादायक कचऱ्याची विल्हेवाट लावत आहेत.

कोष्टक ५.५९. सामायिक घातक कचरा प्रक्रीया, साठवण आणि विल्हेवाट सुविधांच्या वैयक्तिक क्षमतेचा सारांश.

सुविधेचे नाव	मे. मुंबई कचरा व्यवस्थापन लिमिटेड, प्लॉट क्रमांक पी -३२, एमआयडीसी, तळोजा	मे. ट्रान्स ठाणे कचरा व्यवस्थापन संघ, पी -१२८, शिल-महापे रोड, एल अँड टी इन्फोटेक लि. च्या पुढे.	मे. महाराष्ट्र एन्व्हिरो पॉवर लि., रांजनगाव	मे. विदर्भ एन्व्हिरो प्रोटेक्शन लि., (मेसर्स एसपीव्ही शक्तीकुमार एम. संचेती लि., बुटीबोरी)
सुविधेची क्षमता	एसएलएफ - १,२०,००० मेट्रिक टन / वर्ष	एसएलएफ - २१,६०० मेट्रिक टन / वर्ष	एसएलएफ – ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष	एसएलएफ – ६०,००० मेट्रिक टन / वर्ष
	१. आयएनसी – १.५ टीपीएच.	आयएनसी - सुविधा नाही	आयएनसी – ३.० टीपीएच	आयएनसी – ३.० टीपीएच
	२. आयएनसी- १.५ टीपीएच	(अतुलनीय घातक कचरा तळोजाला पाठविला)		

कोष्टक ५.६०. सन २०१९-२० मध्ये विल्हेवाट लावलेल्या जागांवर घातक कच-याचा सारांश.

खुली जागा	एसएलएफ (एमटी / ए)	आयएनसी * (एमटी / ए)	एकूण (एमटी / ए)
एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा	१८०२४४	३०२८४	**२१०५२८**
टीटीसीडब्ल्यूएमए, महापे	२२६९५.३२	---	**२२६९५.३२**
एमईपीएल, रांजणगाव, पुणे	८६४३८.१३	२१३२७.२४	**१०७७६५.३७**
व्हीईपीएल, बुटीबोरी, नागपूर	१७५१०.३६	२६९०.५८	**२०२००.९४**
एकूण	**३०६८८७.८१**	**५४३०१.८१**	**३६११८९.६३**

घातक कचरा तयार करणारे ७,२५७ उद्योग आहेत. घातक कच-याच्या प्रक्रीयेसाठी एसएलएफ, आयएनसी आणि ऑनसाइट हायड्रोक्लेव्ह सारख्या विविध पद्धती वापरल्या जातात. ३,०६,८८७.८१ मेट्रिक टन / वर्ष घातक कच-यावर सायंटिफिक लँडफील पद्धतीने, ५४,३०१.८१ मेट्रिक टन / वर्ष भस्मिकरण पद्धतीने प्रक्रीया केली जाते

२०१९-२० या वर्षात महाराष्ट्र राज्यामध्ये घातक व इतर कचरा पुनर्वापर / वापरण्यासाठी ४३९ अधिकृत सुविधा आहेत ज्याची एकूण अधिकृत क्षमता १३८४९२५.६ मे.टन आहे, महाराष्ट्रामध्ये ६२८७२०.२८ मे.टन कचऱ्याचा पुनर्वापर केला गेला.

कोष्टक ५.६१. जिल्हानिहाय अद्ययावत माहीती

अधिकृतता - ३१ मार्च २०२० पर्यंत जिल्हानिहाय अद्ययावत		
अनु. क्र.	जिल्हा	युनिट्सची संख्या
१	अहमदनगर	१३७
२	अकोला	२८
३	अमरावती	४९
४	औरंगाबाद	३४३
५	बीड	१३
६	भंडारा	२५
७	बुलढाणा	१५
८	चंद्रपूर	८०
९	धुळे	३५
१०	गडचिरोली	२
११	गोंदिया	४
१२	हिंगोली	५
१३	जळगाव	९९
१४	जालना	२६
१५	कोल्हापूर	२५६
१६	लातूर	१९
१७	मुंबई	४५६
१८	मुंबई उपनगरी	
१९	नागपूर	२९८
२०	नांदेड	१७
२१	नंदुरबार	१४
२२	नाशिक	३९८
२३	उस्मानाबाद	१६
२४	पालघर	७२३
२५	परभणी	६
२६	पुणे	१३३६
२७	रायगड	६७५
२८	रत्नागिरी	१०६
२९	सांगली	८८
३०	सातारा	१७१
३१	सिंधुदुर्ग	२
३२	सोलापूर	१६१
३३	ठाणे	१५९८
३४	वर्धा	२७
३५	वाशिम	१
३६	यवतमाळ	२८
एकुण		**७२५७**

५.८.२.५ वर्षांवरील घातक टाकावू कचऱ्यावर विल्हेवाट लावण्यासाठी केलेले कल विश्लेषण

सन २०१५-१६, २०१६-१७, २०१७-१८, २०१८-१९ आणि २०१९-२० या वर्षात राज्यातील सर्व विल्हेवाट लावण्यात आलेल्या घातक कच-याच्या कलमाचे विश्लेषण केले गेले आहे. आकृती ५.१५. विल्हेवाट लावणा-या जागेवर पाच वर्षांच्या कालावधीत प्राप्त झालेला सरासरी घातक कचरा हा आलेखांमध्ये दर्शवितो.

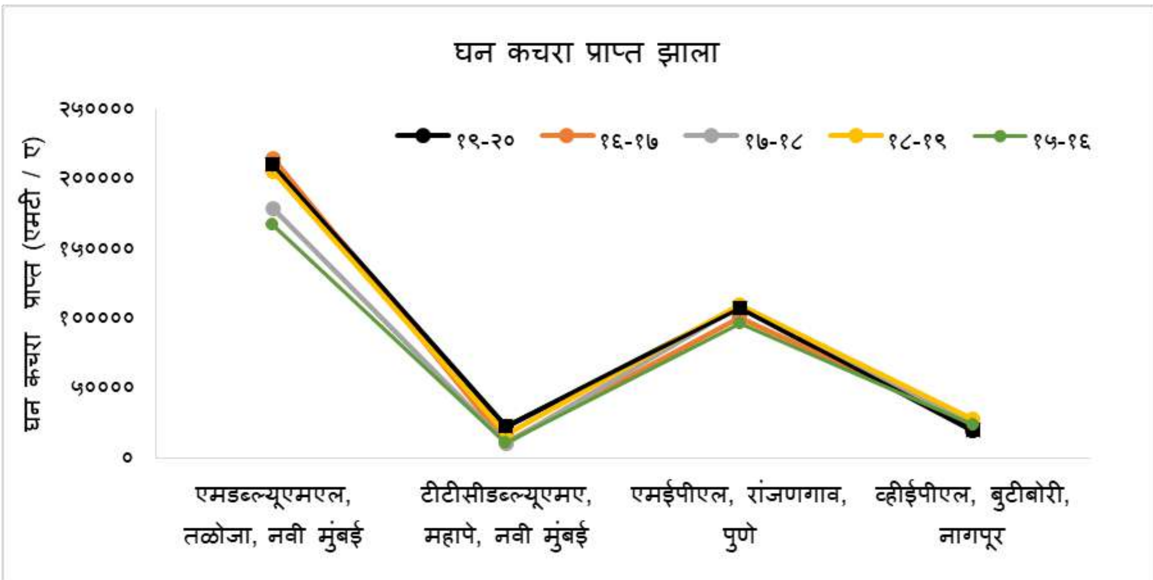

आकृती ५.१५. ५ वर्षांवरील घातक टाकावू कचऱ्यावर विल्हेवाट लावण्यासाठी केलेले कल विश्लेषण

आकृती ५.१५ मधून असे दिसुन येते की, एमडब्ल्यूएमएल, तळोजा येथे घातक कच-याचे प्रमाण २०१५-१६ या वर्षात सर्वात कमी झाले, त्यानंतर २०१७-१८, २०१८-१९, २०१९-२० आणि सन २०१६-१७ या वर्षा दरम्यान सर्वाधिक प्रमाणात घातक कचरा प्राप्त झाला. टीटीसीडब्ल्यूएमएमध्ये, २०१५-१६, २०१६-१७ आणि २०१७-१८ या वर्षात या जागेवर प्राप्त झालेल्या धोकादायक कच-याचे प्रमाण जवळपास समान होते, वर्ष २०१८-१९ आणि २०१९-२० मध्ये थोडीशी वाढ झाली. डीएलएफसाठी टीटीसीडब्ल्यूएमए येथे प्राप्त झालेला एक वेळचा डिस्पोजेबल कचरा वर्ष २०१८-१९ मध्ये १२०३३१ मे.टन आहे.

एमईपीएल, रांजणगाव (पुणे) आणि एमईपीएल, बुटीबोरी (नागपूर) येथे प्राप्त झालेल्या धोकादायक कच-याचे प्रमाण यापुढील वर्षांमध्ये प्राप्त झालेल्या प्रमाणात किंचित वाढ झाल्याने तुलनेने स्थिर आहे.

५.९. जैव-वैद्यकीय कचरा

५.९.१. २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियमाची अंमलबजावणी

- २८ मार्च २०१६ रोजी वन, पर्यावरण व जलवायू परिवर्तन मंत्रालयाने २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम अधिसूचित केले आहे.
- नवीन जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ नुसार सर्व रुग्णालये, नर्सिंग होम, दवाखाने, दवाखाने, पशुवैद्यकीय संस्था, प्राणी घरे, पॅथॉलॉजिकल प्रयोगशाळा, रक्तपेढी, क्लिनिकल आस्थापने, संशोधन किंवा शैक्षणिक संस्था, आरोग्य शिबिरे, वैद्यकीय किंवा शस्त्रक्रिया शिबिरे, लसीकरण या नियमांच्या कार्यक्षेत्रात शिबिरे, रक्तदान शिबिरे, शाळांमध्ये प्रथमोपचार कक्ष, न्यायवैद्यक प्रयोगशाळा आणि संशोधन प्रयोगशाळांचा समावेश आहे.
- सर्व बिगर खाट आरोग्य सेवा संस्थांनी म. प्र.नि. मंडळाकडून एक वेळ जैव-वैद्यकीय कचरा प्रमाणपत्र प्राप्त करणे अनिवार्य आहे.
- ‘ ईझ ऑफ डूइंग बिझिनेस ’या शासकीय अभियानांतर्गत आणि पारदर्शक कारभाराची खात्री करण्यासाठी घेतलेल्या प्रयत्नांमुळे या कार्यालयाने ऑनलाइन संमती व जैव-वैद्यकीय कचरा अधिकृततेसाठी एक नियमावली विकसित केली आहे. अस्थायी प्रमाणीकरण दिलेल्या वेळेत प्रदान करणे हे आवश्यक कागदपत्रे आणि शुल्कासह ऑनलाइन अर्ज सादर करणे यावर अवलंबून आहे.

- म. प्र.नि. मंडळाने राज्यामध्ये २०१६ च्या जैव-वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन नियमाची अंमलबजावणी केली आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यात ३० सामायिक कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावण्याच्या सुविधा कार्यरत आहेत.

५.९.२. जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची स्थिती:

(१) एकूण आरोग्य सेवा सुविधा / व्यवसाय: ६३,६४२
(२) बेडची एकूण संख्या: २,८३,०४२
(३) अधिकृततेची स्थिती
(अ) अधिकृत परवानगीसाठी अर्ज केलेल्या व्यावसायीकांची एकूण संख्या : २०,०९०
(ब) अधिकृत परवाना मिळालेल्या व्यावसायीकांची एकूण संख्या: २१,६९७
(क) अधिकृत परवाना मिळण्याच्या विचाराधीन असलेल्या व्यावसायीकांचे एकूण अर्जः ९३४
(ड) एकूण अर्ज नाकारले: २४०
(ई) अधिकृत परवान्यासाठी अर्ज न करता व्यवसाय चालू असलेले एकूण व्यावसायीका : ४००८
(४) जैव-वैद्यकीय कचरा निर्मिती
(अ) अंथरुणयुक्त रुग्णालयांद्वारे तयार केलेला जैव-वैद्यकीय कचरा: ४९,१८३ किलो / दिवस
(ब) बिगर खाट रुग्णालयांद्वारे तयार केलेला जैव-वैद्यकीय कचरा: १२,८७२ किलो / दिवस
(क) इतर कोणतेही: २०० किलो / दिवस
(५) जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावणे
(अ) बंदी करून जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि आरोग्य सेवा सुविधा द्वारे विल्हेवाट लावणे
(अ) बंदिवान प्रक्रीया आणि विल्हेवाट सुविधा असलेल्या आरोग्य सेवा सुविधांची संख्या: १७६
(ब) बंदिवान सुविधांद्वारे प्रक्रीया केलेला आणि विल्हेवाट लावलेले एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा: ५६८ किलो / दिवस
(ब) सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांद्वारे जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया आणि विल्हेवाट लावणे
(अ) कार्यरत असलेल्या सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची संख्या: ३१
(ब) बांधकाम चालू असलेल्या जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांची संख्या: १
(क) सामाईक जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया सुविधांद्वारे एकूण जैव-वैद्यकीय कचरा प्रक्रीया : ६१,६८५.१८ किलो / दिवस
(ड) अधिकृत पुनर्वापरद्वारे विल्हेवाट लावला जाणारा एकूण जैव-वैद्यकीय कचराः ८,६७८.७५ किलो / दिवस.

५.१०. इलेक्ट्रॉनिक कचरा

इलेक्ट्रॉनिक कचरा किंवा ई-कच-यामध्ये टाकून दिलेल्या विद्युत किंवा इलेक्ट्रॉनिक उपकरणांचा समावेश होतो. वापरलेले इलेक्ट्रॉनिक्स जे पुनर्वापर, पुनर्विक्रय, तारण, पुनर्वापरासाठी किंवा विल्हेवाट लावण्यासारखे ठरलेले आहेत त्यांचाही समावेश ई-कच-यामध्ये होतो. विकसनशील देशांमध्ये ई-कच-याची अनौपचारिक प्रक्रिया केल्यास मानवी आरोग्यावर होणारे दुष्परिणाम आणि पर्यावरणीय प्रदूषण होऊ शकते. इलेक्ट्रॉनिक स्क्रॅप घटक जसे की सीपीयूमध्ये शिसे, कॅडमियम, बेरेलियम किंवा ब्रोमिनेटेड ज्वाला प्रतिरोधक हयासारखे संभाव्य हानिकारक घटक असतात. ई-कच-याच्या पुनर्वापर आणि विल्हेवाटीमुळे विकसित देशांतील कामगार आणि समाजाच्या आरोग्यास महत्त्वपूर्ण धोका संभवू शकतो आणि पुनर्वापर करताना असुरक्षितता टाळण्यासाठी आणि लँडफिल्स व भस्मिकरण यंत्रणेच्या राखेमधून होणा-या जड धातू सारख्या साहित्याची गळती टाळण्यासाठी मोठी काळजी घेतली पाहिजे.

ई-कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २०१६ ची अंमलबजावणी

- २३ मार्च २०१६ रोजी ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, अधिसूचित झाला आणि १ ऑक्टोबर २०१६ पासून अंमलात आणला गेला.
- नव्याने सुधारित नियमांची उपयुक्तता उत्पादक, विक्रेते, पुनर्वितरणकर्ते यंत्र आणि उत्पादक जबाबदारी संस्था (पीआरओ) यापर्यंत विस्तारित केली गेली आहे.
- वैयक्तिकरित्या किंवा संघटनेने संकलन केंद्र स्थापित करण्याची जबाबदारी उत्पादकांची आहे.
- एकाधिक एस.पी.सी.मधून उत्पादकांना अधिकृतता मिळविणे आता प्रचलित नाही. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाकडुन उत्पादकांसाठी एक विस्तारित उत्पादक जबाबदारी (ईपीआर) अधिकृततांची पद्धत सादर केली गेली आहे.
- ईपीआरअंतर्गत संकलनासाठी ध्येय आधारित दृष्टीकोन अंमलात आणला गेला आहे.

- अधिकृतता व नोंदणीऐवजी केवळ अधिकृतता देऊन परवानग्यांचे सरलीकरण
- ई-कच-याचे संकलन करून अधिकृत जागेवर पुनर्वापर करण्यासाठी नेण्याच्या सोयीची जबाबदारी उत्पादकांवर निश्चित केली आहे
- विक्रेते आणि पुनर्वितरणकर्त्यावर जबाबदारी निश्चित केली आहे
- ई-कचरा विघटन आणि पुनर्वापर करण्याच्या सुविधांसाठी औद्योगिक जागा ठरवून देणे ही राज्य उद्योग विभागाची जबाबदारी आहे.
- विघटन आणि पुनर्वापरासाठी कामगारांची ओळख व नोंदणी ही कामगार विभागाची जबाबदारी आहे. वार्षिक तपासणी आणि कामगारांची सुरक्षितता आणि आरोग्य याची काळजी घेणे ही देखील विभागाची जबाबदारी आहे
- या नियमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी आणि वन, पर्यावरण व जलवायू परिवर्तन मंत्रालयामध्ये वार्षिक अहवाल सादर करण्यासाठी राज्य सरकार एकात्मिक योजना तयार करेल.
- ई-कच-याच्या वाहतुकीसाठी तपशिलसूची प्रणालीची संकल्पना सादर करण्यात आली आहे.
- दायित्वासाठीच्या तरतुदींची संकल्पना सादर करण्यात आली आहे

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने श्री. आर. के. गर्ग यांच्या अध्यक्षतेखाली ई-कच-याचे विघटन /पुनर्वापर/पुनर्वितरण करण्यासाठी अधिकृततेच्या अनुदान / नूतनीकरणासाठी मिळालेल्या अर्जांची तपासणी करण्यासाठी तांत्रिक समिती गठीत केली आहे.

ई-कचरा (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २०१६ अंतर्गत विघटन कर्ते/पुनर्वापरकर्ते/ संघटनकर्ते / निर्माते ह्यांनी जारी केलेल्या अधिकृततांचा तपशील कोष्टक ५.६० मध्ये दिला आहे.

कोष्टक ५.६२. महाराष्ट्र राज्यातील ई-कचरा निर्मिती आणि पुनर्वापराची स्थिती

ई-कचरा निराकरण आणि पुनर्वापर क्षमतेची सद्य स्थिती		
ई-कचरा निराकरणकर्ते	९०	८५८००.५ एमटीए
ई-कचरा पुनर्वापरकर्ते	०९	
एकूण	९९	

५.११ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन

- आर्थिक वर्ष २०१९-२० साठी शहरी स्थानिक संस्था कडून मिळालेल्या माहितीनुसार प्लास्टिक कचरा निर्मिती ४,४३,७२४ टीपीए आहे, गोळा केले आहे ३,४७,६८१ टीपीए आणि २,७३,५८९ टीपीए एवढी विल्हेवाट लावली आहे. वापरण्याच्या मुख्य पद्धतींसाठी प्लास्टिक कचऱ्याचा वापर खाली दिलेला आहे.
  - अ. परिणामकारक नसलेले इंधन (आरडीएफ) - १,०८,७०० टन
  - ब. सहप्रक्रिया - १५,८५७ टन
  - क. धान्य तयार करणे - १७,९८१ टन
  - ड. पायरोलिसिस - ५,५७९ टन
  - ई. रस्ते बांधकाम - ५,५१५ टन
  - फ. लँडफिलिंग सुविधा - २३,४८२ टन
- प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ अंतर्गत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळासह ६६ प्लॅस्टिक कचऱ्याच्या पुनर्वापरकर्त्यांची नोंद झाली आहे आणि त्यात ३१ मार्च २०२० पर्यंतची दुरुस्ती केली आहे. नोंदणीकृत प्लास्टिक कचरा पुनर्वापर करणाऱ्यांची यादी म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर नियमितपणे प्रकाशित आणि अद्यावत केली जाते.
- प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या नियम १६ मध्ये प्रत्येक राज्यात प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन नियम, २०१६ च्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय सल्लागार समिती स्थापन करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार, प्रधान सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली दिनांक ४ जानेवारी २०१७ रोजी शासन निर्णय नगरविकास विभाग -२, महाराष्ट्र शासन प्लॅस्टिक २०१३ / (२८४/ २०१३) प्रमाणे महाराष्ट्र शासनाने राज्यस्तरीय सल्लागार समिती गठीत केली आहे.
- महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्मोकोल उत्पादनांची प्रभावी अंमलबजावणी (उत्पादन, उपयोग, विक्री, वाहतूक, हाताळणी व साठवण) अधिसूचना, २०१८ च्या परिणामी राज्यातील शहरी स्थानिक संस्थांमध्ये आर्थिक वर्ष २०१७-१८ मधील ५.०१ लाख टन ते आर्थिक वर्ष २०१८-१९ मधील ४.०९ लाख टन अशी प्लास्टिक कचरा उत्पादनात सुमारे १८% घट झाली आहे.

- इतर राज्यातील प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या अधिकाऱ्यांनी जसे की तामिळनाडू, मध्य प्रदेश, केरळ, बिहार इ. महाराष्ट्रातील प्लास्टिक बंदी आणि त्याची अंमलबजावणी याबद्दल म. प्र. नि. मंडळाशी चर्चा केली आहे. यापैकी काही राज्यांनी महाराष्ट्रातील प्लास्टिक आणि थर्मोकोल अधिसूचना, २०१८ च्या समान धर्तीवर प्लास्टिक बंदीसाठी स्वतःच्या अधिसूचना जारी केल्या आहेत.
- महाराष्ट्र प्लॅस्टिक आणि थर्मोकोल प्रोडक्ट्स (उत्पादन, उपयोग, विक्री, वाहतूक, हाताळणी व साठवण) अधिसूचना, २०१८ चे परिणाम म्हणून "विस्तारित उत्पादकाची जबाबदारी (ईपीआर)" संकल्पनेची प्रभावी अंमलबजावणी पाहिली जाते. प्रख्यात ब्रँड मालक आणि प्लास्टिक उत्पादकांकडून उपभोक्ता प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापनासाठी सुमारे ४५० ईपीआर कृती योजना ईपीआर अंतर्गत प्राप्त झाल्या आहेत.
- ईपीआरसाठी निकष / मापदंडांची यादी आणि सादर केलेल्या ईपीआर योजनांची चौकशी करण्यासाठी मंडळाने ईपीआर चौकशी समिती देखील गठीत केली आहे. पर्यावरण विभागाच्या निर्देशानुसार पुढील निर्णयासाठी पर्यावरण खात्याकडे ईपीआर योजना सादर केल्या आहेत.
- उत्पादक जबाबदारी संस्था (पीआरओ) मार्फत प्लॅस्टिक उद्योग / ब्रँड मालक ईपीआर योजना लागू किंवा योजना आखत आहेत.
- लक्ष्य साध्य करण्यासाठी, प्लास्टिक उत्पादकांनी उत्पादक जबाबदारी संघटना (पीआरओ) सह करार केले आहेत, जसे जेम रीसायकलर, आयपीसीए, शक्ती प्लॅस्टिक, नेप्रा एन्विरॉन्मेंटल सॉल्यूशन्स प्रा. लि., संपूर्ण अर्थ एन्विरॉन्मेंटल सोल्युशन्स प्रा. लि. या संस्थांबरोबर करार केले आहेत.
- महाराष्ट्रात ६ मोठे पीआरओ आहेत आणि महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाला सादर केलेल्या अहवालानुसार, आर्थिक वर्ष २०१९-२० दरम्यान या पीआरओद्वारे जवळपास ४९,७०९ मेट्रिक टन प्लॅस्टिक कचऱ्याचे संकलन आणि प्रक्रिया करणे आहे. त्यापैकी सुमारे १५,९०७ टन कचरा सह-प्रक्रियेसाठी सिमेंट प्रकल्पांना पाठविण्यात आला आहे.
- याशिवाय मंडळाने महाराष्ट्र राज्यात प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन ईपीआरसाठी ऑनलाईन व्यासपीठ विकसित करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. रेसिटी नेटवर्क प्रा. लि. प्लास्टिक ईपीआर देखरेखीसाठी डिजिटल व्यासपीठासाठी म. प्र. नि. मंडळा बरोबर काम करत आहे. पुणे महानगरपालिका क्षेत्रात त्यांनी प्रायोगिक तत्वावर प्रकल्प सुरू केला आहे ज्यात स्वच्छ आणि आयटीसी प्रमुख ब्रँडचे मालक आहेत. ईपीआर अंमलबजावणी प्रक्रियेत त्यांची भूमिका पार पाडण्यासाठी उत्पादक / ब्रँड मालक, पीआरओ, नियामक संस्था (म. प्र. नि. मंडळ) यासह सर्व भागधारक व्यासपीठावर असतील.

५.१२ बांधकाम आणि विघटनशील कचरा

२०१९-२० या आर्थिक वर्षासाठी ३९४ स्थानिक स्वराज्य संस्था, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड(जिल्हा मंडळ) पैकी ३८४ स्थानिक स्वराज्य संस्था ने नमुना ३ मधील वार्षिक अहवाल सादर केला. या स्थानिक स्वराज्य संस्था द्वारे एकूण ४७०४५६८. ६८ मेट्रिक टन / ए सी अँड डी कचरा तयार होतो. एकूण ४७०४५६८. ६८ मेट्रिक टन / ए कचरा प्रक्रिया / पुनर्वापर या स्थानिक स्वराज्य संस्था द्वारे केला जातो. लँडफिलिंगद्वारे प्रक्रिया न करता (शेवटचा पर्याय) किंवा कमी पडीक क्षेत्रातील सी अँड डीच्या कच-याच्या विल्हेवाटीचे प्रमाण ४६६०५६४.९७ मे. टन / ए आहे. सी आणि डी कचरा सुरक्षितपणे साठवण्यासाठी या स्थानिक स्वराज्य संस्थेमध्ये ५३३ सुविधा आहेत. या स्थानिक स्वराज्य संस्थेद्वारे या नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी २३३ नगरपालिका दंडाधिकारी नियुक्त केले आहेत आणि या नियमांतर्गत ५२६ खटले दाखल करण्यात आले.

स्थानिक स्वराज्य संस्था, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड चा सी आणि डी कचरा गोषवारा (वेस्ट अॅब्स्ट्रॅक्ट)						
स्थानिक स्वराज्य संस्था, (यूएलबी)	मेट्रीक टन मध्ये संपूर्ण वर्षभर तयार झालेला एकूण सी आणि डी कचरा (मेट्रीक टन)	प्रक्रिया / पुनर्वापर केलेल्या एकूण सी आणि डी कचरा (मेट्रीक टन)	प्रक्रिया न करता लँडफिलिंगद्वारे (शेवटचा पर्याय) किंवा सखल क्षेत्र भरून विल्हेवाट लावलेला सी आणि डी कचरा	सी अँड डी कचरा साठवणुकीसाठी सुविधांची संख्या	या नियमांचे पालन न केल्याबद्दल दंडात्मक कारवाई करण्यासाठी नियुक्त नगरपालिका दंडाधिकारी.	दंडात्मक कारवाईची च्या नोंदीची संख्या
महानगरपालिका	४६५११५२.३७	३४९९९.२५	४६१६१५३.१२	८०	१५	१३७
"अ" वर्ग नगरपरिषद	१०५२३	५४३.७५	९९७९.२४	४१	१५	९३
"ब" वर्ग	२०३४७.६७	१०३२.८८	१९३१४.७८	९३	४५	४८

नगरपरिषद						
“क” वर्ग नगरपरिषद	११७३०.४५	१५३३.५२	१०१९६.९२	१९०	९५	१७१
नगरपंचायती	१०७२५.१९	५८९०.२८	४८३४.९०	१२८	६२	७७
जिल्हा मंडळ	९०	४	८६	१	१	०
एकूण	**४७०४५६८.६८**	**४४००३.७०५३**	**४६६०५६४.९७**	**५३३**	**२३३**	**५२६**

बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्याच्या प्रक्रियेसाठी कार्यरत आणि प्रस्तावित प्लांट दर्शविणारा कोष्टक खालील प्रमाणे आहे.

कोष्टक ५.६३. बांधकाम आणि विघटनशील कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी कार्यरत प्लांट दर्शविणारा तक्ता.

अनुक्रमांक	महानगरपालिकेचे नाव	यंत्रसंच क्षमता (टीपीडी)	सद्यस्थिती
१	ठाणे महानगरपालिका	३००	कार्यरत
२	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका	२००	कामाचा आदेश जारी प्रस्तावित योजना
३	नवी मुंबई महानगरपालिका	१५०	प्रस्तावित योजना
४	बृहन्मुंबई महानगरपालिका	१२००	इ- निविदा प्रस्तावित योजना
५	पुणे महानगरपालिका	२००	प्रस्तावित योजना

५.१२. म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांची कामगिरी

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने नवी मुंबई येथे मध्यवर्ती प्रयोगशाळा आणि पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, चिपळूण, ठाणे आणि चंद्रपूर येथे सात प्रादेशिक प्रयोगशाळेची स्थापना केली आहे. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९७४ आणि हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम १९८१ च्या कलम १७ चे उपकलम २ अंतर्गत स्थापन केल्या आहेत / मान्यता दिली आहे. या प्रयोगशाळांना पर्यावरण, वन व हवामान बदल मंत्रालय (एमओईएफ व सीसी), ई (पी) अधिनियम, १९८६ अंतर्गत भारत सरकार, दिल्ली यांनी मान्यता दिलेली असुन त्या सुसज्ज आहेत व २०१४ पासून आयएसओ ९००१: २०१५ आणि ओएचएसएएस १८००१: २००७ व्दारे प्रमाणित आहेत.

म. प्र. नि. मंडळाच्या सर्व प्रयोगशाळा जल आणि हवा अधिनियम, आणि पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ अन्वये परिभाषित केल्याप्रमाणे आणि तयार केलेल्या नियमानुसार ' मंडळाच्या प्रयोगशाळा' म्हणून काम करतात आणि त्याद्वारे जल, हवा व घातक कचरा, नगरपालिका घनकचरा आणि जैव वैदयकीय कच-याच्या विश्लेषणाकरिता संबंधित कार्यक्षेत्रातील नमुने गोळा करण्यासाठी अधिकृत अधिका-यांनी संकलित केलेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण करण्यासाठी आणि पुढील कार्यवाहीसाठी संबंधित अधिका-यांना अहवाल सुपूर्द केले जातात.प्रादेशिक प्रयोगशाळा चंद्रपूरमध्ये केवळ हवेच्या नमुन्यांचे विश्लेषण करण्याची सुविधा आहे.

म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांमध्ये अत्याधुनिक यंत्रे व उपकरणे सुसज्ज आहेत उदा. यु. व्ही. स्पेक्ट्रोफोटोमीटर, गॅस क्रोमॅटोग्राफ (जीसी), मास स्पेक्ट्रोफोटोमीटर, ॲटोमिक अब्झोर्पशन स्पेक्ट्रोफोटोमीटर (एएएस), आयन क्रोमॅटोग्राफी (आयसी), इंडक्टिव कपल प्लाझ्मा (आयसीपी), ॲडसॉरबेबल ऑर्गेनिक हॅलाइड ऍनालाइजर (एओएक्स), सीएचएनएस ऍनालाइजर आणि इतर. सन २०१९-२० मधील मंडळाच्या प्रयोगशाळांच्या कांगिरीचे विश्लेषण कोष्टक ५.६४ मध्ये दाखवल्याप्रमाणे आहे आणि आकृती ५.१६, ५.१७ आणि ५.१८ मध्ये आलेखाद्वारे प्रस्तुत केले आहे.

कोष्टक ५.६४ . म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांच्या कामगिरीचे विश्लेषण (२०१९-२०).

अ. क्र.	प्रयोगशाळा	विश्लेषण केलेल्या नमुन्यांची एकूण संख्या				एकूण	विश्लेषण केलेल्या मापदंडांची एकूण संख्या				एकूण
		जल	हवा	घातक कचरा	कोळसा		जल	हवा	घातक कचरा	कोळसा	
१	मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, महापे, नवी मुंबई	७४५०	१८८७	४२	१०	**९३८९**	९०६३७	१०८२३	३२४	२०	**१०१८०४**
२	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नागपूर	२१८६	८१४	१७	१७	**३०३४**	३०८९४	१८८६	१६७	३४	**३२९८१**
३	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, पुणे	४७३५	८१२	१८	०	**५५६५**	१०९५४२	२०२५	१४८	०	**१११७१५**
४	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, नाशिक	१२६६	१२००	२	०	**२४६८**	१९५२८	५९४३	२०	०	**२५४९१**
५	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, औरंगाबाद	१६७६	७११	२१	०	**२४०८**	१९१४४	३६८६	१५९	०	**२२९८९**
६	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चिपळूण	२७५१	९४७	१६	०	**३७१४**	३५२०२	२२७६	१६	०	**३७४९४**
७	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, ठाणे	३९४	१०१९	०	०	**१९१३**	६२९८	५२५२	०	०	**११५५०**
८	प्रादेशिक प्रयोगशाळा, चंद्रपूर	०	११२६	०	०	**११२६**	०	२८२२	०	०	**२८२२**
	एकूण	२०४५८	८५१६	११६	२७	२९६१७	३११२४५	३४७१३	८३४	५४	३४६८४६

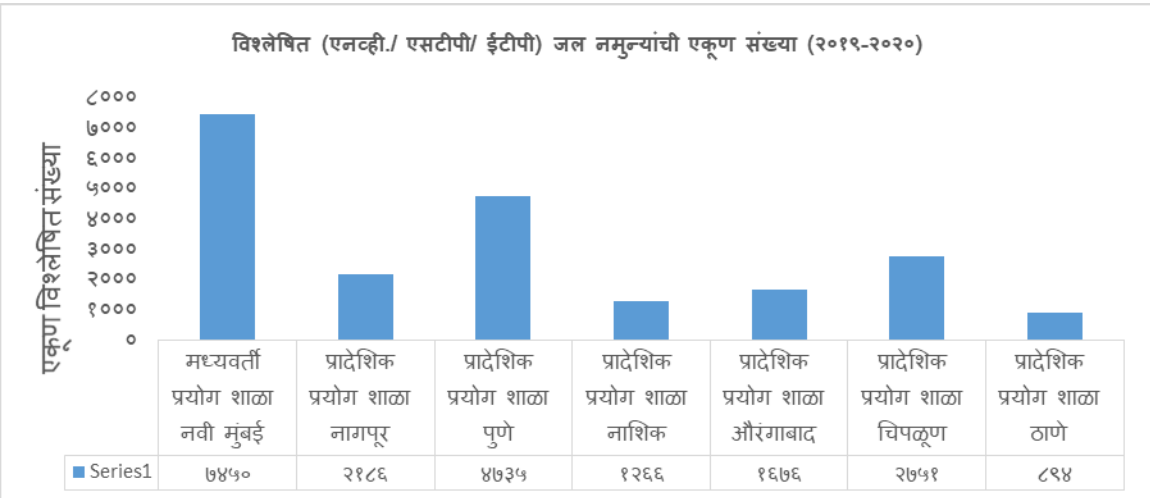

आकृती ५.१६ प्रत्येक म.प्र.नि. मंडळ प्रयोगशाळेमध्ये विशलेशीत केलेले एकूण जल नमुने (२०१९-२०)

वर्ष २०१९-२० मध्ये चंद्रपूर प्रयोगशाळेत पाण्याचे नमुने विश्लेषण केलेले नव्हते

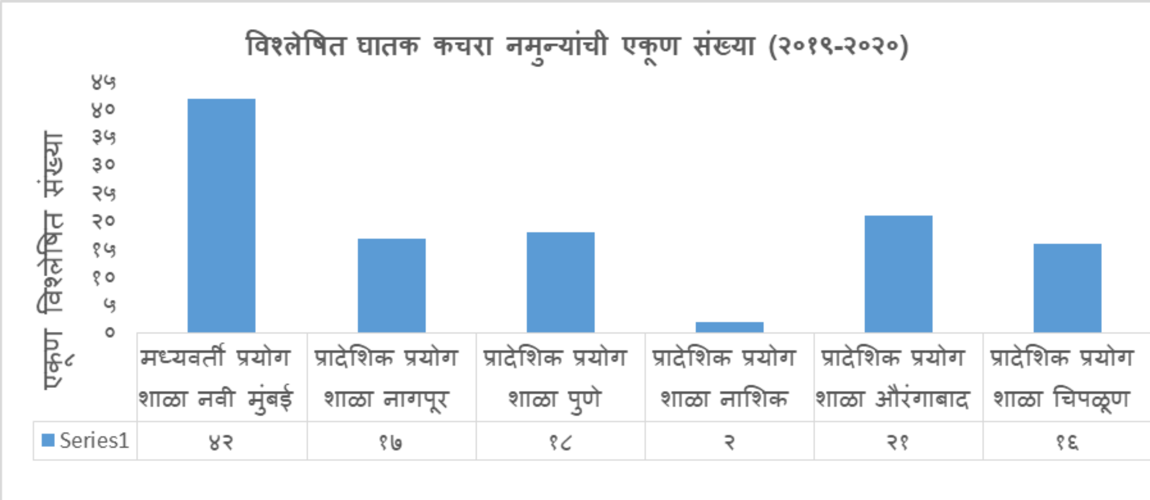

आकृती ५.१७ प्रत्येक म.प्र.नि. मंडळ प्रयोगशाळेमध्ये विशलेशीत केलेले एकूण हवेचे नमुने (२०१९-२०)

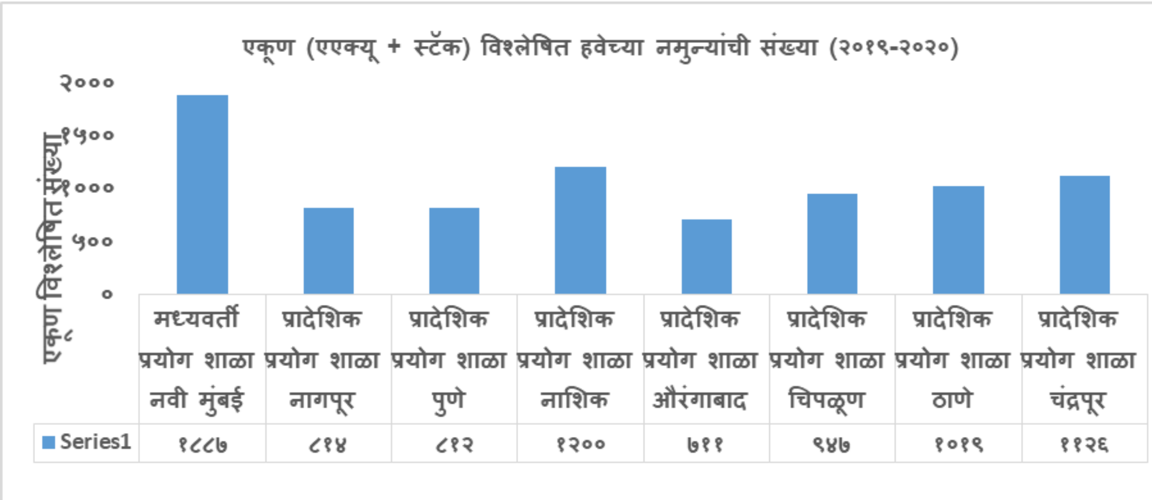

आकृती ५.१६ प्रत्येक म.प्र.नि. मंडळ प्रयोगशाळेमध्ये विशलेशीत केलेले एकूण घातक कचऱ्याचे नमुने (२०१९-२०)

ठाणे व चंद्रपूर प्रयोगशाळेत सन २०१९-२० दरम्यान कोणत्याही धोकादायक काचाऱ्याच्या नमुन्याचे विश्लेषण केले गेले नाही

६. प्रादेशिक पर्यावरणीय समस्या आणि संबंधित प्रदेशात अवलंबिण्यात आलेले नियंत्रणाचे उपाय

महाराष्ट्र राज्यामध्ये वेगवेगळ्या प्रदेशांना भेडसावत असलेल्या पर्यावरणीय समस्या आणि मंडळाच्या अंमलबजावणीवरील नियंत्रण उपायांचे वर्णन खाली केले आहे.

६.१. अमरावती

६.१.१. हवा मुद्दे

अमरावती महानगरपालिकेची लोकसंख्या ६.४८ लाख असून ती “डी” वर्ग महानगरपालिकेच्या अंतर्गत येते. ३ एनएएमपी देखरेख स्थानक नगरपालिका क्षेत्रां मध्ये राजकमल चौक, अभियांत्रिकी महाविद्यालय परिसर आणि एमआयडीसी अमरावती येथे कार्यरत आहेत. शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, अमरावती ही या स्थानकांच्या संचालनासाठी नेमलेली संस्था आहे. या स्थानकांच्या विश्लेषण परिणामांवरून असे दिसून आले आहे की, आरएसपीएम मापदंड विशेषत: उन्हाळयात आणि हिवाळयात विहित मर्यादा ओलांडत आहे. अमरावती शहर एनसीएपी अंतर्गत आहे. शहरातील काँक्रिटच्या रस्त्यांच्या बांधकाम कारणास्तव आरएसपीएम मापदंड जास्त आढळून आला आहे.

वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी सर्व खबरदारीच्या उपाययोजना करण्याच्या सूचना मंडळाने यापूर्वीच अमरावती महानगरपालिका यांना दिल्या आहेत. अमरावती येथील सीएएक्यूएमएसच्या जागेची ओळख पटली आहे व खालील संस्थांकडून स्थापनेसाठी संमती प्राप्त झाली आहे: -

१. शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय, अमरावती
२. विभागीय आयुक्त कार्यालय, अमरावती
३. सिपना अभियांत्रिकी महाविद्यालय, अमरावती
४. भारतीय महाविद्यालय, अमरावती

६.१.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
म. प्र. नि. मंडळाने आयआयटी मुंबई आणि नीरी मुंबई यांना महानगरपालिका क्षेत्रातील वायु गुणवत्तेच्या संदर्भात कृती आराखडा तयार करण्यासाठी काम पुर्ण करण्याचे आदेश जारी केले असून कृती योजना अंतिम टप्प्यात आहे.	म. प्र. नि. मंडळाने महानगरपालिका अमरावती यांना नगरपालिकेच्या घन कचऱ्याचे ज्वलन प्रतिबंधित करून वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी चे निर्देश जारी केले आहेत. महानगरपालिका अमरावती यांनी एनसीएपीसंदर्भात सुधारित कृती योजना २१/१२/२०१९ रोजी वेळेच्या तिमाही प्रगतीसह सादर केली आहे.	वातावरणीय हवेच्या गुणवत्तेचे परीक्षण करण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने वाशीम येथे ३ एनएएमपी स्थानक प्रस्तावित केले आहेत.

६.१.२. जल मुद्दे

या प्रदेशात जवळपास १५ सांडपाणी उत्पादक उद्योग (५ कापड प्रक्रिया उद्योगांसह) आहेत. या उद्योगांमधील सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी ५ द.ल.लि./दी. क्षमतेची संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रे प्रदान केली आहेत आणि संनियंत्रित सांडपाणी प्रक्रिया केंद्रां मधून प्रक्रिया केलेले सांडपाणी विल्हेवाट लावण्यासाठी एसएसएचईएचएस (माती-वाळू उच्च कार्यक्षमता संकरित प्रणाली) ला सुमारे १० एकर जागा दिली आहे. पावसाळयात पावसाचे पाणी वाहून जाण्याबरोबरच सांडपाणी पण अधूनमधून वाहते असे दिसुन आले आहे. एसएसएचईएचएसची जागा सखल एमआयडीसी क्षेत्राजवळ असल्याने, नाल्यातून सांडपाण्यासह पावसाचे पाणी देखील वाहते आणि पर्यावरणीय समस्या निर्माण होते.

तसेच, कें. प्र. नि. मंडळाने प्रदूषित नदीच्या प्रवाहात पूर्णा आणि पेढी नदीच्या भागांचा समावेश केला आहे. उदा. आसेगाव पूर्णा ते वाठोडा शुक्लेश्वर (अमरावती जिल्हा सीमा भाग) पर्यंतचा नदीचा प्रवाह आणि नारायणपूर ते भटकुली इथपर्यंतचा नदीचा विस्तार.

६.१.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

म.प्र.नि.मंडळाने एमआयडीसीच्या अधिकाऱ्यांना वारंवार अशा प्रकारच्या घटना टाळण्यासाठी खबरदारीच्या उपाययोजना करण्याचे निर्देश दिले आहेत. पूर्णा, पेढी आणि पेनगंगा नद्यांच्या प्रदूषित पाण्याची गुणवत्ता पुनर्संचयित करण्यासाठी म.प्र. नि. मंडळाने कृती आराखडा कें.प्र.नि.मंडळाकडे सादर केला आहे. अकोला महानगरपालिकेने ३७ (द.लि./दि.) क्षमतेसह दोन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रस्तावित केल्या आहेत. ह्या सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र डिसेंबर २०२० रोजी कार्यान्वित केल्या जाणार आहेत.

अमरावती व अकोला जिल्ह्यात पर्यावरणावर देखरेख ठेवण्यासाठी विशेष कार्य दलाची स्थापना नदीच्या पाण्याच्या गुणवत्तेशी संबंधित विशेष बाबींसाठी केली गेली आहे.

६.१.३. घन कचरा मुद्दे

कोणतेही विभाजन न करता प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्याच्या ठिकाणी महापालिकेचा घनकचरा टाकला जातो त्याठिकाणी महानगरपालिकेकडून कचरा प्रक्रिया करण्याची कोणतीही सुविधा उपलब्ध नाही.

६.१.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

म. प्र. नि. मंडळाने अकोला व अमरावती येथील नगरपरिषदांना नगरपालिका घनकचऱ्यावर प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करण्याच्या सूचना / निर्देश दिले असून त्यांनी ३ ठिकाणी कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्याची सुविधा सुरू केली आहे उदा. सुकाली एमएसडब्ल्यू साइट, अकोली बायपास आणि बडनेरा.

६.२. औरंगाबाद

६.२.१. हवा मुद्दे

महाराष्ट्र राज्यातील १७ शहरांपैकी औरंगाबाद, लातूर आणि जालना शहरांना कें. प्र. नि. मंडळाने अव्यावसायिक शहर म्हणून घोषित केले आहे. औरंगाबाद शहर, एमआयडीसी वाळूज, एमआयडीसी चिकलठाणा, एमआयडीसी रेल्वे स्टेशन आणि पैठण रोड युनिट सीईपीआय क्षेत्रात येतात.

धातूच्या वीटा तयार करण्यात १२ स्टील युनिट्स कार्यरत आहेत, सौम्य स्टीलच्या भंगारातून धातूची वीट बनवताना प्रामुख्याने भट्टीमध्ये कच्चा माल भरताना आणि भट्टीमधून वितळलेला धातू उतरवताना हवेतील उत्सर्जन होते. मुख्य औद्योगिक प्रदूषण बॉयलरमधील इंधन ज्वलनामुळे होते आणि धूळ प्रदूषण दगड क्रशर युनिट्स आणि पारंपारिक वीट उत्पादनाच्या कारणामुळे होते.

औद्योगिक उपक्रम आणि व्यावसायिक उपक्रम यामुळे होणारे शहरी वायू प्रदूषण, वाहने आणि बांधकाम उपक्रम हे या परिसरातील वायू प्रदूषणाचे अन्य स्रोत आहेत.

६.२.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
उद्योगांमधील प्रदूषण रोखण्यासाठी १८/१०/२०१९ रोजी मुख्यालयात सदस्य सचिवांच्या अध्यक्षतेखाली उद्योग प्रतिनिधींसह बैठक आयोजित केली गेली आणि विद्यमान एपीसीएसच्या उन्नतीसाठी निर्देश जारी केले गेले. म. प्र. नि. मंडळ एमआयडीसी जालना क्षेत्रात डस्ट कलेक्टर, बॅग	एनसीएपीच्या कृती आराखड्यानुसार महापालिकेने सिद्धार्थ गार्डनजवळ कारंजे बसवले आहेत. देवगिरी महाविद्यालय व म. प्र. नि. मंडळ, औरंगाबाद, लातूर येथे २ सीएएक्युएमएस प्रस्तावातील आहेत,	औद्योगिक क्षेत्रात विद्यमान प्रदूषण नियंत्रण प्रणालीची सुधारीत श्रेणी, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१ च्या तरतुदीनुसार सर्व उद्योगांना अटी व शर्तींनुसार मंजूरी दिलेली आहे, जवळजवळ सर्व प्रमुख उद्योगांनी एपीसी प्रणाली उपलब्ध करुन दिली आहे जसे की डस्ट कलेक्टर, बॅग फिल्टर, वेट स्क्रबर आणि ईएसपी इ. आणि वातावरणातील हवेचे उत्सर्जन कमी करण्यासाठी ॲग्रो बेस / एलपीजी इंधन वापरुन हरित इंधन

फिल्टर आणि वेट स्क्रबर आणि ईएसपी यंत्रणेची पुरेशी क्षमता पुरवण्यासाठी उद्योगांसह सतत पाठपुरावा करीत आहे. दगड क्रशर आणि हॉट मिक्स उपक्रमांमुळे प्रदूषणावर दक्षता ठेवली जाते.	बसवेश्वर चौक आणि राजीव गांधी चौकात महापालिकेने कारंजे बसविले आहेत, १ सीएएक्युएमएस प्रस्तावित आहे.	तंत्रज्ञान देखील स्वीकारले आहे, बहुतेक दगड क्रशर युनिट्सनी पाणी सिंचन प्रणाली, कंपन जाळी (कव्हर व्हायब्रेटिंग स्क्रीन) आणि टिन शीटद्वारे वाहक (कन्व्हेयर) बेल्ट्स, वारा तोडणारी भिंत, धातूचा रस्ता आणि मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण प्रदान केले आहे.

६.२.२. जल मुद्दे

वाळूज औद्योगिक क्षेत्रात भूजलामध्ये दूषितता दिसून येते.
गोदावरी नदी डी/एस पैठण ते शाहगड पर्यंत (औरंगाबाद जिल्हा, मांजरा नदी लातूर ते नांदेड रस्ते पूल, गाव भाटकेडा (लातूर जिल्हा), गंगाखेड येथील गोदावरी नदी, जिल्हा परभणी, बीड येथील बिंदुसरा नदी व नांदेड येथील गोदावरी नदी सीपीसीबीने गंभीरपणे प्रदूषित म्हणून ओळखल्या आहेत.

६.२.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	**मध्यावधी कृती योजना**	**दीर्घकालीन कृती योजना**
नीरी, सीजीडब्ल्यूए आणि म. प्र. नि. मंडळाने वाळूज क्षेत्राच्या भूजल गुणवत्तेचे सविस्तर सर्वेक्षण केले आहे आणि म. प्र. नि. मंडळाने मंडळीय स्तरावर समिती स्थापन केली आहे. रील क्षेत्रातील क्रोमियम काढण्याबाबत प्राथमिक अभ्यास व चाचणी घेण्यात आली आहे. जिल्हा स्तरावर पाठपुरावा करण्यासाठी टास्क फोर्स कमिटीची स्थापना करण्यात आली आणि कार्यकारणी व अंमलबजावणीसाठी नियमित बैठक आयोजित केल्या जातात. गणेश आणि दुर्गा उत्सवा दरम्यान स्थानिक स्वराज्य संस्थांना मूर्तींच्या विसर्जनासाठी कृत्रिम तलाव देण्याचा आग्रह धरला तसेच पर्यावरणपूरक गणपती मूर्तींच्या वापरास चालना देण्यासाठी या कार्यालयामार्फत जनजागृती कार्यक्रम आयोजित केले जातात.	नांदेड वाघळा महानगरपालिकेने गोदावरी नदीत ३४ नाल्यातून सोडल्या जाणाऱ्या सांडपाण्यामुळे नदीचे प्रदूषण होते या सांडपाण्यावर प्रक्रिया करण्यासाठी १० द.ल.लि./दी. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चा प्रस्ताव सादर केला आहे आणि सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चे काम डिसेंबर २०२१ पर्यंत पूर्ण होईल अशी अपेक्षा वर्तवली आहे.	पैठणसाठी ३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रस्तावित आहेत, ३२ द.ल.लि./दी. आणि ४० द.ल.लि./दी. क्षमता असलेल्या २ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र लातुर महानगरपालिकेद्वारा प्रस्तावित आहेत, बीड येथे ३५ द.ल.लि./दी. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रगतीपथावर आहेत आणि सांडपाणी प्रक्रियेसाठी गंगालखेड येथे ५ द.ल.लि./दी. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रस्तावित आहेत. नांदेड वाघाळा महानगरपालिकेने ३ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र क्षमता पुरविली आहे - बोंदर- ८७ द.ल.लि./दी., एलिचपूर- ३० द.ल.लि./दी. आणि सांगवी - १५ द.ल.लि./दी. औरंगाबाद महानगरपालिकेने ५ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उपलब्ध करुन दिल्या आहेत ज्याची एकूण क्षमता २११ द.ल.लि./दी. आहे.

६.२.३. घन कचरा मुद्दे

औरंगाबाद शहर वगळता इतर कोणत्याही नगरपरिषद / नगरपंचायती (जालना, लातूर, नांदेड, परभणी) येथे प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी कोणतीही वैज्ञानिक कार्यपद्धती नाही.

६.२.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

नांदेड वाघळा महानगरपालिकेने मे. आर अँड बी इन्फ्रा प्रोजेक्ट प्रा. लि. द्वारा नगरपालिका घन कचरा गोळा करण्यासाठी आणि नगरपालिका घन कचऱ्याचे विभाजन व वाहतुकीसाठी दारो दारी सेवा उपलब्ध करुन दिली आहे. नांदेड वाघाळा महानगरपालिका जैव - खाण १ लाख घन मिटर नगरपालिका घन कचरा (वारसा कचरा) आहे. इतर

सर्व यूएलबीला वैज्ञानिक प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करून देण्याच्या सूचना मंडळाने दिल्या आहेत आणि त्यानुसार बहुतेक स्थानिक स्वराज्य संस्थेने डीपीआर तयार करून मंजूर केले आहेत आणि लवकरच स्थापनेचे काम सुरू केले जाईल.

६.२.४. ध्वनी मुद्दे

श्री गणेश आणि दुर्गा पूजा सणांमध्ये डीजेचा वापर केल्यामुळे ध्वनी प्रदूषण होते. दिवाळीच्या उत्सवात फटाक्यांमुळे आवाज आणि हवेची समस्या निर्माण होते. वाहनांमुळे ध्वनी प्रदूषण होते.

६.२.४.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
शहरातील मुख्य भागात जागरूकता कार्यक्रम, ध्वनी देखरेख मंडळाची कार्यालये चालवित आहेत,आवश्यक असल्यास त्यांच्या विनंतीनुसार ध्वनी देखरेख पोलिस विभागासह केले जाते.. सणांच्या वेळी म. प्र. नि. मंडळ वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेखही करते.	पर्यावरणपूरक गणेश आणि दुर्गा उत्सव, दिवाळी आणि होळी इत्यादींसाठी स्थानिक संस्थांना मार्गदर्शक सूचना देण्यात आल्या. परिसरात जनजागृती मोहीम व कार्यक्रम आयोजित केले जातात.	टीव्ही आणि रेडिओवर जाहिरात प्रस्तावित आहे. मंडळ दिवाळी सणाच्या वेळी ध्वनी पातळीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी डीआयएसएच आणि पोलिस विभागातील सदस्य असलेल्या समितीमार्फत उच्च डीबी फटाके नियंत्रित करण्यासाठी देखरेख ठेवत आहे.

६.३. कोल्हापूर

६.३.१. हवा मुद्दे

एनसीएपीनुसार कोल्हापूर व सांगली ही शहरे प्राप्ती नसलेली शहरे म्हणून ओळखली गेली आहेत.
वायू प्रदूषणास कारणीभूत असलेल्या बहुतेक साखर आणि इतर उद्योगांमध्ये बगॅस एक इंधन म्हणून वापर ले जाते.
सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात वायू प्रदूषणाच्या तक्रारी दगडखाना व दगड क्रशरमुळे आहेत.

६.३.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
कोल्हापूर आणि सांगली शहरात राष्ट्रीय हवा गुणवत्ता सनियंत्रण उपक्रमांतर्गत (एनएएमपी) हवा गुणवत्तेचे परीक्षण केले जाते. कोल्हापूर शहरासाठी हवा प्रदूषण नियंत्रण कृती आराखडा नीरीकडून तयार केला जात आहे. वातावरणीय हवा गुणवत्ता व स्टॅकचे नियमित निरीक्षण केले जाते. स्त्रोत आणि तात्पुरत्या उत्सर्जनावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी उद्योगांना पर्याप्त एपीसी बसविण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.	सभोवतालच्या हवेमध्ये व्हीओसीचे निरीक्षण करणे आणि चिपळूण क्षेत्रातील व्हीओसी पातळीसाठी योग्य नियंत्रण उपायांची तरतूद प्रस्तावित करणे आवश्यक आहे. त्यानुसार उद्योगांना चिपळूण भागात योग्य एपीसी बसविण्याचे निर्देश दिले जातील.	कोल्हापूर शहरातील ३ वेगवेगळ्या ठिकाणी सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख स्थानका (सीएएक्यूएमएस) ची स्थापना.

६.३.२. जल मुद्दे

१. पंचगंगा नदी व वशिष्ठ नदी दलवटाणे गाव ते खेरडी प्राधान्याने - व्ही, के. प्र. नि. मंडळ अंतर्गत “देशातील सर्वाधिक प्रदूषित नदी”म्हणुन श्रेणीबद्ध आहे.

२. रत्नागिरी नगरपालिकेने प्रक्रिया न केलेल्या सांडपाण्याची विल्हेवाट लावल्यामुळे आणि जेट्टीवर मच्छीमारांनी कचऱ्याची विल्हेवाट लावल्यामुळे मीरकरवाडा (फिशिंग हार्बर) येथे सागरी जल प्रदूषण झाले आहे .

६.३.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
सीईटीपी आणि औद्योगिक कचरा पाणी निर्मिती करणाऱ्या युनिट्सची वाढलेली दक्षता नाले प्रणाली पूर्ण करण्यासाठी व नवीन सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविण्यासाठी स्थानिक संस्थांकडे नियमित पाठपुरावा. पंचगंगा नदीच्या पुनरुज्जीवनासाठी कृती आराखडा मंडळाने तयार केला आहे. शासनाने नदी कृती आराखडा घोषित केला आहे / कृष्णा नदी व तीच्या उपनद्यांच्या प्रदूषित पाण्याच्या गुणवत्तेत सुधारणा करण्यासाठी; या प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रगतीपथावर आहे.	विविध भागधारकांनी पंचगंगा नदीच्या पुनरजीवनासाठी मंडळाने तयार केलेल्या कृती आराखड्यात प्रस्तावित केलेल्या अल्प मुदतीच्या कृती योजनेची अंमलबजावणी. तयार केलेल्या कृती आराखड्यानुसार अल्प मुदतीच्या कृती योजनेची अंमलबजावणी.	विविध भागधारकांनी पंचगंगा नदीच्या पुनरुज्जीवनासाठी मंडळाने तयार केलेल्या कृती आराखड्यात प्रस्तावित केलेल्या दीर्घकालीन कृती योजनेची अंमलबजावणी. तयार केलेल्या कृती आराखड्यानुसार दीर्घ मुदतीच्या कृती योजनेची अंमलबजावणी. माननीय राष्ट्रीय हरित लवादच्या आदेशानुसार विशेष पर्यावरण संनिरीक्षण कार्य दल स्थापन केले गेले आहे.

६.३.३. घन कचरा मुद्दे

१. कार्यक्षेत्रातील सर्व स्थानिक संस्थांकडून घनकचऱ्याची अवैज्ञानिक विल्हेवाट लावणे
२. नगरपालिका / नगरपंचायत यांनी वैज्ञानिक प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करुन दिलेल्या नाहीत
३. सांगली, मिरज व कुपवाड शहर महानगरपालिका क्षेत्रातून तयार झालेल्या घनकचऱ्याच्या काही भागाची खुल्या डम्पिंग यार्डवर अवैज्ञानिक पद्धतीने विल्हेवाट लावली जाते.

६.३.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
कोल्हापूर महानगरपालिकेने १८० टन / दिवस क्षमतेचा घनकचरा प्रक्रिया प्रकल्प स्थापित केला आहे आणि कचऱ्याचे रूपांतर आरडीएफमध्ये केले आहे. २ बायोगॅस संयंत्र सेंद्रीय ओल्या कचऱ्याच्या उपचारासाठी स्थापित केले आहेत. महानगरपालिका आणि नागरपरिषदांच्या एकूण अर्थसंकल्पाच्या २५% जागा पर्यावरण सुविधांच्या तरतुदीसाठी स्वतंत्रपणे राखीव ठेवली आहे. स्थानिक संस्थांना जागा ओळखण्यासाठी व घनकचरा प्रक्रिया सुविधा स्थापित करण्यासाठी कृती आराखडा तयार करण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.	सर्व स्थानिक संस्था वैज्ञानिक नगरपालिका कचरा संकलन, विभाजन आणि वैज्ञानिक प्रक्रिया सुविधा प्रदान करतात. स्थानिक संस्थांद्वारे कृती योजनेची अंमलबजावणी नद्यांच्या काठावरील गावे नद्यांच्या काठावर कचरा टाकतात जिल्हा परिषद अधिकाऱ्यांच्या मदतीने घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प विकसित करण्याचा 'इको व्हिलेज डेव्हलपमेंट' म्हणून निर्देश देण्यात आला आहे.	सर्व स्थानिक संस्था वैज्ञानिक नगरपालिका कचरा संकलन, विभाजन आणि वैज्ञानिक प्रक्रिया सुविधा प्रदान करतात आणि त्या नियमितपणे चालविल्या जातात. स्थानिक संस्थांद्वारे कृती योजनेची अंमलबजावणी

६.३.४. ध्वनी मुद्दे

धार्मिक कार्यक्रम म्हणजे ध्वनी प्रदूषण होण्याचे प्रसंग.

६.३.४.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

सांगली, मिरज आणि कुपवड शहर महानगरपालिका, सांगली शहरातील ध्वनी प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी कृती आराखडा तयार करण्याच्या प्रक्रियेत आहे.
सण-उत्सवाच्या वेळी ध्वनी प्रदूषण रोखण्यासाठी पोलिस विभाग व महानगरपालिके कडून प्रभावी पावले उचलली जात आहेत.

६. ४. नवी मुंबई

६. ४.१. हवा मुद्दे

नवी मुंबईच्या टीटीसी एमआयडीसीच्या सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या पाईपलाईनमधून सांडपाणी बाहेर वाहून गेल्याने कोपर खैरणे भागातील सेक्टर ११ मधुन दुर्गंधीच्या तक्रारी आल्या आहेत.

६. ४.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
इनलेट संग्रह संकलन क्षेत्रातून दुर्गंधी उपद्रव नियंत्रित करण्यासाठी सीईटीपीला निर्देश जारी केले, त्यानुसार सीईटीपीने ओपन इनलेट कलेक्शन टँकमध्ये कवच घातला आहे आणि वास कमी करण्यासाठी ओले स्क्रबर वापरून धूळ काढण्याची प्रणाली प्रदान केली आहे.	खाडीमधील डिस्चार्ज पॉईंटपर्यंत सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या जुन्या पाइपलाइन बदलण्यासाठी एमआयडीसी प्राधिकरणास निर्देश जारी. त्यानुसार एमआयडीसीने जुन्या पाइपलाइन बदलण्याचा कृती आराखडा सादर केला असून काम प्रगतीपथावर आहे.	सीईटीपी तळोजाचा विस्तार व विद्यमान सीईटीपीच्या श्रेणीत सुधारणा करण्याची प्रक्रिया चालू आहे.

६.४.२. जल मुद्दे

१. काही ठिकाणी सांडपाणी वाहून नेणारी पाईपलाईन अपघाताने तुटल्यामुळे सांडपाणी बाहेर येत आहे.
२. एमआयडीसीने पुरविल्या गेलेल्या सांडपाणी वाहून जाणा-या पाइपलाइनवर चेंबर भरभरून वाहत असल्याने आलोक नाल्यात सांडपाण्याचा निचरा होत आहे, सीईटीपी व झोपडपट्टी भागातून प्रक्रिया न केलेल्या घरगुती सांडपाण्याचा निचरा इ.,
३. जेव्हीएस विश्लेषण अहवाल सीईटीपीच्या आउटलेट मानकांनुसार नाहीत.

६.४.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

- एमआयडीसी, खैरणे परिसरातील इनलेट सीईटीपी संग्रह संपाजवळ (घाण साठवणूक) पावसाच्या पाण्याचा साठा टाळण्यासाठी पाइपलाइनची देखभाल व आवश्यक उपाययोजना करण्याबाबत एमआयडीसीला निर्देश जारी.
- एमआयडीसीमध्ये असलेल्या झोपडपट्टी क्षेत्रातून तयार होणा-या घरगुती सांडपाण्याच्या उपचारासाठी सांडपाणी सनियंत्रण केंद्र दिले जाईल.
- सीईटीपी तळोजाचा विस्तार व विद्यमान सीईटीपीच्या श्रेणीसुधारणेची प्रक्रिया चालू आहे.

६.४.३. घन कचरा मुद्दे

स्थानिक संस्था व टीटीसी औद्योगिक क्षेत्रातील विविध उद्योगांमधून निर्माण होणारा महानगरपालिका घनकचरा किंवा घातक कचरा विल्हेवाट लावण्याबाबत कोणतीही अडचण नाही. एनएमएमसीने आधीच तुर्भे येथे महानगरपालिका घनकचऱ्याची विल्हेवाट सुविधा विकसित केली आहे जी आधीपासूनच कार्यरत आहे. त्यांनी

समस्यांचा अभ्यास करण्यासाठी आणि योग्य उपाययोजना सुचविण्यासाठी मे. नीरीची नियुक्ती केली होती. त्यानुसार एनएमएमसीने पूर्ण वाढीव लेचेट प्रक्रिया केंद्र (Leachate Treatment Plant) बसविले होते. कचरा ते कंपोस्ट व आरडीएफ केंद्र देखील बसविले. मे. टीटीसीडब्ल्यूएमएने टीटीसी औद्योगिक क्षेत्रामधील उद्योगांमधून निर्माण होणाऱ्या घातक कचऱ्याची वैज्ञानिक विल्हेवाट लावण्यासाठी जागा स्थापित केली आहे.

६.४.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

उरण नगरपरिषदेने नगरपालिकेच्या कचऱ्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी खुली जागा प्रस्तावित केली आहे.

६.५. नागपूर

६.५.१. हवा मुद्दे

१) कोराडी औष्णिक उर्जा प्रकल्प, खापरखेडा औष्णिक उर्जा संयंत्रातील जुन्या संयंत्रातून मोठया प्रमाणात उत्सर्जन.
२) शहरातील वाहन प्रदूषण.

६.५.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

- मनपाने एनईईआरआय कडून कृती आराखडा तयार केला आहे जो सीपीसीबीने मंजूर केला आहे जो विविध भागधारकांच्या सहकार्याने राबविला जाईल.
- आढावा बैठक वेळोवेळी घेण्यात आल्या.
- एफजीडी, वास्तविक वेळ राख विश्लेषक (Real time ash analyser) इ. च्या अंमलबजावणी संबंधी एमओईएफ आणि सीसी अधिसूचनांच्या पूर्ततेसाठी औष्णिक उर्जा संयंत्रास सशर्त संमती देण्यात आली आहे.
- प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांना स्वच्छ इंधनावर स्थलांतरित करण्यास प्रोत्साहित केले.

६.५.२. जल मुद्दे

१) अंबाझरी तलावामध्ये मासे मारीच्या घटना घडल्या.
२) नदीच्या प्रदूषणाचा विस्तार करणे

६.५.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
प्रदूषित नदीच्या क्षेत्राप्रमाणे नदीच्या पाण्याचा साठा करण्यासाठी नजीकच्या स्थानिक स्वराज्य संस्थे मधून सांडपाणी निर्मितीसाठी प्रक्रिया सुविधा उपलब्ध करुन देण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळाने जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या ए ३३ च्या अंतर्गत निर्देश जारी केले आहेत. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविण्यासाठी नगरपरिषदांनी वचनबद्ध पत्र सादर केले आहे.	काही नाही	उप प्रादेशिक कार्यालय नागपूर -१- सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविण्याचा प्रस्ताव स्थानिक स्वराज्य संस्थे कडून नागपूर जिल्ह्यात प्रदूषित स्टार्च अंतर्गत सादर केला जातो.

६.५.३. घन कचरा मुद्दे

१)नगरपालिका घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावणे.

६.५.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

- नगरपालिका घन कचऱ्याच्या नियमांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी मंडळाने नागपूर महानगरपालिका प्राधिकरणाला पर्यावरण कायद्याच्या कलमांनुसार ३१/०७/२०२० च्या पत्राद्वारे निर्देश जारी केले आहेत.
- महापालिकेच्या घनकचरा व प्रक्रिया व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणीसाठी मनपाकडे कंत्राटी तत्वावर संस्था कार्यरत आहेत.

६.६. रायगड

६.६.१. हवा मुद्दे

प्रादेशिक कार्यालय रायगडच्या कार्यक्षेत्रात मुख्य एमआयडीसी उदा. पातालगंगा, रोहा, विलेभगड, महाडसह पनवेल, खोपोली व खालापूर औद्योगिक वसाहत इत्यादी आणि बऱ्याच वेळा या भागात तीव्र वायू प्रदूषणाबाबत तक्रारी आल्या आहेत.

६.६.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
म. प्र. नि. मंडळाने प्रदूषण करणाऱ्या आणि दोषी उद्योगांविरूद्ध कारवाई सुरू केली आहे आणि त्या सुधारण्यासाठी पाठपुरावा करीत आहे.	काही नाही	खारघर आणि महाड एमआयडीसी येथे २ सीएएक्यूएम स्टेशन स्थापित करण्याचे प्रस्तावित आहे. विद्यमान एपीसी प्रणालीची सुधारितश्रेणी ६ महिन्यांत पूर्ण केली जाईल. पनवेल तहसीलला विटभट्टीचे युनिट स्थलांतरीत करण्यासाठी आधीच कळविण्यात आले आहे.

६.६.२. जल मुद्दे

नगरपरिषदांमधील प्रक्रिया न केलेले सांडपाणी नदीत सोडले जात आहे.
सध्या आरआयए सीईटीपी म्हणून अर्धवट प्रक्रिया केलेल्या सांडपाणी देखील नद्यांमध्ये सोडले जात आहेत; रोहा हि मान्यता न मिळालेली सीईटीपी आहे.

६.६.२.१ कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
दर सोमवारी सीईटीपीचे परीक्षण करणे नियोजित आहे. आरआयए सीईटीपी, रोह्याच्या सुधारित श्रेणीसह ओ एंड एम मधील सुधारणा. ईटीपीमध्ये सुधारणा. मे. रोहा डायचेम, एमआयडीसी रोहा	सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र तसेच लवकरात लवकर संपूर्ण ड्रेनेज नेटवर्क चालू करण्यासाठी स्थानिक संस्थांशी सतत पाठपुरावा करणे. सीईटीपी असलेल्या दोषी उद्योगांवर सतत देखरेख ठेवणे.	सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बसविणे आणि संमतीच्या शर्तींनुसार प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचे प्रमाण साध्य करणे आणि प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा पुनर्वापर करणे.

६.६.३. घन कचरा मुद्दे
नगरपरिषद व ५ नगरपंचायती वैज्ञानिक नगरपालिका घन कचऱ्यावर क्रिया व प्रक्रिया करीत नाहीत.

६.६.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
म. प्र. नि. मंडळाने नगर परिषदांना	नगरपालिका घन कचरा नियम,	योग्य पृथक्करण सह वेळेत संपूर्ण

नगरपालिका घन कचऱ्याच्या व्यवस्थापनेसाठी डीपीआर तयार करण्याचे निर्देश दिले आहेत.	२०१६ नुसार प्रगतीपथावर घनकचऱ्याची विल्हेवाट लावण्यासाठी स्थानिक संस्थांकडे सातत्याने पाठपुरावा करीत आहे.	नगरपालिका घन कचऱ्यावर प्रक्रिया प्रदान करणे.

६.७. पुणे

६.७.१. हवा मुद्दे

उप प्रादेशिक कार्यालय साताराच्या कार्यक्षेत्रात तक्रारी आहेत;नगरपालिका घन कचरा डम्पिंग साइटवर, डोंगराळ भागात आग लागण्याच्या घटना. शहरी भागात वाहनांचे प्रदूषण. समूह क्षेत्रात दगडी क्रशरमुळे वायू प्रदूषण, एमआयडीसी सातारा येथे फाउंड्रीच्या कामकाजामुळे वास येत आहे.

सोलापूर जिल्हा-
१. उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूरच्या कार्यक्षेत्रात - सोलापूर शहर हे वायू प्रदूषणाचे प्रमुख स्त्रोत मानले जाते. विकासातून वाहनांमध्ये वाढ झाली आहे आणि रस्त्यांची अपुरी परिस्थिती ही शहरातील वायू प्रदूषणाचे प्रमुख स्रोत आहे.
२. सोलापुरात वायू प्रदूषणाची समस्या परिसरातील अनेक साखर व रासायनिक उद्योग बगॅस इंधन म्हणून वापरत आहेत.

६.७.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी सोलापूर महानगरपालिका, सोलापूर आणि नीरी यांच्या संयुक्त विद्यमाने म. प्र. नि. मंडळाने विशेष कार्य केले आहे. पुढील कृती व आवश्यक कार्यवाहीसाठी हवा कृती आराखडा तयार करुन शासनाला सादर केला आहे.	सोलापूर महानगरपालिकेने रस्त्यांची देखभाल, नगरपालिकेच्या घनकचऱ्याची साफसफाई, घनकचरा उघड्यावर जाळण्यास बंदी आणणे आदी अल्पकालीन उपाययोजना केल्या आहेत.	सोलापूर शहराचा हवा कृती आराखडा तयार करून पुढील मान्यता व आवश्यक कार्यवाहीसाठी शासनाला सादर केला आहे. औद्योगिक विकासाचा विचार करता सीएएक्यूएमएस- एमआयडीसी अधिकाऱ्यांशी सल्लामसलत करून प्रत्येक एमआयडीसीमध्ये सतत वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख केंद्रे बसविली जातील.

६.७.२. जल मुद्दे

प्रक्रिया न केलेले घरगुती सांडपाणी पवना, इंद्रायणी आणि भीमा नद्यांमध्ये सोडले जाते आणि त्यामुळे वेगवेगळया ठिकाणची नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता खालावत जाते.

६.७.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
या कार्यालयाच्या कार्यक्षेत्रात १७-श्रेणीतील उद्योगांना त्यांच्या ईटीपी आउटलेट्सवर ऑनलाईन सतत सांडपाणी गुणवत्ता देखरेख प्रणाली प्रदान केली जाते जी म. प्र. नि. मंडळ आणि कें. प्र. नि. मंडळ यांच्या सर्व्हरशी जोडलेली आहे. पीसीएमसीने विविध एसटीपिंपैकी ४	सर्व स्थानिक संस्थांशी सतत पाठपुरावा करणे, जेणेकरून सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र तसेच ड्रेनेजचे संपूर्ण जाळे लवकरात लवकर सुरू करावे आणि घरगुती सांडपाणी आणि विद्यमान सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र च्या पूर्ण क्षमतेने कार्य करण्यासाठी अल्पावधी उपाययोजनांची अपेक्षा केली पाहिजे.	या सर्व स्थानिक संस्थांमध्ये सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र असणे आवश्यक आहे जेणेकरून प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याची मानके कठोरपणे साध्य करता येतील आणि प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याचा पुनर्वापर करता येईल. चाकण एमआयडीसीच्या टप्प्यानुसार

च्या प्रस्तावित योजना विविध ठिकाणी सादर केल्या आहेत, १) पीसीएमसी ताथवडे गाव सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -१० द.ल./दिन. २) पीसीएमसी चिलखली सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -१२ द.ल./दिन. ३) पीसीएमसी भोपखेल सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -५ द.ल./दिन. ४) पीसीएमसी पिंपळ निलख सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र -१५ द.ल./दिन. उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर कार्यक्षेत्र: - भीमा नदीची जल गुणवत्ता सुधारण्यासाठी नमामि चंद्रभागा अभियान प्रकल्प सरकारने जाहीर केला असून त्या प्रकल्पाची अंमलबजावणी प्रगतीपथावर आहे.	सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या चांगल्या पद्धतींचा अवलंब करण्यासाठी आणि पुरेश्या क्षमतांचा सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र देण्यासाठी सोलापूर स्थानिक संस्थांमार्फत आवश्यक तो पाठपुरावा करण्यात आला आहे. तयार झालेल्या नागरी घन कचऱ्याचे वैज्ञानिक संकलन, विभाजन, प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी आवश्यक पाठपुरावा घेण्यात आला आहे, जेणेकरून लिचेट निर्मिती टाळता येईल ते पावसाच्या पाण्यात मिसळणार नाही आणि विविध भागात जल प्रदूषण होणार नाही.	एमआयडीसी सीईटीपी स्थापित करेल जेणेकरून जास्तीत जास्त औद्योगिक / घरगुती सांडपाणी वैज्ञानिक पद्धतीने काढून टाकता येतील. सोलापूर जिल्ह्यातील नद्यांच्या काठावर असलेल्या सर्व स्थानिक संस्थांना त्यांच्या शहरांमधून निर्माण होणाऱ्या सांडपाण्यावर प्रक्रिया आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र ची पुरेशी क्षमता बसविण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत.

६.७.३. घन कचरा मुद्दे

नागरी घनकचरा संकलन, विभाजन आणि त्याची वैज्ञानिक विल्हेवाट हा या भागातील मोठा अडथळा आहे. १००% घनकचऱ्यावर महानगरपालिका आणि इतर स्थानिक संस्था वैज्ञानिक प्रक्रिया करीत नाहीत. नगरपालिका घनकचरा डम्पिंग साइटमुळे दुर्गंधी, जल प्रदूषण, संबंधित त्रास होतो

६.७.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
पीएमसीकडे उरुळी देवाची येथे नगरपालिका घनकचरा डम्पिंग ग्राऊंड आहे जिथे तयार झालेला नगरपालिका घनकचरा अर्धवट टाकला जातो आणि पीएमसी क्षेत्रातील एकूण ४८ नगरपालिका घनकचरा प्रक्रिया प्रकल्प विविध ठिकाणी कार्यरत आहेत. कचरा पेटविणे त्वरित थांबविण्याचे निर्देश नगरपरिषदेला दिले आहेत. तसेच स्थानिक संस्थांना आगीच्या घटनेस तत्काळ हजर राहण्यास व दुर्गंधी कमी करण्यासाठी सेंद्रिय दुर्गंधीनाशकाची फवारणी करण्याचे निर्देश दिले. घनकचऱ्यावर प्रक्रिया व विल्हेवाट लावण्यासाठी मंडळाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांना सशर्त अधिकार दिले आहेत.	उप प्रादेशिक कार्यालय सोलापूरमध्ये ५००० लोकसंख्या असलेल्या खेड्यांची छोटी यादी तयार करण्याचे काम सुरू आहे आणि जिल्ह्यात वाहणाऱ्या नद्यांच्या काठावरील गावे जिल्हा परिषद अधिकाऱ्यांच्या मदतीने घनकचरा व्यवस्थापन प्रकल्प विकसित करण्यासाठी परवडणारे अनेक प्रकल्प विकसित करत आहेत. इको व्हिलेज डेव्हलपमेंट दृष्टिकोनातूनही हा एक मुद्दा मानला जातो.	पीएमसीने मिश्र कचऱ्यावरप्रक्रिया करण्यासाठी १० नवीन प्रकल्प प्रस्तावित केले आहेत. या नवीन प्रकल्पामध्ये कचऱ्याचे प्रमाण १६०० मे. टन / दिवस असेल. पीसीएमसीने १००० एमटीडी क्षमता असलेल्या कचरा ते ऊर्जा प्रकल्पाचा प्रस्ताव सादर केला आहे, मंडळाच्या कार्यालयामार्फत स्थापनेस मान्यता देखील देण्यात आली आहे आणि संपूर्णपणे कचरा ते ऊर्जाचे काम सुरू झाले आहे. पीसीएमसीच्या सी आणि डी कचरा व्यवस्थापन प्रकल्पाच्या स्थापनेस मंडळाने संमती दिली असून सुविधेचे काम सुरू केले जाईल.

६.८. चंद्रपूर

६.८.१. हवा मुद्दे

कें. प्र. नि. मंडळ, नवी दिल्ली यांनी सन २००९ मध्ये चंद्रपूर हे गंभीर प्रदूषित क्षेत्र म्हणून घोषित केले. त्यानंतर सीईपीआयच्या योग्य अंमलबजावणीद्वारे योग्य एपीसी तरतुदी देऊन संख्या कमी केली.
चंद्रपूर शहर क्षमता नसलेल्या शहरांच्या अंतर्गत सूचीबद्ध आहे.
महामार्गा जवळील कोळसा खाणी, कोळसा साठा, वाहतूक व व्यापार (लोडिंग व अनलोडिंग) ची क्रिया वायु प्रदूषणाची समस्या निर्माण करते.

६.८.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
म. प्र. नि. मंडळ व्यापक सर्वेक्षण आणि हवा नमुन्यांची तपासणी करीत आहे. तसेच विविध कोळसा वखारांना बंद करण्याचे निर्देश दिले. वाहतुकीमुळे व इतर कामांमुळे होणारे वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी डांबरी रस्ते, हवा नमुना यंत्र उपलब्ध करण्यासाठी व स्थापित करण्यासाठी, पुरेसे पाणी सिंचन उपलब्ध करुन देण्याचे निर्देश भागधारकांना देण्यात आले.	हवा प्रदूषणाच्या डेटामध्ये प्रवेश करण्यासाठी वेगवेगळ्या ठिकाणी सीएएक्यूएमएस आणि मॅन्युअल एएक्यूएमएस सॅम्पलिंग स्टेशन प्रदान करणे. कोळसा वाहतुकीची बंद पध्दत पुरवण्यासाठी भागधारकांना मार्गदर्शन केले आणि ते पाळण्यासाठी एक पाळत ठेवणारा संघ तयार केला. डब्ल्यूसीएल अधिकाऱ्यांनी कारवाई पूर्ण केली. सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र पर्यंत भूमिगत गटार लाईन उपलब्ध करून देण्याचे प्रस्ताव जेणेकरुन १००% मलनिस्सारण प्रक्रिया होईल व एरई व जरपत नदीत जादाचा विसर्ग थांबू शकेल.	वाहतूक व्यवस्था सुधारली जाईल. १००% बंद कोळसा वाहतूक व्यवस्था राबविली जाईल. प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर यांच्या कार्यक्षेत्रात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जिल्हा पर्यावरण योजना लागू करणे.

६.८.२. जल मुद्दे

चंद्रपूर महानगरपालिकेकडून १००% मलनिस्सारण प्रक्रिया केली जात नाही कारण तेथे भूमिगत गटार मार्गाची तरतूद नाही.
डब्ल्यू.सी.एल.कडून जास्तीत जास्त खाण पाण्याचा विसर्ग कोणतेही प्रक्रिया न करता जवळच्या नद्यांमध्ये होत आहे.

६.८.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
माननीय जिल्हाधिकारी चंद्रपूर यांच्या अध्यक्षतेखाली म. प्र. नि. मंडळाने जिल्हास्तरीय समिती गठीत केली आहे व जवळच्या नद्यांमध्ये प्रक्रिया न केलेल्या सांडपाण्याचा विसर्ग करू नये असे निर्देश भागधारकांना दिले आहेत. त्याचे पालन करण्यासाठी चंद्रपूर महानगरपालिकेने कृती आराखडा सादर केला होता. त्याचे पालन करण्यासाठी चंद्रपूर महानगरपालिकेने कृती आराखडा सादर केला होता. दिशानिर्देश जारी केले गेले आणि बँक गॅरंटी जप्त करण्यात आल्या आणि डब्ल्यूसीएल अधिकाऱ्यांना खाणीतील पाण्याच्या प्रक्रियेसाठी व्यवस्थित टाकी उपलब्ध करुन देण्यासाठी आणि सिंचनाच्या उद्देशाने खाणीच्या पाण्याचा पुन्हा वापर करण्याचे निर्देश दिले.	१) नद्यांजवळील जल प्रदूषण करणारे उद्योग / उपक्रमांचे सर्वेक्षण व नमुना. २) सुरुवातीला, थेट नद्यांमध्ये सांडपाण्याचा विसर्ग थांबविण्यासाठी तात्पुरते अडथळे सुचविण्यात यावेत.	१००% सांडपाणी शुद्धीकरण आणि एरई व जरपत नदीत जादा विसर्ग थांबविण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र पर्यंत भूमिगत गटार लाईन उपलब्ध करुन देणे. प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर यांच्या कार्यक्षेत्रात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जिल्हा पर्यावरण योजना राबविणे.

६.८.३. घन कचरा मुद्दे

१) नगरपालिका घन कचरा नियम, २०१६ नुसार प्रक्रिया सुविधेची तरतूद नाही.

६.८.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

१. माननीय जिल्हाधिकारी यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हास्तरीय समितीची स्थापना. स्थानिक स्वराज्य संस्थाना एमएसडब्ल्यू अधिकृत मान्यता.
२. प्राथमिक स्त्रोत विभागणी सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थाना लागू करण्यासाठी निर्देशित आहे.
३.नगरपालिका घन कचरा नियम, २०१६ नुसार नगरपालिका घन कचरा स्थळाला अंतिम रूप देण्याचे निर्देश.

६.८.४. ध्वनी मुद्दे

१)लाइफ व्हेइकल्स (ईएलव्ही) च्या हाताळणी, प्रक्रिया आणि पुनर्वापरातून ध्वनी प्रदूषण.
२) जुन्या वाहनांमुळे आणि बांधकामांसारख्या अवजड कामांमुळे होणारे ध्वनी प्रदूषण.

६.८.४.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
१) "लाइफ व्हेइकल्स (ईएलव्ही) च्या हाताळणी, प्रक्रिया आणि पुनर्वापरासाठी पर्यावरणाकरिता उपयुक्त सुविधांसाठी सीपीसीबी मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी.	प्रादेशिक परिवहन खात्याकडून अडगळीस आलेली, खराब झालेली वाहने, प्रक्रिया आणि पुनर्वापरासाठी पर्यावरणविषयक ध्वनी सुविधांच्या पूर्ततेच्या आकडेवारीचे आकलन करण्यासाठी प्रादेशिक परिवहन विभागाकडे माहितीची मागणी केली.	सीपीसीबीने एसपीसीबीला भंगार व्यापाऱ्यांना संमती देण्याचे निर्देश दिले. तसेच अडगळीस, खराब झालेल्या वाहनाची समाप्ती, प्रक्रिया आणि पुनर्वापरासाठी पर्यावरणविषयक चांगल्या सुविधा दिल्या. प्रादेशिक कार्यालय, चंद्रपूर यांच्या कार्यक्षेत्रात प्रत्येक जिल्ह्यासाठी जिल्हा पर्यावरण योजना राबविल्या.

६.९. कल्याण

६.९.१. हवा मुद्दे

पीएच -१ आणि पीएच -२ एमआयडीसी डोंबिवली क्षेत्रात निवासी आणि औद्योगिक क्षेत्रा दरम्यान कोणताही बफर झोन नाही. सुमारे ८२ कापड उद्योग इंधन म्हणून कोळसा वापरत आहेत आणि त्या परिसरातील हवा प्रदूषणास हातभार लावत आहेत. हिवाळ्यात दमट हवामानामुळे वायू प्रदूषणाबाबत तक्रारी प्राप्त होतात. तसेच या कार्यालयात वायू उत्सर्जनासंदर्भात तक्रारी प्राप्त झाल्या आहेत

६.९.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
बहुतेक उद्योगांनी डस्ट कलेक्टर आणि वेट स्क्रबर त्यानंतर स्टॅक अशी हवा प्रदूषण नियंत्रण प्रणाली पुरेशी उपलब्ध करुन दिली आहे. हवा देखरेख ठेवून उद्योगांवर दक्षता ठेवली जाते. मंडळ पीएनजी सारख्या स्वच्छ इंधनचा अवलंब करण्यासाठी उद्योगाबद्दल विचार करते.	एमआयडीसी क्षेत्रातील रस्ता सुधारण्याची आवश्यकता आहे.	कोळशापासून पीएनजीकडे स्विच-ओव्हर फ्युएल नमुन्याची विश्लेषण प्रक्रिया सुरु आहे.

६.९.२. जल मुद्दे

१. ईटीपीची तरतूद न करता बेकायदेशीर जीनवॉश युनिट्स कार्यरत होती आणि प्रक्रिया न करता वाहणाऱ्या नाल्यात सांडपाणी सोडले जात होते जे पुढे खाडीला मिळते.
२. निचऱ्याची व्यवस्था नसल्यामुळे कल्याण डोंबिवली महानगरपालिका क्षमतेनुसार त्यांचे सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र चालवित आहे.
३. भूमिगत गटार नेटवर्कच्या अपूर्ण कामामुळे, कल्याण - डोंबिवली परिसरात अर्ध्या प्रमाणात घरगुती सांडपाण्याची नाल्यात विल्हेवाट लावली जाते ज्यामुळे जल प्रदूषणाची समस्या निर्माण होते.
४. एमआयडीसी क्षेत्रातील सांडपाणी वाहून नेणाऱ्या पाइपलाइन / चेंबर्सची मोडतोड झाल्यामुळे किंवा गळतीमुळे जल प्रदूषण होते.
५. एमआयडीसी क्षेत्रात अज्ञात टँकरची अवैध विल्हेवाट लावण्यामुळे हवा प्रदूषण आणि जल प्रदूषण होते.

६.९.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
मंडळाने जीनवॉशच्या सर्व युनिटला भेट दिली असून बंद करण्याचे निर्देश यापूर्वीच देण्यात आले आहेत. मोडतोड / गळती एमआयडीसी तसेच महानगरपालिका अधिका-यांना कळविली जाते आणि युद्धपातळीवर सुधारित केली जाते.	महानगरपालिकेचा सांडपाणी प्रक्रिया प्रकल्प डिसेंबर -२०२० मध्ये पूर्ण होईल. एमआयडीसी क्षेत्रात सांडपाणी वाहून नेणारी पाइपलाइन नियमितपणे स्वच्छ आणि सुस्थितीत ठेवणे आवश्यक आहे.	कल्याण डोंबिवली महानगरपालिका भुयारी गटार व्यवस्था अमृत योजनेंतर्गत ३० द.ल./दिन ते ५७ द.ल./दिन पर्यंत सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र प्रदान करेल जी डिसेंबर -२०२० पर्यंत पूर्ण होईल. प्रक्रिया केलेल्या सांडपाण्याची अंतिम विल्हेवाट एनआयओ नुसार ७.५ किमी खाडीत सोडला जाईल आणि मार्च -२०२२ पर्यंत पूर्ण केला जाईल.

६.९.३. घन कचरा मुद्दे

कल्याण डोंबिवली महानगरपालिकेत सध्या आधारवाडी डम्पिंग ग्राऊंडवर बहुतेक कचरा टाकला जातो. एमआयडीसीच्या निवासी क्षेत्रात तयार होणारा घनकचरा तातडीने भूखंडात साठविला जातो.

६.९.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
उंबर्डे, बर्वे आणि मांडा येथे नगरपालिका घन कचऱ्याची वैज्ञानिक विल्हेवाट लावण्यासाठी केडीएमसीला अधिकृत मान्यता मिळाली असून त्यामध्ये ६५० मे.टन नगरपालिका घन कचऱ्याची विल्हेवाट लावली जात आहे. कल्याण डोंबिवली महानगरपालिकेला १३ विविध वाड्यांवर अधिकृत मान्यता मिळाली आहे जी ३१.०१.२०२२ पर्यंत वैध आहेत. उंबर्डे स्थळ अंशतः चालविले जात आहे जे संपूर्णपणे चालविले जाणे आवश्यक आहे.	आधारवाडी डम्पिंग ग्राऊंडमध्ये नगरपालिका घन कचरा पाठविला जाणार नाही. परिचालन पूर्ण वाढ करण्यासाठी उंबरडे नगरपालिका घन कचरा स्थळ. परिचालन पूर्ण वाढ करण्यासाठी उंबरडे नगरपालिका घन कचरा स्थळ. लवकरात लवकर १३ बायो मिथेनिझेशन चालू असणे आवश्यक आहे. बर्वे, राजू नगर आणि कचोर गाव येथे मिथेनिझेशन प्लांटचे संचालन या प्रकरणाचा म.प्र.नि. मंडळ पाठपुरावा करीत आहे.	लवकरात लवकर १३ बायो मिथेनिझेशन चालू असणे आवश्यक आहे. बर्वे, राजू नगर आणि कचोर गाव येथे मिथेनिझेशन प्लांटचे संचालन या प्रकरणाचा म.प्र.नि. मंडळ पाठपुरावा करीत आहे. यासंदर्भात मंडळाने कायद्याच्या न्यायालयात प्रतिज्ञापत्र दाखल केले आहे. आधारवाडी येथील अनधिकृत स्थळे कालबद्ध पद्धतीने जवळ असणे आवश्यक आहे.

६.१०. नाशिक

६.१०.१. हवा मुद्दे

सीईपीआय निर्देशांनुसार नाशिक परिसर गंभीररीत्या प्रदूषित असल्याचे जाहीर केले आहे. वायू गुणवत्तेमुळे नाशिक आणि जळगाव शहरांना प्राप्ती नसलेली शहरे म्हणून घोषित केले गेले आहे.

६.१०.१.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
१. नाशिक शहरासाठी हवा गुणवत्ता सुधार कृती योजना तयार केली गेली आहे. एमओईएफ नाशिक शहरासाठी 'क्लीन एअर प्रोजेक्ट' (सीएपी) अंतर्गत नाशिकची योजना तयार करीत आहे. केटीएचएम कॉलेज नाशिक येथे १ सीएक्यूएमएस व खालील ४ मॅन्युअल स्टेशन येथे देखरेख ठेवली जाते - जुनी मनपा इमारत, मुख्य रस्ता नाशिक. - आरटीओ कार्यालय जुने, शरणपूर रोड. - व्हीआयपी इंडस्ट्रीज लि. एमआयडीसी सातपूर. आणि - उद्योग भवन, आयटीआय सिग्नल, नाशिक. लोकसंख्येच्या निकषानुसार सीएक्यूएमएस ची ४ स्थाने ओळखली जातात. स्थापनेचे काम १ वर्षाच्या आत पूर्ण होईल. जळगाव, धुळे आणि नगर शहरासाठी प्रत्येकी १ सीएएक्यूएमएस स्थानक प्रस्तावित आहे.	हवा कृती योजनेनुसार संबंधित भागधारकांकडून याची अंमलबजावणी केली जाईल. हे कार्यालय सतत पाठपुरावा करीत आहे किंवा उद्योगांना सूचना बजावलेल्या एपीसी प्रणाली कार्यरत नाहीत. ही सतत प्रक्रिया असते.	वायू प्रदूषण कमी करण्यासाठी उद्योगांना बॉयलर आणि आधुनिक तंत्रज्ञानासाठी हरित इंधन वापरण्याची सूचना देण्यात आली आहे. वाहनासाठी हिरव्या इंधनचा वापर आणि सार्वजनिक वाहतुकीसाठी ई वाहनांचा वापर. रस्त्यांची गुणवत्ता व रहदारी सुधारणे.

६.१०.२. जल मुद्दे

बहुतेक शहरी स्थानिक संस्था नगरपरिषद व नगर पंचायतीत सांडपाण्याचे जाळे व प्रक्रियेची सुविधा नाही व यामुळे सांडपाणी नदीत सोडले जाते व गोदावरी नदीचे प्रदूषण होते.

६.१०.२.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
नाशिक महानगरपालिकेने गोदावरी नदीच्या काठावर ९ सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र उपलब्ध करुन दिले होते. या वर्षात आणखी एक गंगापूर सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले असून आणखी एक युनिट लवकरच कार्यान्वित होईल.	सध्या नाशिक महानगरपालिकेत नव्याने जोडल्या गेलेल्या गावांसाठी भूमिगत गटाराचे जाळे नाही. त्यांनी या गावांसाठी पाईपलाईन टाकणे सुरू केले आहे, ड्रेनेज नेटवर्क सुरक्षा २१० किलोमीटर आहे. नाला जल प्रक्रिया फायटोरमेडीएशनद्वारे प्रस्तावित आहे	नवीन मानके मिळविण्यासाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र च्या उन्नतीचा प्रस्ताव आहे. नगर परिषद, नगर पंचायतीसारख्या इतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी सांडपाणी प्रक्रिया केंद्र बांधणे.

६.१०.३. घन कचरा मुद्दे

बऱ्याच स्थानिक संस्थांमध्ये घन कचऱ्यावर प्रक्रिया करण्याच्या सुविधा नाहीत. स्थानिक संस्थांकडून नगरपालिका घन कचरा निर्मितीची अवैज्ञानिक विल्हेवाट लावणे.

६.१०.३.१. कृती योजनांची चालू स्थिती

चालू कृती योजना	मध्यावधी कृती योजना	दीर्घकालीन कृती योजना
कंपोस्टिंग, बायो मेथेनिझेशन, आणि आरडीएफ प्लांटसारख्या प्रक्रिया सुविधा महानगरपालिकेने पुरविल्या आहेत. प्लास्टिक अधिसूचना २०१८ च्या अंमलबजावणीमुळे, प्लास्टिक कचऱ्यामध्ये ३५% कपात झाली आहे. नगरपालिका घन कचरा प्रक्रिया स्थळावर दुर्गंधी नियंत्रण सुरू केले आहे. लेगसी कचरा प्रक्रिया देखील सुरू झाली.	नगरपालिका घन कचरा नियम २०१८ च्या अंतर्गत प्राधिकरणासंबंधी अर्ज करण्यासाठी म.प्र.नि. मंडळ सर्व स्थानिक संस्थाचा पाठपुरावा करीत आहे. घनकचरा गोळा करणे व त्यांचे विभाजन करणे.	नगरपालिका घन कचऱ्यावर शास्त्रीय प्रक्रियेसाठी आणि विल्हेवाट लावण्यासाठी स्थळाची निरंतर देखरेख आणि तपासणी करणे. स्थानिक संस्थांकडून घनकचरा प्रक्रिया सुविधांची तरतूद करणे व तेच कार्य करणे.

७. पर्यावरणीय अभ्यास आणि सर्वेक्षण

७.१. गणेशोत्सव २०१९ मधील ध्वनी मापन

संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यातील २७ महानगरपालिकांअंतर्गत येणा-या १३२ ठिकाणी सभोवतालच्या ध्वनी मापनाचे काम गणेशोत्सव काळात केले गेले. गणेशोत्सव दरम्यान निर्माण होणा-या आवाजाचा विचार करून ५ दिवस ध्वनी मापन करण्यात आले. दिनांक २,३,६,८ आणि १२ सप्टेंबर, २०१९ रोजी सकाळी ६ ते १२ या वेळेत ६ तास ध्वनी निरीक्षण केले गेले. ध्वनी पातळीचे वापरुन वेगवान प्रतिसाद मोडमध्ये ठेवलेले कॅलिब्रेटेड साउंड लेव्हल मीटर (टाइप I) वापरुन ध्वनी मापन करण्यात आले. संपूर्ण महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या महानगरपालिकांमध्ये ध्वनी देखरेख करण्याच्या ठिकाणांची संख्या कोष्टक ७.१ मध्ये प्रदान केली आहे.

कोष्टक ७.१. गणेशोत्सव २०१९ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी मापन स्थाने.

विभाग	**स्थानांची संख्या**
अमरावती	६
औरंगाबाद	१४
चंद्रपूर	३
कल्याण	९
कोल्हापूर	६
मुंबई	२५
नागपूर	५
नाशिक	१७
नवी मुंबई	५
पुणे	२५
ठाणे	१४
रायगड	३
एकूण	**१३२**

आकृती ७.१ पासून हे लक्षात येते की २ सप्टेंबर २०१९ रोजी नोंदवलेली उच्चतम ध्वनी पातळी ८०.६६ डीबी (ए) नवी मुंबई येथे होती. ३ सप्टेंबर २०१९ रोजी, ध्वनी मापनाच्या दुस-या दिवशी नवी मुंबई येथे सर्वात उच्च ध्वनी पातळी ८०.४८ डीबी (ए) नोंदवली गेली. ६ सप्टेंबर २०१९ रोजी, रायगड येथे सर्वाधिक सरासरी ध्वनी पातळी ८०.६३ डीबी (ए) नोंदविली गेली. ८ सप्टेंबर २०१९ रोजी, ८०.०८ डीबी (ए) ही सर्वाधिक ध्वनी पातळी होती जी पुण्यात नोंदविली गेली. गणेशोत्सवाच्या वेळी ध्वनी मापनाच्या शेवटच्या दिवशी, म्हणजेच १२ सप्टेंबर २०१९ रोजी, सर्वाधिक ध्वनी पातळी ८५.७६ डीबी (ए) होती आणि ती चंद्रपूर येथे नोंदविली गेली.

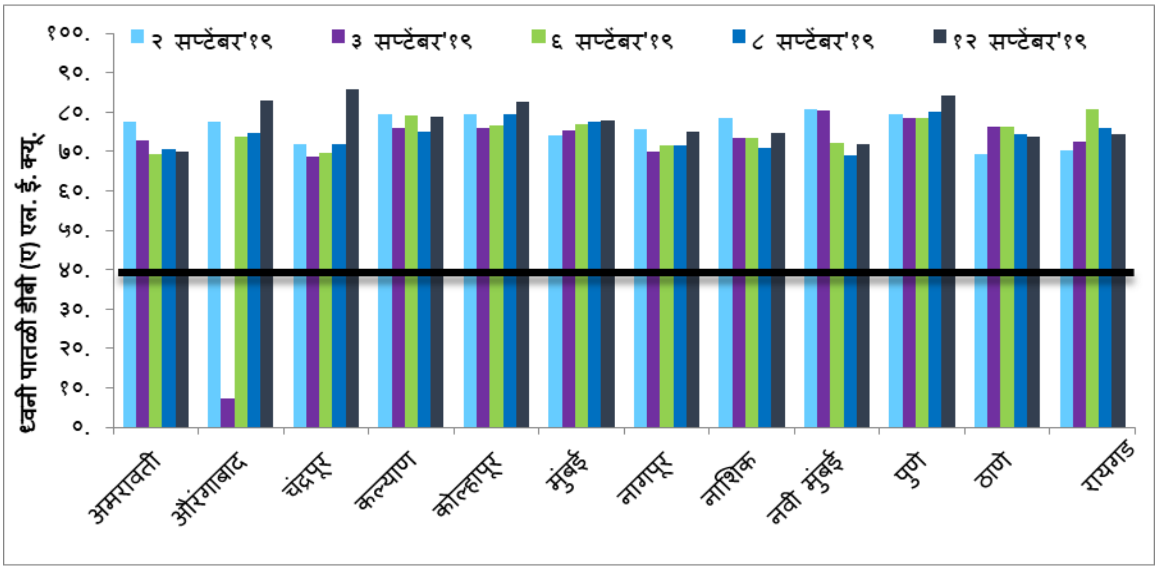

आकृती ७.१ महाराष्ट्रात वेगवेगळया ठिकाणी गणेशोत्सव २०१९ दरम्यान नोंदवलेल्या ध्वनी पातळया

२ सप्टेंबर रोजी गणेशोत्सवाच्या काळात ध्वनी मापनाच्या पहिला दिवशी नोंदविण्यात आलेली सर्वात खालची ध्वनी पातळी ठाणे येथे ६९.२३ डीबी (ए) होती. ३ सप्टेंबर रोजी ध्वनी मापनाचा हा दुसरा दिवस होता, सर्वात कमी ध्वनी पातळी ६८.६३ डीबी चंद्रपूर येथे होती. ६ सप्टेंबर रोजी ६९.४० डीबी (ए) ही अमरावती येथे सर्वात कमी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली. ८ सप्टेंबर २०१९ रोजी ६९.०२ डीबी (ए) नवी मुंबई येथे नोंदविण्यात आलेली सर्वात कमी ध्वनी पातळी होती. १२ सप्टेंबर २०१९ रोजी, ७०.०० डीबी (ए) ही अमरावती येथे सर्वात कमी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली.

७.१.१ निष्कर्ष गणेशोत्सव २०१९ मधील ध्वनी मापन

यावर्षी गणेशोत्सवाच्या कालावधीत महाराष्ट्रातील १३२ ठिकाणी २७ महानगरपालिकांकडून ५ दिवसांच्या कालावधीसाठी म्हणजेच दिनांक २, ३, ६, ८ आणि १२ सप्टेंबर २०१९ रोजी ६ वाजता संध्याकाळी ६ ते १२ या वेळेत निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्राचा समावेश असलेल्या प्रत्येक जागेसाठी जवळजवळ सर्व भागातील आवाजाच्या पातळीत उल्लेखनीय घट झाल्याचे दिसून आले.

गेल्या काही वर्षात कोल्हापूर, सातारा, मुंबई, नवी मुंबई, ठाणे, औरंगाबाद आणि अमरावती अशा शहरांमध्ये आवाजाची पातळी कमी होत असल्याचे दिसून आले. तथापि, नागपूर, जळगावसारख्या काही शहरांमध्ये आवाजाच्या पातळीत वाढता कल दिसून आला आहे. पुणे आणि नाशिकसारख्या इतर शहरांमध्येही आवाजाच्या पातळीत तुलनात्मकदृष्ट्या निरंतर कल दिसून आला आहे. सायंकाळी ६ ते रात्री १० आणि रात्री १० ते दुपारी १२ या कालावधीत सर्व ठिकाणी ध्वनी पातळीवर लक्षणीय फरक दिसून आला आहे आणि याशिवाय पुण्यासारख्या काही शहरांमध्येही दररोज विशेषत: गणेशोत्सवाच्या शेवटच्या दिवशी ध्वनी पातळीत लक्षणीय फरक दिसून आला आहे. हे उत्सव उपक्रम क्षेत्रीय निरीक्षणाशी जुळत आहेत.

भोवतालची ध्वनी देखरेख आयोजित केली गेली आहे आणि म्हणूनच निरीक्षण केलेल्या आवाजाची पातळी ही विविध शहरी स्त्रोतांसारख्या रहदारी, घरगुती कामे आणि बांधकाम उपक्रमांचा उत्सव संबंधित आवाजाबरोबर एकत्रित परिणाम होतो. जरी सणाच्या उत्सवाचे योगदान महत्त्वपूर्ण असले तरी दर तासाच्या आवाजाच्या पातळीवरील भिन्नतेमध्ये हे दिसून येते, परंतु त्यातील नेमके योगदान सध्याच्या अभ्यासाच्या कार्यक्षेत्रात आलेले नाही. तथापि, एकंदर कमी होत चाललेला कल आहे ज्याचे श्रेय विविध राज्य सरकारच्या संस्थेद्वारे केलेल्या जनजागृती उपक्रमांना आणि ध्वनी नियमांच्या सुधारित अंमलबजावणीस दिले जाऊ शकते.

सभोवतालच्या आवाजाची पातळी ध्वनी नियम, २००० नुसार निर्देशित केलेल्या मानदंडांपेक्षा जास्त आहे आणि म्हणूनच ध्वनी प्रदूषणाबद्दल अधिक जागरूकता निर्माण करण्यासाठी प्रयत्न सुरू ठेवणे आणि दीर्घ मुदतीच्या आधारावर विविध उपक्रमांच्या माध्यमातून आवाजाची पातळी कमी करण्यासाठी प्रभावी पावले उचलणे आवश्यक आहे. अभ्यासामध्ये अशा प्रकारच्या पुढाकारांच्या निरंतर गरजेला अधिक प्राधान्य दिले गेले आहे.

उत्सवामुळे होणाऱ्या वातावरणीय प्रदूषणाबाबत जागरूकता असूनही, उत्सव काळात हवा, जल आणि ध्वनी प्रदूषणात वाढ होते. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, पोलिस कार्यालय इत्यादी अधिकाऱ्यांनी धार्मिक प्रथांना इजा न पोहोचवता जास्तीत जास्त वाढ होणाऱ्या प्रदूषणावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी घेतलेले प्रयत्न खरोखर कौतुकास्पद आहेत.

७.२. दिवाळी २०१९ दरम्यानचे ध्वनी निरीक्षण

दिवाळी सणाच्या वेळी : २६ ऑक्टोबर २०१९ रोजी दिवाळीपूर्वी आणि दिवाळी सणाच्या दरम्यान. २७ ऑक्टोबर २०१९ (लक्ष्मी-पूजन) आणि २९ ऑक्टोबर २०१९ (भाऊबीज) रोजी वातावरणातील ध्वनी पातळीचे आकलन करण्यासाठी म.प्र.नि. मंडळाने तीन दिवसांच्या कालावधीसाठी संपूर्ण महाराष्ट्रात १५८ ठिकाणी ध्वनी पातळीचे मूल्यांकन करण्यासाठी पुढाकार घेतला आहे. शहराच्या विविध भागात ध्वनी पातळीचे वेगवेगळे भू-उपयोग आणि वेगवेगळे जमीन वापरण्याबाबतचे फरक निश्चित करणे आणि वैज्ञानिक ध्वनी पातळीच्या आकडेवारीच्या उपलब्धतेद्वारे ध्वनी प्रदूषणाबद्दल जनजागृती करणे हे या प्रकल्पाचे मुख्य उद्दीष्ट होते.

ध्वनी पातळीचे वेगवान बदलणारे स्वरूप आणि 'ए' फिल्टर वापरुन वेगवान प्रतिसाद मोडमध्ये ठेवलेले कॅलिब्रेटेड साउंड लेव्हल मीटर (टाइप I) वापरुन ध्वनी मापन करण्यात आले. संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यामध्ये वेगवेगळया महानगरपालिकांमधील ध्वनी मापन करण्याच्या ठिकाणांची संख्या कोष्टक ७.२ मध्ये प्रदान केली आहे.

कोष्टक ७.२. दिवाळी २०१९ दरम्यान महाराष्ट्रातील ध्वनी मापन स्थाने.

विभाग	स्थानांची संख्या
अमरावती	६
औरंगाबाद	१४
चंद्रपूर	३
कल्याण	९
कोल्हापूर	१०
मुंबई	४५
नागपूर	१०
नाशिक	१७
नवी मुंबई	९
पुणे	२१
रायगड	३
ठाणे	११
एकूण	**१५८**

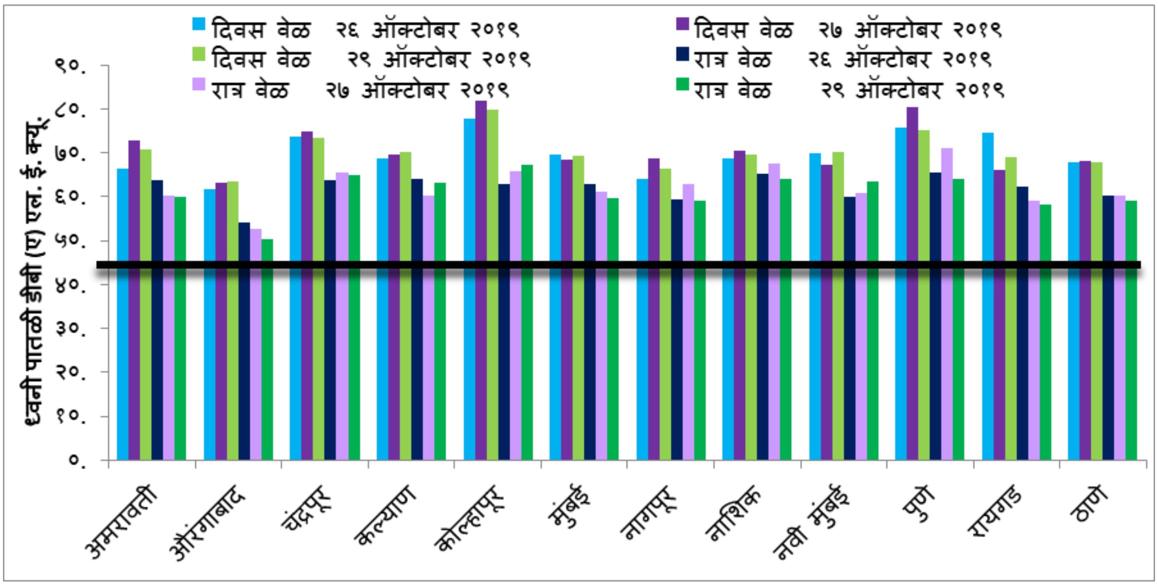

आकृती ७.२. महाराष्ट्रातील विविध ठिकाणी दिवाळी २०१९ दरम्यान नोंदवलेल्या ध्वनी पातळ्या

आकृती ७.२ वरून असे दिसून येते की, २६ ऑक्टोबर रोजी दिवसाच्या दरम्यान कोल्हापुरात सर्वाधिक ७७.९ डीबी (ए) इतका आवाज नोंदविला गेला. २७ ऑक्टोबर रोजी दिवसाच्या दरम्यान पुण्यात सर्वाधिक ८०.३ डीबी (ए) च्या ध्वनी पातळीची नोंद झाली. २९ ऑक्टोबर रोजी कोल्हापुरात सर्वाधिक ७७.९ डीबीए ध्वनी पातळी नोंदविली गेली. कल्याण, पुणे आणि कोल्हापूर येथे २६, २७ आणि २९ ऑक्टोबर रोजी रात्रीच्या वेळी ६४.२ डीबी (ए), ७१.० डीबी (ए) आणि ६७.२ डीबी (ए) मधील सर्वाधिक पातळी नोंदविली गेली.

औरंगाबाद येथे ६१.६ डीबी (ए), ६३.३ डीबी (ए) आणि ६३.५ डीबी (ए) मधील सर्वात कमी ध्वनी पातळी अनुक्रमे २६, २७ आणि २९ ऑक्टोबर रोजी नोंदविण्यात आली. औरंगाबाद येथे २६, २७ आणि २९ ऑक्टोबर रोजी रात्रीच्या वेळी अनुक्रमे ५४.१ डीबी (ए), ५२.७ डीबी (ए) आणि ५०.२ डीबी (ए) मधील सर्वात कमी ध्वनी पातळी नोंदवली गेली.

७.२.१. निष्कर्ष- दिवाळी २०१९ दरम्यान ध्वनी निरीक्षण

यावर्षी दिवाळी उत्सवात ३ दिवसांच्या कालावधीसाठी महाराष्ट्रातील २७ महानगरपालिकांकडून १५८ ठिकाणे म्हणजेच २६ (दिवाळीपूर्वी), २७ (लक्ष्मीपूजन) आणि २९(भाऊबीज) ऑक्टोबर २०१९ मध्ये २४ तास निवासी, व्यावसायिक आणि शांतता क्षेत्राचे निरीक्षण केले गेले.

सध्याच्या अभ्यासानुसार असा निष्कर्ष काढला गेला आहे की काही भागात अधूनमधून कान बहिरे करणारे फटाके फोडले गेले होते.राज्यभरात आवाज पातळीत लक्षणीय घट झाली आहे परंतु यावर्षी मुंबई, ठाणे, उल्हासनगर आणि कोल्हापूर सारख्या शहरात डेसिबलचे प्रमाण निश्चितच कमी होते. असे दिसून येते कि ध्वनी प्रदूषणाच्या प्रतिकूल परिणामाबद्दल नागरिक जागरूक झाले आहेत आणि त्यांनी आसपासच्या भागात फटाके फोडणे प्रतिबंधित केले आहे.

तथापि, काही शहरांमध्ये ध्वनी पातळीत वाढ होणे ही चिंतेची बाब आहे आणि या शहरांमध्ये ध्वनी प्रदूषणाच्या घातक परिणामांबद्दल सामायिक जनजागृती करण्याची आवश्यकता आहे. शैक्षणिक संस्था आणि विशेषतः शाळा हे लक्ष्य क्षेत्र असावेत. प्रभावी वयातील तरुण मुलांना फटाक्यांसह खेळणे, उत्सव, धार्मिक आणि सामाजिक कार्ये, कौटुंबीक समारंभ आणि उत्सव इत्यादीवरील उच्च आवाज उत्पादक उपकरणे आणि साधने यांचा वापर करण्यास मनाई करावी लागेल ज्यामुळे ध्वनी प्रदूषण होते. ध्वनीप्रदूषणाच धोका आणि त्यापासून बचाव करण्यासाठी मुलांची भूमिका यावर प्रकाश टाकण्यासाठी शाळांमध्ये विशेष चर्चा व व्याख्याने आयोजित केले जाऊ शकतात. आपण फटाक्यांचा वापर परावृत्त केला पाहिजे कारण त्यांच्या उत्पादनात बाल कामगार कार्यरत आहेत.

आवश्यक सौम्य उपाय आणि कायद्यांचा काटेकोरपणे उपयोग केल्यास ध्वनी प्रदूषण निर्मिती आणि उत्सर्जनही रोखू शकते.

८. पर्यावरणीय प्रशिक्षण

कुठल्याही शिक्षणासाठी आणि विकासासाठी प्रशिक्षण म्हणजे एक अविभाज्य आणि अविरत सुरू असलेली प्रक्रिया आहे. तंत्रज्ञानातील प्रगती आणि पर्यावरणीय पैलूंमधील नवीन तरतुदी, कामाचा दर्जा, संबंधित क्षेत्रातील जबाबदा-या आणि पर्यावरणाच्या क्षेत्रात सर्वांगीण विकास ह्या सगळयाची परिणीती मंडळाच्या कर्मचारी आणि अधिकाऱ्यांपैकी प्रत्येक जबाबदार सदस्यास दिल्या जाणाऱ्या प्रभावी प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये होते.

तथापि, प्रदूषण नियंत्रण, घट आणि प्रतिबंध ह्या विविध विषयांवर निरनिराळ्या क्षमतांचे प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित करणे हे मंडळाच्या प्रमुख कार्यांपैकी एक आहे. मंडळाचे कर्मचारी आणि अधिकारी ह्यांना सर्वोच्च कार्यक्षमतेने त्यांची कर्तव्ये बजावायला सुसज्ज करण्यासाठी पर्यावरण संरक्षण व प्रदूषण नियंत्रण, अधिक स्वच्छ तंत्रज्ञान, कचऱ्याच्या प्रमाणात घट आणणे, आणि संबंधित कायदे आणि नियमांमधील सुधारणा अशा विविध विषयांतील प्रशिक्षण घेण्यासाठी म. प्र. नि. मंडळ कर्मचारी व अधिकाऱ्यांना नियुक्त करते.

२०१९-२० या वर्षी म. प्र. नि. मंडळाने ६२ प्रशिक्षणाचे कार्यक्रम आयोजित करून तांत्रिक, वैज्ञानिक आणि प्रशासकीय क्षेत्रांमधील प्रशिक्षण घेण्यासाठी ९३९ अधिकाऱ्यांना नियुक्त केले होते. आयोजित केलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमाअंतर्गत एकूण संख्येने सहभागी आणि एकूण शुल्क कोष्टक ८.१ मध्ये दर्शविते. ह्या वर्षी मंडळाच्या कर्मचारी आणि अधिकाऱ्यांची उपस्थिती असलेल्या विविध प्रशिक्षण अभ्यासक्रम / कार्यशाळा / परिसंवाद / व्याख्यानांचा तपशील परिशिष्ट ५ मध्ये दिलेला आहे.

कोष्टक ८.१. प्रशिक्षणाचा सारांश २०१९-२०२०

एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित	एकूण सहभागी
६२	९३९

९. वित्त आणि लेखा

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४ च्या कलम ४० च्या अनुसार आणि जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम १९८३ मधीलमार्गदर्शक तत्वांनुसार महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे २०१९-२०२० ह्या आर्थिक वर्षाची वार्षिक आर्थिक लेखा जमा आणि देयक, उत्पन्न आणि खर्च आणि स्थावर मालमत्तेच्या पत्रकांसह ताळेबंदाच्या स्वरूपात तयार केली जातात.

भारताचे नियंत्रक व महालेखा परीक्षक (सी.ए.जी.) यांनी वैधानिक लेखापरीक्षणाचे कार्य सर्वश्री किर्तने आणि पंडित (एल एल पी), चार्टर्ड अकाउंटंट ह्यांना सुपूर्द केले आहे. आर्थिक वर्ष २०१९-२०२० चे अंतिम खात्यांचे लेखापरीक्षण सर्वश्री किर्तने आणि पंडित (एल एल पी), चार्टर्ड अकाउंटंट ह्यांनी केले आहे.

मंजुरी आणि अवलंबनासाठी म. प्र. नि. मंडळासमोर प्रस्तुत केलेली लेखापरीक्षण केलेली अंतिम खाती मंडळाच्या मंजुरीनंतर महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाकडे आणि अकाउंट जनरल - महाराष्ट्र यांच्याकडे सुपूर्द केली जातील.

२०१९-२०२० ह्या वर्षातील वार्षिक जमा आणि देयक खाती, उत्पन्न आणि खर्च खाती आणि ताळेबंदाचा सारांश ह्या प्रकरणात दिला आहे.

अ) मंडळाचे २०१९-२०२० वर्षांमधील एकूण उत्पन्न रुपये ४००.२१ कोटी आहे.

१. संमती शुल्क	रु. २५५.६३ कोटी
२. विश्लेषण शुल्क	रु. ७.२७ कोटी
३. गुंतवणुकीवरील व्याज	रु. १२९.०३ कोटी
४. इतर उत्पन्न	रु. ८.२८ कोटी

ब) मंडळाचे २०१९-२०२० वर्षांमधील एकूण खर्च रुपये १०१.२७ कोटी आहे.

१. पगार आणि सीपीएफ योगदान खर्च	रु. ४५.४१ कोटी
२. उपकर निधीतून खर्च	रु ४.५७ कोटी
३. उपकर निधी मधील प्रकल्पांचा खर्च	रु. ३७.६४ कोटी
४. कार्यालयीन प्रशासनाचा खर्च आणि अवमूल्यन	रु. ४२.१६ कोटी

क) या वर्षासाठी खर्चापेक्षा अधिक उत्पन्न	रु. २७०.४३ कोटी
ड) भांडवली खर्च	रु. ३१.३१ कोटी
इ) ३१.०३. २०२०रोजी मुदत ठेवींमधील गुंतवणूक	रु. २२०७.७१ कोटी.

२०१९-२०२० या वर्षाच्या लेखांचा तपशील परिशिष्ट ६ मध्ये दिलेला आहे.

१०. कायदा व नियमांची अंमलबजावणी

जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४, हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१, जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) उपकर अधिनियम, १९८६ मधील काही तरतुदी असे विविध पर्यावरणीय कायदे महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (म. प्र. नि. मंडळ) राज्यामध्ये लागू करते. महाराष्ट्र शासनाच्या पर्यावरण विभागाच्या प्रशासकीय नियंत्रणाच्या अंतर्गत म. प्र. नि. मंडळ कार्यरत आहे. म. प्र. नि. मंडळाने अंमलबजावणी केलेल्या विविध कायदे आणि नियमांची सूची खालीलप्रमाणे आहे;

१. जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९७४
२. हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) अधिनियम, १९८१
३. महाराष्ट्र जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
४. महाराष्ट्र हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण) नियम, १९८३
५. महाराष्ट्र विघटनशील व अविघटनशील कचरा (नियंत्रण) अधिनियम, २००६
६.पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम, १९८६ आणि त्या अंतर्गत तयार केलेले नियम आणि सुधारलेले नियम खालीलप्रमाणे आहेत:
  i) पर्यावरण (संरक्षण) नियम, १९८६, सुधारणा नियम, २०१६
  ii) घातक व इतर टाकाऊ घटक (व्यवस्थापन व सीमापार संचलन) नियम, २०१६
  iii) जैव-वैद्यकीय कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  iv) घनकचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  v) बांधकाम आणि विनाश कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  vi) प्लास्टिक कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  vii) ई-कचरा (व्यवस्थापन) नियम, २०१६
  viii) घातक रसायनांचे उत्पादन, साठवणूक व आयात नियम, १९८९
  ix) ध्वनी प्रदूषण (नियमन आणि नियंत्रण) नियम, १९९९
  x) बॅटरीज (व्यवस्थापन व हाताळणी) नियम, २००१
  xi) पाणथळ जागा (संवर्धन व व्यवस्थापन) नियम, २०१०
७. अधिसूचना:
  i) पर्यावरण प्रभाव आकलन अधिसूचना, २००६
  ii) किनारी नियंत्रण क्षेत्र अधिसूचना, २०११
  iii) महाराष्ट्र प्लास्टिक व थर्माकॉल अविघटनशील वस्तूंचे (उत्पादन, वापर, विक्री, वाहतूक, हाताळणी, साठवणूक) अधिसूचना, २०१८

या अधिनियम व नियमांनुसार पुढील खटले सुरू करण्यात आले आहेत आणि त्यानुसार वर्ष २०१९-२०२० साठी दोषीना शिक्षा निश्चित केली गेली आहे

१. एप्रिल २०१९- मार्च – २०२० पर्यंत कायदेशीर अंमलबजावणीची स्थिती

I) चाचणी न्यायालया समोर असलेल्या खटल्यांची स्थिती

अ)	**कायद्याचे नाव**	**दाखल केलेल्या**	**निकाली काढलेल्या**	**प्रलंबित**
१.	जल (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण)	३०	--	३०
२.	हवा (प्रदूषण प्रतिबंध व नियंत्रण)	निरंक	निरंक	निरंक
३.	पर्यावरण (संरक्षण) अधिनियम,	२२४	--	२२४

II) मुंबई / औरंगाबाद / नागपूर येथे मुंबई बेंचवर न्यायिक उच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या लेखी याचिका/जनहित याचिकांची स्थिती

अनुक्रमांक	**दाखल केलेल्या लेखी याचिका/जनहित याचिका**	**निकाली काढलेल्या लेखी याचिका/जनहित याचिका**	**प्रलंबित लेखी याचिका/जनहित याचिका**
१.	७४	६२	१२

III) भारतीय सर्वोच्च न्यायालयासमोर दाखल असलेल्या खटल्यांची स्थिती

अनुक्रमांक	दाखल केलेल्या विशेष लीव्ह अर्जाची संख्या	निकालात काढलेल्या विशेष लीव्ह अर्जाची संख्या	प्रलंबित विशेष लीव्ह अर्जाची संख्या
१.	२१	१	२०

IV) नवी दिल्ली आणि पुणे येथे राष्ट्रीय हरित लवादासमोर दाखल असलेल्या अपील/अर्जाची स्थिती

अनुक्रमांक	दाखल केलेल्या अपील/अर्जाची संख्या	निकालात काढलेल्या अपील/अर्जाची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जाची संख्या
१.	७४	१२	६२

V) एप्रिल, २०१९ ते मार्च २०२० या कालावधीत माहिती अधिकार अधिनियम २००५ अंतर्गत सार्वजनिक माहिती अधिकारी / अपीलीय प्राधिकरणासमोर दाखल केलेल्या अर्जाची / अपीलची स्थिती

अनुक्रमांक	तपशील	दाखल केलेल्या अपील/अर्जाची संख्या	निकालात काढलेल्या अपील/अर्जाची संख्या	प्रलंबित अपील/अर्जाची संख्या
१.	अर्ज	२०	२०	--
२.	अपील	०५	०५	--

११. पर्यावरण जनजागृती व जनसंपर्क उपक्रम

शाश्वत विकासासाठी समुदाय, व्यवसाय आणि सरकारांमध्ये पर्यावरणीय जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. म्हणून मंडळाव्दारे महाराष्ट्र राज्यभर विविध पर्यावरण जागरूकता कार्यक्रमांचे आयोजन केले जाते. सन २०१९–२०२० दरम्यान पर्यावरण जागृतीबाबत खालील कार्यक्रम मंडळामार्फत घेण्यात आले.

महिना	विषय	तपशील
जून - २०१९	**पर्यावरण लघु चित्रपट स्पर्धा आणि लघु चित्रपट महोत्सव:** म.प्र.नि. मंडळ आणि पर्यावरण दक्षता मंच यांच्या संयुक्त विद्यमाने पर्यावरण लघुचित्रपट स्पर्धा आणि पर्यावरण लघुचित्रपट महोत्सव आयोजित केला.	हौशी आणि व्यावसायिक गटात पर्यावरणीय लघुचित्रपट स्पर्धा घेण्यात आली. या स्पर्धेत अंदाजे ५० लघुचित्रपटांची नोंदी प्राप्त झाले होते. या स्पर्धेसाठी डॉ.अनमोल कोठाडिया, डॉ. संजीव शेवडे, डॉ. पर्सी आवारी, योगेश सोमण आणि रुपाली तेलवणे या परीक्षका होत्या. विजेत्या स्पर्धकांना ५ जून २०१९ रोजी जागतिक पर्यावरण दिन सोहळयात गौरविण्यात आले. जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्य तीन दिवसीय पर्यावरण लघुचित्रपट महोत्सवाचे आयोजनही करण्यात आले होते.
जून - २०१९	**जागतिक पर्यावरण दिन उत्सव:** ५ जून २०१९ रोजी जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्य यशवंतराव चव्हाण नाट्य संकुल, मुंबई येथे मुख्य समारंभ आयोजित करण्यात आला होता. मा. मुख्यमंत्री श्री. देवेंद्र फडणवीस, पर्यावरण मंत्री श्री. रामदास कदम, पर्यावरण राज्यमंत्री श्री. प्रवीण पोटे पाटील, पर्यावरण प्रधान सचिव श्री. अनिल डिग्गीकर व महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री. ई. रवींद्रन देखील या समारंभास उपस्थित होते.	या सोहळयात उद्योग , महानगरपालिका व नगरपालिका व सी.ई.टी.पी. यांच्याकरीता आयोजित करण्यात आलेल्या वसुंधरा पुरस्कार या स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ पार पडला. या वेळी मुख्य समारंभात पर्यावरण विषयक वसुंधरा लघुचित्रपट स्पर्धेचा पारितोषिक वितरण समारंभ पार पडला. ही स्पर्धा व्यावसायीक व हौशी या दोन गटांसाठी घेण्यात आली होती. यावेळी फोटोथॉन २०१९ याचा पारितोषीक वितरण समारंभ पार पडला. या कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक महाराष्ट्र प्रदूषण मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री. ई. रविंद्रन यांनी केले. यावेळी म.प्र.नि मंडळाचे मा. अध्यक्ष श्री. सुधिर श्रीवास्तव , पर्यावरण मंत्री मा. ना. रामदास कदम , युवासेना नेते श्री. आदित्य ठाकरे व राज्याचे मुख्यमंत्री ना. श्री. देवेंद्र फडणवीस यांनी आपले मनोगत व्यक्त केले. या वेळी पर्यावरण दक्षता मंच या संस्थेच्या सहकार्याने तीन दिवसीय पर्यावरणविषयक लघुचित्रपट महोत्सवाचे आयोजन करण्यात आले होते. याला मोठया संख्येने पर्यावरण प्रेमीनी हजेरी लावली होती. या वेळी दिग्दर्शक, निर्माते, पर्यावरण तज्ञ व अभ्यासक यांची चर्चासत्रे देखील आयोजित करण्यात आली होती.
	१. जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्य वसुधार पुरस्कार वितरण करण्यात आले.	
जून - २०१९	जागतिक पर्यावरण दिनाचे औचित्य	याच निमित्ताने टाईम्स ऑफ इंडिया, मिड डे, डि एन. ए.,

	साधून महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, लोकमत, सामना, इंडियन एक्सप्रेस या वर्तमानपत्राच्या मुंबई आवृत्तीतील पहिल्या पानावर व आतील पानावर पर्यावरणविषयक जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले होते.	हिंदुस्थान टाईम्स, पुण्यनगर , पुढारी, नवाकाळ, नवभारत व राज्यातील इतर अग्रगण्य वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर / संदेश प्रकाशित करण्यात आले होते. या दिवसाच्या निमित्ताने नागपुर, मुंबई आणि पुणे येथील बस स्थानकांच्या निवा-यावर जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्याचबरोबर मुंबई शहरांतील बेस्ट बसेसवर जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला होता. तरुण भारत व समर्थ भारत , भामला फाऊंडेशन यांच्या सहयोगाने जनजागृतीचे उपक्रम आयोजित करण्यात आले होते. त्याचबरोबर एम.टी. एन .एल यांच्या वतीने दिल्या जाणाऱ्या सोळा लाख टेलिफोन बिलावर जनजागृतीचा संदेश प्रसिद्ध करण्यात आला होता. त्याचबरोबर इंडिया टुडे, कॉर्पोरेट इंडिया, बिझनेस टुडे, एन्व्हायरो फ्रेंड या मासिकात जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले होते.
जुलै - २०१९	**पर्यावरणाची वारी, पंढरीच्या दारी:** आषाढी एकादशीच्या निमित्ताने आळंदी ते पंढरपूर या पायी वारीच्या निमित्ताने पर्यावरण विषयक जनजागृतीच्या अभियानाचे आयोजन करण्यात आले होते	हे संदेश ग्रामीण विभागात लोकप्रिय असलेल्या लोककला किर्तन, भारुड, पोवाडा या लोककलांच्या माध्यमातून ही जनजागृती करण्यात आली. या पंधरा दिवसांच्या पायी वारीत संगीत नाटक अकादमी पुरस्कार विजेत्या लोककलावंत, श्रीमती चंदाबाई तिवाडी, प्रसिध्द शाहिर श्री. देवानंद माळी, डॉ. शिवाजी वाघमारे, शाहीर प्रसाद विभुते आणि ह.भ.प श्री. ज्ञानेश्वर महाराज वाबळे यांनी अनुक्रमे भारुड, पोवाडा, किर्तन या माध्यमातून जनजागृती केली. या वारीचा शुभारंभ पुणे येथे म.प्र.नि.मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री. ई. रविंद्रन, लोककलांचे गाढे अभ्यासक डॉ.श्री.प्रकाश खांडगे यांच्या शुभहस्ते आयोजित करण्यात आला होता. तर या वारीचा समारोप आषाढी एकादशीच्या पूर्व संधेला पंढरपूर मुक्कामी मा. मुख्यमंत्री नामदार देवेंद्र फडणवीस, सौ.अमृता फडणवीस, सोलापूरचे पालकमंत्री मा.ना.श्री.विजय देशमुख, पाणी पुरवठा मंत्री, मा.ना.श्री.बबनराव लोणीकर, राज्यमंत्री श्री.महादेव जानकर, मंडळाचे सदस्य सचिव मा. श्री. ई. रविंद्रन व अन्य मान्यवरांच्या उपस्थितीत आयोजित करण्यात आला होता.
जून - २०१९	**मुंबई महानगरपालिका शाळेतील विद्यार्थ्यांना कपड्यांच्या पिशव्याचे विनामूल्य वितरण**	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने महिला आर्थिक विकास महामंडळाला आर्थिक अनूदान देऊन कापडी पिशव्या तयार करण्यात आल्या. सदरहू कापडी पिशव्यांचे मोफत वितरण राज्यातील शासकीय विद्यालयातील विद्यार्थ्यांना करण्यात आले. याचा शुभारंभ कार्यक्रम मुंबई शहरातील महानगरपालिका शाळेतील शालेय विद्यार्थ्यांना कापडी पिशव्यांचे मोफत वितरण सांताक्रुज येथील महानगरपालिका शाळेत आयोजित करण्यात आला होता. या कार्यक्रमाला मा. पर्यावरण मंत्री ना. रामदासभाई कदम, युवासेना नेते मा. श्री. आदित्यजी ठाकरे, मुंबईचे महापौर श्री. विश्वनाथ महाडेश्वर, मंडळाचे सहाय्यक सचिव पुंडलिक मिराशे, मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी श्री. संजय भुस्कुटे उपस्थित होते.

	१. जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्य शालेय मुलांना कापडी पिशव्यांचे विनामूल्य वितरण २. पर्यावरण मंत्री मा. रामदास कदम, युवा सेना नेते मा. आदित्य ठाकरे, मुंबई महापौर विश्वनाथ महाडेश्वर, एमएव्हीआयएम अध्यक्ष ज्योती ठाकरे, पुंडलिक मिराशे आणि संजय भुस्कुटे मुंबई महानगरपालिका शाळांमधील विद्यार्थ्यांना मोफत कपड्यांच्या पिशव्या वाटप करताना, ३. जागतिक पर्यावरण दिनानिमित्य प्लास्टिक बंदीवरील शिवधनुष्य पुस्तक प्रकाशित झाले	
ऑगस्ट-२०१९	**इको फ्रेन्डली दहिहंडी :** इको फ्रेंडली दहिहंडी उत्सव २०१९ या उपक्रमाचे आयोजन आयडिअल बुक कंपनी व मप्रनि मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित करण्यात आले होते	या उपक्रमात बेस्ट परिवहन सेवेच्या ओपन डेक बसमधून मराठी चित्रपटसृष्टीतील नामवंत कलाकारांना घेऊन ध्वनीप्रदूषण प्रतिबंधक जनजागृती रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते. या रॅलीत नामवंत चित्रपट व टिव्ही कलावंत उपस्थित होते. दही-हंडीच्या आदल्यादिवशी पथनाटय कलावंतासोबत दादर, लालबाग या परिसरात या रॅलीचे आयोजन करण्यात आले होते. या वेळी ध्वनी प्रदूषणामुळे होणाऱ्या गंभीर परिणामाबाबत पथनाटयाच्या माध्यमातून जनजागृती करण्यात आली. तर दहीहंडी दिवशी प्रसिध्द कलावंत झी टीव्ही, स्टार प्रवाह, कलर्स मराठी या वाहिनीवरील लोकप्रिय मालिकातील तरुण कलावंत यांच्या उपस्थितीत पर्यावरणस्नेही दहीहंडी सुरू करण्यात आली. यावेळी दादर येथील छबिलदास हायस्कूलच्या समोर ध्वनी विरहीत इको फ्रेंडली दहीहंडी सिनेनाटयसृष्टीतील कलाकारांच्या सहकार्याने फोडण्यात आली. या कार्यक्रमाला म. प्र. नि. मंडळाचे जनसंपर्क अधिकारी उपस्थित होते.

	१. पर्यावरणपुरक दहिहंडी फोडताना गोपाळकाला पथक. २. पर्यावरणपुरक दहिहंडी या उपक्रमात पथनाटय सादर करताना.	
सप्टेंबर - २०१९	**म.प्र.नि. मंडळ व ९२.७ बिग एफ . एम आयोजित बिग ग्रीन गणेशा उपक्रम**	९२.७ बीग एफएम व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने बिग ग्रीन गणेशा या उपक्रमाचे आयोजन मुंबई शहरासाठी करण्यात आले होते. गणेशोत्सवात एकूण १० दिवस मुंबई शहरातील लालबागचा राजा येथे एक विशेष स्टुडिओ उभारण्यात आला होता. यावेळी मा.मुख्यमंत्री, मा.पर्यावरण मंत्री. मा.पर्यावरण राज्यमंत्री, प्रसिध्द सिने कलावंत यांचे जनजागृतीचे संदेश प्रसारीत करण्यात आले होते.
सप्टेंबर - २०१९	**पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव साजरा करण्यासाठी विविध जनजागृती उपक्रम**	पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव साजरा करण्यासाठी मुंबई, नागपुर, पुणे या शहरातील बस स्थानकांच्या निवारा येथे तर मुंबई विमानतळ, मुंबई मेट्रो व मुंबई शहरातील बेस्ट बसेसवर जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले. त्याचबरोबर मुंबई शहरातील एम. टी. एन. एल बिलावर जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले.
सप्टेंबर - २०१९	**म.प्र.नि.मंडळ व लोकसत्ता आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा**	मुंबई-पुणे, नाशिक, नागपूर, अहमदनगर आणि औरंगाबाद या लोकसत्ता दैनिकांच्या सहा विभागस्तरावर म.प्र.नि.मंडळ व लोकसत्ता यांच्या संयुक्त विद्यमाने पर्यावरणपूरक घरगुती गणेशोत्सव स्पर्धा घेण्यात आली. या स्पर्धेत तीन हजाराहून अधिक स्पर्धकांनी भाग घेतला होता.
सप्टेंबर - २०१९	**टाइम्स ग्रीन गणेश कार्यक्रमासाठी आर्थिक अनुदान**	म.प्र.नि.मंडळ, पर्यावरण विभाग, महाराष्ट्र शासन व टाईम्स ऑफ इंडिया ग्रुप यांच्या सयुक्त विद्यमाने टाईम्स ग्रीन गणेशा या स्पर्धेचे आयोजन मुंबई व पुणे या शहरांसाठी करण्यात आले होते. मुंबईतील सार्वजनिक गणेशोत्सव मंडळ आणि हौसिंग सोसायटीत पर्यावरणपूरक गणेश स्पर्धा आयोजित करण्यात आली होती. या मोहिमेमध्ये मुंबईतील विविध मॉल्स आणि सिनेमा थिएटरमधील जागरूकता, शालेय मुलांसाठी पर्यावरणपूरक -गणेशमूर्ती कार्यशाळेचा समावेश होता. गिरगाव चौपाटी येथे गणेश मूर्ती विसर्जनावेळी पर्यावरणपूरक गणेश राजदूतासाठी महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांनी विविध उपक्रम व स्वच्छता अभियान राबविले.
सप्टेंबर - २०१९	**पर्यावरणस्नेही गणेश उत्सव स्पर्धा**	म.प्र.नि.मंडळ व एबीपी माझा या वृत्त वाहिनीच्या वतीने राज्यातील प्रमुख शहरातील गृहनिर्माण सोसायटयांमध्ये इको फ्रेंडली गणेशोत्सव साजरा केला जावा, याकरीता विशेष जनजागृतीपर अभियान आयोजीत केले होते. मुंबई, पुणे, नाशिक आणि नागपूर येथील गृहनिर्माण संस्थांमध्ये पर्यावरणपूरक गणेशोत्सव साजरा करण्यात येणा-या विशेष

		सदराचे प्रसारण करण्यात आले. यावेळी ए बी पी माझा या वाहिनीवरुन अर्धा तासाचा विशेष कार्यक्रम आयोजीत करण्यात आला होता. या उपक्रमात एबीपी माझा या वाहिनीवरुन पर्यावरण पूरक गणेशोत्सव साजरा करणाऱ्या गृहनिर्माण सोसायटयांवर बातमीपत्राच्या माध्यमातून विशेष कार्यक्रम सादर करण्यात येत होते. याचबरोबर मराठी दुरचित्रवाहिनीवरील लोकप्रिय कलावंत अद्वैत दादरकर व अनिता दाते यांनी संपूर्ण राज्यात पर्यावरणस्नेही घरगूती गणेशोत्सव साजरा करावा याकरीता आयोजित केलेल्या स्पर्धेची जाहिरात प्रोमोजच्या माध्यमातून केली होती.
सप्टेंबर - २०१९	**म. प्र. नि. मंडळ व लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा**	लोकसत्ता आयोजित गणेश उत्सव मुर्ती स्पर्धा या स्पर्धेत म.प्र.नि.मंडळ सहसंयोजक म्हणुन सहभागी झाली होती. या स्पर्धेत सर्वोत्कृष्ठ पर्यावरणस्नेही गणेश मुर्ती या विभागात विशेष पारितोषिक प्रदान करण्यात आले.
सप्टेंबर - २०१९	**म.प्र.नि. मंडळ व दैनिक सामना आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेश उत्सव स्पर्धा**	दैनिक सामना या वृत्तपत्राच्या सहकार्याने पर्यावरणस्नेही सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन मुंबई, पुणे, औरंगाबाद या केंद्रांवर आयोजित करण्यात आले होते. या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी सार्वजनिक गणेश उत्सव मंडळांना व्यापक निवेदनांच्या माध्यमातून आवाहन करण्यात आले होते.
सप्टेंबर - २०१९	**म.प्र.नि. मंडळ व डी. एन. ए आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेश उत्सव स्पर्धा**	डीएनए व म.प्र.नि. मंडळाच्यावतीने पर्यावरणस्नेही गणेशोत्सव साजरा करण्यासाठी गृहनिर्माण सोसायटी, घरगुती पर्यावरणस्नेही स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. डीएनए च्या या उपक्रमात म.प्र.नि.मंडळ सहसंयोजक म्हणून सहभागी झाले होते. या उपक्रमात हिंदी चित्रपट सृष्टितील नामवंत कलावंत सहभागी झाले होते
सप्टेंबर - २०१९	**आय . बी. एन. लोकमत व म.प्र.नि. मंडळ आयोजित पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणपती स्पर्धा**	आय बी. एन. लोकमत व म.प्र.नि. मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने पर्यावरणपुरक सार्वजनिक गणेशोत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. विशेष प्रोमोजच्या माध्यमातून स्पर्धकांना सहभागी होण्यासाठी आवाहन करण्यात आले होते. या उपक्रमाअंतर्गत चार विशेष भाग या वाहिनीवरून प्रसारित करण्यात आले होते.
सप्टेंबर - २०१९	**म.प्र.नि.मंडळ व झी २४ तास आयोजित पर्यावरणपुरक घरगुती गणपती स्पर्धा**	म.प्र.नि.मंडळ व झी २४ तास यांच्या संयुक्त विद्यमाने घरगुती इको फ्रेंडली गणेशोत्सव स्पर्धा २०१९ या राज्यस्तरीय स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. या स्पर्धेला उत्तम प्रतिसाद मिळाला होता. या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी विशेष प्रोमोजच्या माध्यमातून जनजागृती करण्यात आली होती. या स्पर्धेच्या निमित्ताने पर्यावरणपूरक घरगुती गणेशउत्सव साजरा करणाऱ्या नामवंत व्यक्ती यांच्यावर उत्सवाच्या काळात न्युज कॅप्सुल प्रसारित करण्यात आल्या होत्या.
सप्टेंबर - २०१९	**साम मराठी व म.प्र.नि.मंडळ आयोजित शालेय विद्यार्थी व गृहनिर्माण सोसायटी यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धा**	साम टिव्ही व म.प्र.नि.मंडळ पर्यावरणपुरक गणपती स्पर्धेचे आयोजन राज्यातील गृहनिर्माण सोसायटी , शालेय विद्यार्थी यांच्याकरीता आयोजित करण्यात आले होते. या स्पर्धेला चांगला प्रतिसाद मिळाला होता. या स्पर्धेसाठी प्रामोजच्या माध्यमातून स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी साम टीव्ही यांनी आवाहन केले होते.
सप्टेंबर - २०१९	**जय महाराष्ट्र व म.प्र.नि.मंडळ आयोजित गृहनिर्माण सोसायटी यांच्याकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धा**	जय महाराष्ट्र व म.प्र.नि.मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने राज्यातील गृहनिर्माण सोसायटयांकरीता पर्यावरणपुरक गणेश उत्सव स्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले होते. प्रोमाजच्या माध्यमातून या स्पर्धेत सहभागी होण्यासाठी जय महाराष्ट्र वाहिनीने व्यापक आवाहन केले होते.

सप्टेंबर - २०१९	**एकदा वापरून फेकून देण्यात येणाऱ्या प्लास्टिक बंदीबाबत जनजागृती अभियान**	प्लास्टिक बंदी अधिनियमांतर्गत राज्यशासनाने एकदा वापरून फेकून देण्यात येणाऱ्या प्लास्टिकच्या वस्तु उदा. प्लास्टिक पिशव्या, स्ट्रॉ, कप, प्लास्टिक प्लेटस् , थर्माकोल प्लेटस् अशा वस्तुंच्या वापरावर बंदी घातली आहे. याबाबत नागरिकांच्यात व्यापक जनजागृती करण्यासाठी महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळ व पर्यावरण विभागाने व्यापक जनजागृती मोहिमेचे आयोजन होर्डिंग्ज् , पेट्रोल पंपावरील होर्डिंग्ज्, राज्य परिवहन महामंडळाच्या बसस्थानकात होर्डिंग्ज, एल . ई. डी. स्क्रीन , मुंबई शहरांतील बेस्ट बसेस मुंबई, नागपूर आणि पुणे येथील बस स्टँड येथे व्यापक जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध केले होते. त्याचबरोबर दुधाच्या वापरलेल्या पिशव्यांमुळे होणाऱ्या प्रदूषणाबाबत व्यापक जनजागृती करण्यात आली.
ऑक्टोबर - २०१९	**२ ऑक्टोबर गांधी जयंती निमित्य सिंगल युज प्लास्टिक बंदीबाबत ९२.७ बिग एफ. एम, म.प्र.नि.मंडळ व प्रोजेक्ट डॉट ओआरजी मुंबई यांच्या संयुक्त विद्यमाने जनजागृती अभियान**	२ ऑक्टोबर २०१९, गांधी जयंती निमित्य सिंगल युज प्लास्टिक वरील बंदीबाबत ९२.७ बिग एफ एम व म.प्र.नि.मंडळ आयोजित प्लास्टिक रिसायक्लोथॉन या उपक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. या उपक्रमात मुंबई प्रोजेक्ट डॉट ओ आर जी या संस्थेच्या सहकार्याने रेडिओ वाहिनीवरुन मुंबई शहरातील नागरिकांना घरात उपलब्ध असलेले एकदा वापरून फेकून देण्यात येणारे प्लास्टिक, प्लास्टिक पिशव्या दान करण्याबाबत आवाहन करण्यात आले होते. मुंबई प्रोजेक्ट डॉट ओ आर जी या संस्थेच्या प्रतिनिधीने हे प्लास्टिक घराघरातून गोळा करून त्यातुन शाळेतील मुलांना बेंचेस, सार्वजनिक बगिचातील बेंचेस अशा वस्तू तयार केल्या. या उपक्रमात मुंबई शहरातील अंदाजे दीड लाख घरातून प्लास्टिक टाकाऊ कचरा गोळा करण्यात आला.
ऑक्टोबर - २०१९	**२ ऑक्टोबर गांधी जयंती निमित्य सिंगल युज प्लास्टिकला पर्यायी असणाऱ्या वस्तुंचे प्रदर्शन**	२ ऑक्टोबर गांधी जयंती निमित्य मंत्रालयाच्या त्रिमुर्ती प्रांगणात सिंगल युज प्लास्टिकला पर्यायी असणाऱ्या वस्तूंचे प्रदर्शन आयोजित करण्यात आले होते. या मध्ये कापडी पिशव्या, पर्यावरणपुरक प्लेटस् व कप, कागदाचे स्ट्रॉ, नारळी व पोफळीच्या झाडांपासून तयार केलेल्या विविध वस्तू याच्या प्रदर्शनाचे आयोजन करण्यात आले होते. या प्रदर्शनाला नागरिकांनी भरघोस प्रतिसाद दिला होता.
ऑक्टोबर - २०१९	**निसर्ग व सामाजिक पर्यावरण प्रदूषण निवारण मंडळ आयोजित पर्यावरण संमेलनास आर्थिक अनुदान**	निसर्ग व सामाजिक पर्यावरण प्रदूषण निवारण मंडळ यांनी पर्यावरण संमेलनाचे आयोजन चिपळूण जि. रत्नागिरी येथे आयोजित करण्यात आले होते. या संमेलनात पर्यावरण विषयक समस्या, त्याचे स्थानिक पातळीवर करण्यात येणारे निराकरण, स्थानिक जैववैविधता, पक्षांचे स्थलांतर, सागरी जैव वैविधता यावर तज्ञ मार्गदर्शकांबरोबर चर्चासत्र आयोजित करण्यात आले होते. त्यास आर्थिक अनुदान देण्यात आले.
नोव्हेंबर - २०१९	**प्रदूषणमुक्त दिवाळी जनजागृती अभियान**	प्रदूषणमुक्त दिवाळी साजरी केली जावी याकरीता म.प्र.नि.मंडळ व पर्यावरण विभागाच्या वतीने व्यापक जनजागृती मोहिमेचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये मुंबई, नागपुर व पुणे येथील बस स्टँड, मुंबई शहरातील विमानतळ व मेट्रो रेल्वे यांच्यावरील डिजिटल साईन बोर्ड व होर्डिंग्ज्, मुंबई शहरातील बेस्ट बसेसवर पर्यावरणपुरक दिवाळी साजरी करण्यासाठी जनजागृती संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले
नोव्हेंबर - २०१९	**इको फोक्स् व म.प्र.नि. मंडळ आयोजित राज्यस्तरीय आंतरशालेय नाटय स्पर्धा**	इको फोक्स व मप्रनि मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यामाने पर्यावरणविषयक ग्रीन थिएटर फेस्टीवल तथा आंतरशालेय नाटयस्पर्धेचे आयोजन करण्यात आले आहे. ही स्पर्धा मुंबई,

		पुणे, नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर व नाशिक येथे आयोजित करण्यात आली होती. ही स्पर्धा प्राथमिक फेरी व अंतिम फेरी या दोन सत्रात घेण्यात आली होती. प्राथमिक फेरीकरीता औरंगाबाद विभागासाठी लातूर, नांदेड या ठिकाणी देखिल प्राथमिक फेरी घेण्यात आली होती. या स्पर्धेत ३०० पेक्षा जास्त शाळांनी भाग घेतला होता
जानेवारी - २०२०	**२६ जानेवारी भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्य चित्ररथाचे प्रदर्शन**	भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्य शिवाजी पार्क मुंबई येथे आयोजित करण्यात आलेल्या ध्वजवंदनाच्या कार्यक्रमावेळी झालेल्या परेड मध्ये म.प्र.नि.मंडळ व पर्यावरण विभाग यांनी ग्लोबल वॉर्मिंग या विषयावर चित्ररथ प्रदर्शित केला होता.
	१. भारतीय प्रजासत्ताक दिन कार्यक्रमात ग्लोबल वार्मिंग या विषयावरील रथ	
जानेवारी - २०२०	**२६ जानेवारी भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्य शालेय विद्यार्थ्यांना दिली समृद्ध पर्यावरणाची शपथ**	भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्य समृद्ध पर्यावरणाच्या शपथ समारंभाचे आयोजन मंत्रालयाच्या त्रिमुर्ती प्रांगणात करण्यात आले होते. यावेळी मुंबई शहरातील निवडक शाळांतील २५० विद्यार्थी सहभागी झाले होते. यावेळी राज्याचे उपमुख्यमंत्री मा. अजितदादा पवार, पर्यावरण मंत्री आदित्यजी ठाकरे, अन्य मंत्री गण, पर्यावरण राज्यमंत्री संजय बनसोडे, पर्यावरण विभागाचे प्रधान सचिव श्री. अनिल डिग्गीकर, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे अध्यक्ष सुधिर श्रीवास्तव, व सदस्य सचिव श्री. ई. रविंद्रन उपस्थितीत होते. या शपथ समारंभाचे थेट प्रसारण मराठी वृत्त वाहिन्यांवरून करण्यात आले होते. या उपक्रमावर राज्यातील अग्रगण्य वर्तमानपत्रात महाराष्ट्र टाईम्स, लोकसत्ता, सकाळ, सामना, लोकमत, पुढारी, नवाकाळ, दिव्य मराठी, इंडियन एक्सप्रेस, टाईम्स ऑफ इंडिया, हिंदुस्थान टाईम्स, मिड डे या वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे सदर प्रसिद्ध करण्यात आले होते. त्याचबरोबर झी २४ तास, एबीपी माझा, आय .बी. एन. लोकमत, साम मराठी, जय महाराष्ट्र, दुरदर्शन या वाहिन्यांवर जनजागृती पर संदेश प्रसारीत करण्यात आले.

	१. समृद्ध पर्यावरणाची शपथ घेणारी मुले २. पर्यावरण मंत्री मा. आदित्य ठाकरे समृद्ध पर्यावरणाच्या शपथविधीप्रसंगी आपले विचार व्यक्त करीत आहेत	
जानेवारी - २०२०	**२६ जानेवारी भारतीय प्रजासत्ताक दिनानिमित्य प्लास्टिक पिशवीमुक्त महाराष्ट्र संकल्प अभियान**	भारतीय प्रजासत्ताक दिना निमित्य प्लास्टिक पिशवीमुक्त महाराष्ट्र संकल्प अभियानाचे आयोजन विविध व्यापक जनजागृती मोहिमेतून करण्यात आले होते. यामध्ये राज्यातील अग्रगण्य वर्तमानपत्रात जनजागृतीचे संदेश प्रसिद्ध करण्यात आले होते.
मार्च - २०२०	**छायाचित्रण**	छायाचित्रण २०२० ही छायाचित्रकारांसाठी अभिनव स्पर्धा असून, या स्पर्धेत केवळ चोवीस तासाच्या कालावधीमध्ये पर्यावरण विषयक कोणतीही समस्या छायाचित्रित करुन तिचे पाच फोटोग्राफ सादर केले जातात. यातील विजेत्या स्पर्धकांसाठी सर्वोत्कृष्ट छायाचित्र, सुक्ष्म छायाचित्र व सर्वोत्कृष्ट छायाचित्र, विशेष असे पुरस्कार प्रदान करण्यात येतात. ही स्पर्धा मार्च महिन्यात माहिम येथील महाराष्ट्र निसर्ग उद्यान येथे दुपारी १२.०० वाजता घेण्यात आली. याचा पारितोषीक वितरण समारंभ जागतिक पर्यावरण दिनाच्या मुख्य समारंभात करण्यात येणार आहे. सदरहू स्पर्धेचे आयोजन मुंबई, पुणे व नाशिक शहरात करण्यात आले होते.

१२. मंडळाने हाताळलेल्या महत्त्वाच्या बाबी

वित्तीय वर्ष २०१९-२० दरम्यान मंडळाने खालील सूचीबद्ध केलेल्या व थोडक्यात वर्णन केल्यानुसार विविध महत्वाच्या बाबींची नोंद केली

१२.१. ई-शासन

२०१७-१८ च्या व्यवसाय सुधारण कृती योजनेचा एक भाग म्हणून, औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभागाने (डीआयपीपी) प्रत्येक राज्यास एकाधिक अंमलबजावणीचा समावेश असलेल्या केंद्रीय तपासणी प्रणाली (सीआयएस) (इंटिग्रेटेड रिस्क बेस्ड शेअर्ड इन्स्पेक्शन सिस्टम) विकसित करण्याची आणि अंमलबजावणी करण्याचा प्रस्ताव विशिष्ट व्यवसायाचे अनुपालन आणि संस्था यांना दिला आहे. राज्य शासनानेही आपल्या मेक इन महाराष्ट्र मोहिमेच्या अनुषंगाने व्यवसाय सुलभातेचा (ईज ऑफ़ डुइंग बिसनेस) अवलंब केला आहे. म.प्र.नि. मंडळाने व्यवसाय करण्याच्या सुलभतेसाठी व्यवसाय सुधारनेच्या कृती योजनानुसार डीआयपीपीने सुचविलेल्या १००% व्यवसाय सुधारणेचा अवलंब व अंमलबजावणी केली आहे. त्यापैकी महत्त्वाच्या काही बाबी खालील प्रमाणे आहेत;

- यादृच्छिक जोखीम आधारित तपासणी व नमुना मिळविण्यासाठी केंद्रिय तपासणी प्रणाली (सीआयएस) विकसित केले आणि अंमलात आणणे
- घनकचरा निर्मिती व त्यावरील प्रक्रीयांचा तपशील उपलब्ध करुन देण्यासाठी शहरी स्थानिक संस्था करीता घनकचरा व्यवस्थापन व सांडपाणी व्यवस्थापन ऑनलाइन वेब पोर्टल विकसित केले
- संमतीपत्र व्यवस्थापनासाठी एकसमान एकात्मिक अंमलबजावणी धोरण अंमलात आणले - महाराष्ट्रात प्रथम
- गंभीर प्रदूषण करणाऱ्या उद्योगांच्या १७ श्रेणीसाठी ऑनलाईन देखरेखीची सुविधा लागू केली
- लाल, नारंगी आणि हिरव्या श्रेणी उद्योगांसाठी स्वयं-प्रमाणन आधारित संमतीपत्र स्वयं-नूतनीकरण योजना- अनुपालन करणाऱ्या उद्योगांना प्रोत्साहन देणे
- मोठ्या / मध्यम उद्योग चालु करण्यासाठी किमान ५ वर्षाच्या कालावधीसाठी संमतीपत्र नूतनीकरण परवाणगी आणि साखर उद्योग वगळता लहान उद्योगासाठी किमान ३ वर्षांचा कालावधीची परवानगी देणे
- महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची आयएमआयएस (एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली) ची सुधारित वैशिष्ट्ये अंमलात आणणे
- मैत्री पोर्टल बरोबर एकत्रीकरण साधणे

१२.२. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञान आणि संबंधित उपक्रम

- मंडळाने केंद्रीय तपासणी प्रणाली (सीआयएस) अंतर्गत ऑनलाईन अधिकृत तपासणी विभाग विकास सुरू आहे.
- म.प्र.नि. मंडळाने दिलेली सर्व कायदेशीर प्रकरणे व निर्देशांचा ऑनलाईन मागोवा घेण्यासाठी मंडळाने कायदेशीर मॉड्यूल विकसित करण्यास प्रारंभ केला आणि त्याची चाचणी अंतीम टप्प्यात आहे. चाचणी पूर्ण झाल्यावर ते वापरासाठी उपलब्ध करुन देण्यात येईल.
- तांत्रिक सहकारी पदासाठी ऑनलाईन अर्ज प्राप्त करण्यासाठी व प्रक्रिया करण्यासाठी बोर्डाने ऑनलाइन वेब पोर्टल विकसित केले आहे.
- मंडळाने दुरदृश्य प्रणाली सुविधेसाठी व्हिडिओ फायरवॉलची अंमलबजावणी सुरू केली आहे जी मंडळाच्या व्हीपीएन नेटवर्कच्या बाहेर असलेल्या कोणत्याही घटकासह दूरचित्रवाणी द्वारे विचारविनीमय करण्यास मदत करेल.
- संमतीपत्र / अधिकृतता अनुदान प्रतीच्या सुरक्षित प्रवेशासाठी मंडळाने ब्लॉक चैन तंत्रज्ञानाची अंमलबजावणी सुरू केली आणि मे २०१९ पासून ती थेट केली जाईल.
- मंडळाने आस्थापना विभागासाठी ऑनलाईन गोपनीय अहवालाच्या प्रणालीचा विकास सुरू केला
- म.प्र.नि. मंडळाचा ई कॅटॅलिस्ट मंडळाने नुकताच आपला पहिला मोबाइल ॲप्लिकेशन "म.प्र.नि. मंडळ ई-कॅटॅलिस्ट" सुरू केला आहे जो सार्वजनिक माहिती प्रणालीचे व्यासपीठ म्हणून काम करेल ज्यात डिजिटल डेटाबेस आहे आणि एक केंद्रीकृत प्रणाली आहे ज्यामध्ये सर्व पर्यावरणासंबंधित विविध माहिती प्रसारित केली गेली आहे. डिजिटल माध्यमांचा व्यापक आणि प्रभावीपणे वापर, डिजिटल साक्षरता, ई-गव्हर्नन्स आणि बरेच जागरूक विवेक या काळात पर्यावरणीय जगाच्या ताज्या घडामोडींसह अद्ययावत होणे हा एक आवश्यक भाग आहे. "म.प्र.नि. मंडळ ई-कॅटॅलिस्ट" हा अनुप्रयोग देशातील पर्यावरणीय जागरूकता आपल्या हाताच्या बोटांवर पसरविण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावू शकतो.
- म.प्र.नि. मंडळाचे ई-बुलेटिन म.प्र.नि. मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात गुंतलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे माहिती देण्यासाठी ई-बुलेटिनच्या माध्यमातून विविध नवीन घडामोडी प्रकाशित करून ज्ञान सामायिकरण

डिजिटल व्यासपीठाची नवीन आवृत्ती देखील सुरू केली आहे. डिजिटल ई- बुलेटिन हे सर्व नविन कामे, कार्यक्रम, कृत्ये, घेतलेल्या आणि प्रस्तावित केलेल्या कृती आणि मंडळाचे नवीन प्रयत्न थोडक्यात प्रतिबिंबित करतील. हे एक व्यासपीठ देखील असेल जे तंत्रज्ञानाच्या बाबतीत तसेच कायदेशीर बाबींसह पर्यावरणीय क्षेत्रातील ताज्या बातम्या वाचकांना परिचित करणारे असेल.

१२.३. कचरा व्यवस्थापन

अ. घनकचरा व्यवस्थापन (एसडब्ल्यूएम)

- मंडळाने शहरी स्थानिक संस्था (यूएलबी), यांना कचरा-ते-ऊर्जेशी संबंधित, कमीतकमी मनुष्यबळ, यंत्रणा, अर्थसंकल्पीय तरतुदींशी संबंधित आणि माननीय राष्ट्रीय हरित न्यायाधिकरणाच्या (एनजीटी) आदेशाचे पालन करण्यासाठी विविध निर्देश वेळोवेळी जारी केले आहेत.
- मंडळाने स्थापना केली आहे;
  - राज्यात घनकचरा व्यवस्थापनाच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय तांत्रिक सल्लागार समिती
  - घनकचरा व्यवस्थापन नियम २०१६ देखरेखीसाठी विभागीय स्तरीय समिती
- मंडळाने वेळोवेळी प्लास्टिक बंदीची प्रभावी अंमलबजावणी, स्वच्छ भारत मिशनवरील स्थानिक स्वराज्य संस्थांकरिता कार्यशाळा यासारख्या उपाययोजना जारी केल्या आहेत व त्याद्वारे घनकच-याचे उत्पादन कमी करण्यास व घनकच-यावर प्रक्रिया करण्याचे प्रमाण सुधारण्यास मदत केली आहे.
- मंडळाने स्थानिक स्वराज्य संस्थांसाठी ऑनलाइन वेब पोर्टल विकसित केले आहे ज्यात स्थानिक संस्था त्यांचे दैनंदिन / मासिक घनकचरा प्रक्रिया तपशील सादर करू शकतात. या पोर्टलमध्ये महानगरपालिका आणि परिषद स्वयं नोंदणीकृत असतील. तसेच, लोकशाहीकरणाचे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी ही माहीती नागरिकांना / लोकांसाठी उपलब्ध करुन दिली जाईल

ब. सांडपाणी व्यवस्थापन

- हे पोर्टल नगरपरिषद, महानगरपालिका आणि नगरपंचायतींसाठी वार्षिक सांडपाणी प्रक्रिया तपशील सादर करण्यासाठी विकसित करण्यात आले आहे. या पोर्टलमध्ये महानगरपालिका आणि परिषद स्वयं नोंदणीकृत असतील. सांडपाणी संकलन आणि प्रक्रिया प्रणाली, सांडपाणी शुद्धीकरण केलेल्या पाण्याचे पुन:वापर व त्यानंतर दरवर्षी सांडपाणी निर्मिती सादर करण्याची तरतूदही केली आहे.

क. प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन (पीडब्ल्यूएम)

- मंडळाने २ फेब्रुवारी, २०१९ रोजी मुंबईच्या सह्याद्री अतिथीगृहात “स्वच्छ भारत मिशनवरील राज्यस्तरीय सल्लागार कार्यशाळा” यशस्वीरित्या पार पाडली
- तामिळनाडू, मध्य प्रदेश, केरळ, बिहार इत्यादी राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळाच्या अधिका्-यांनी एमपीसीबीशी प्लास्टिक बंदी आणि महाराष्ट्रातील अंमलबजावणीविषयी चर्चा केली. यापैकी काही राज्यांनी प्लास्टिकच्या बंदीसाठी महाराष्ट्रातील प्लास्टिक अधिसूचने प्रमाणे स्वतःच्या अधिसूचना जारी केल्या आहेत
- महाराष्ट्र प्लॅस्टिक अँड थर्मोकोल प्रोडक्ट्स (उत्पादन, उपयोग, विक्री, वाहतूक, हाताळणी व साठवण) अधिसूचना, २०१८ चे परिणाम म्हणून संकलित “विस्तारित उत्पादकांची जबाबदारी (ईपीआर)” ची प्रभावी अंमलबजावणी केली जाते. ईपीआर अंतर्गत सुमारे ४५० कृती योजना ग्राहकांनंतरचे प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन साठी प्राप्त झाल्या आहेत
- मंडळाने ईपीआरसाठी निकष / मापदंडांची यादी करण्यासाठी आणि सादर केलेल्या ईपीआर योजनांची छाननी करण्यासाठी ईपीआर छाननी समिती देखील गठीत केली आहे. पर्यावरण विभागाच्या निर्देशानुसार पुढील निर्णयासाठी पर्यावरण खात्याकडे ईपीआर योजना सादर केल्या आहेत
- या अधिसूचनेमुळे, विविध उत्पादक जबाबदारांची संख्या, संस्था पुढे आल्या आहेत. सध्या के.प्र.नि. मंडळाने १८ पीआरओना मान्यता दिली आहे
- प्लॅस्टिक उद्योग / ब्रँड मालक उत्पादक जबाबदार संस्था (पीआरओ) मार्फत ईपीआर योजना लागू करण्याची योजना आखत आहेत
- लक्ष्ये साध्य करण्यासाठी, प्लास्टिक उत्पादकांनी ४-५ प्रमुख पीआरओची नियुक्ती केली आहे जसे की रिम रीसायकलर, आयपीसीए, शक्ती प्लास्टिक, नेप्रा पर्यावरण सॉल्यूशन्स प्रा. लि., संपूर्ण पृथ्वी पर्यावरण सोल्युशन्स प्रा. लि. इ.

- मंडळाकडे आतापर्यंत ६६ प्लास्टिक कचरा पुनर्चक्रांची नोंदणी झाली आहे
- महाराष्ट्र राज्यामध्ये प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनासाठी ऑनलाईन प्लॅटफॉर्म विकसित करण्यासाठी यापुढे मंडळाने पुढाकार घेतला आहे

१२.४. प्रदूषित नदी पट्ट्यांचे पुनर्संचयन: नदीच्या पाण्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी सीपीसीबीच्या मार्गदर्शनाखाली कृती योजनांची अंमलबजावणी.

माननीय एनजीटी प्रधान खंडपीठाने २० सप्टेंबर, २०१८ रोजी "अधिक नदीचे ताण आता गंभीर प्रदूषित: सीपीसीबी" या सीपीसीबीच्या अहवालात मूळ अर्ज क्रमांक ६७३/२०१८ मध्ये जारी केले. या अहवालात भारतातील ३५१ प्रदूषित नदींचा विस्तार आहे. त्यापैकी ५३ प्रदूषित नदी महाराष्ट्रात आहेत. नदी पट्ट्यांसाठी कृती आराखडा तयार करणे व त्यांना प्रदूषणमुक्त करण्याचा आदेश देण्यात आला आहे. माननीय एनजीटीच्या आदेशांचे पालन करीत मंडळाने सर्व ५३ नद्यांच्या जीर्णोद्धारासाठी कृती आराखडे तयार करुन सादर केले आहेत.

१२.५. सांडपाणी प्रक्रिया तंत्रज्ञान प्रात्यक्षिक

मंडळाने इन-सिटू नाला प्रक्रिया पद्धतीचा वापर करून सांडपाणी प्रक्रियेसाठी तंत्रज्ञान प्रदर्शन प्रकल्पासाठी पुढाकार घेतला आहे. या प्रकारची पहिली नदी म्हणून वशिष्ठी नदी कायाकल्पचा एक भाग म्हणून रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण तालुक्यातील कोटावली गावात उद्घाटन झाले आहे. प्रकल्पाचे उद्घाटन ३१ जानेवारी २०२० रोजी साइटवर करण्यात आले आणि तंत्रज्ञानाच्या फायद्याचे तसेच यशाचे निर्धारक यांचे सर्व तपशील भागधारकांना जाहीर केले.

१२.६. साखर उद्योगांचे पालन

मंडळाच्या सततच्या प्रयत्नांमुळे साखर उद्योगांसाठी नवीन मानकांची पूर्तता होते आणि साखर उद्योगांद्वारे जवळपास ८०% पाळली जाते.

१२.७. राष्ट्रीय वातावरणीय हवा गुणवत्ता - क्षमता नसलेली शहरे

माननीय राष्ट्रीय हरित लवादने ओए नं ६८१/२०१८ दिनांक ८.१०.२०१८, अन्वये मध्ये क्षमता नसलेल्या शहरांमधील वातावरणीय हवेचे प्रदूषण कमी करण्यासाठी कृती आराखडा तयार करण्यासाठी व अंमलबजावणी करण्याबाबत आदेश जारी केला आहे. "वातावरणीय हवेच्या गुणवत्तेची विहित वार्षिक सरासरी मानके निर्धारित वेळेत देशातील सर्व ठिकाणी पूर्ण करणे" हे मुख्य उद्दीष्ट आहे. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने (सीपीसीबी) पार्टिकुलेट मॅटर एकाग्रता संदर्भात वातावरणीय हवा गुणवत्ता (एएक्यू) आकडेवारीवर आधारित क्षमता नसले शहरांची / नगरांची यादी तयार केली असून महाराष्ट्रातील १७ क्षमता नसलेली शहरे ओळखली आहेत. माननीय राष्ट्रीय हरित लवादच्या आदेशानुसार मंडळाने राज्यातील सर्व १७ क्षमता नसलेल्या शहरांसाठी निर्धारित वेळेत कृती आराखडा तयार केला आणि सादर केला आहे.

१२.८. व्यापक पर्यावरण प्रदूषण निर्देशांक (सीईपीआय)

२००९ मध्ये, पर्यावरण आणि वन मंत्रालय (एमओईएफ), भारत सरकार. केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ (सीपीसीबी), नवी दिल्ली आणि भारतीय तंत्रज्ञान संस्था (आयआयटी), नवी दिल्ली यांच्या संयुक्त विद्यमाने भारताने व्यापक पर्यावरण प्रदूषण निर्देशांक(सीईपीआय) नावाने देशभरातील औद्योगिक समूहाचे पर्यावरणीय मूल्यांकन केले आहे. या औद्योगिक समूह आणि संपूर्ण देशातील पर्यावरणाची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रदूषित औद्योगिक समूह ओळखणे आणि नियोजनला प्राथमिकता देणे आवश्यक आहे. ७० आणि त्याहून अधिक प्रमाणात सीईपीआय स्कोअर असणाऱ्या औद्योगिक समूह / क्षेत्रांना गंभीर प्रदूषित गट / क्षेत्र मानले गेले आणि ६० वर्षांपेक्षा जास्त गुण असणाऱ्या लोकांना तीव्र प्रदूषित म्हणून वर्गीकृत केले गेले. ३१ ऑक्टोबर २०१९ रोजीच्या नवीन आदेशानुसार पर्यावरणीय हानीच्या प्रमाणात आणि योग्य उपाययोजनांची कृती तयार करण्याच्या संदर्भात पुढील तपशीलवार तपासणी केली गेली; गंभीर आणि तीव्र प्रदूषित भागात योग्य पर्यावरण व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्याचे लक्ष्य ठेवून, भारत सरकारच्या पर्यावरण मंत्रालयाने सर्व राज्यांना पुढील तीन महिन्यांत कालबद्ध कृती योजना विकसित करण्यास सांगितले आहे. मंडळाने औद्योगिक क्षेत्रांसाठी सीईपीआय कृती आराखडा तयार करुन सादर केला आहे. तसेच प्रभावी अंमलबजावणीसाठी मंडळ आवश्यक ती पावले उचलत आहे.

१२.९. मोठ्या प्रमाणात वृक्षारोपण

औद्योगिक संस्था, शैक्षणिक संस्था, महामंडळे आणि स्थानिक संस्था यांच्या सहकार्याने मंडळाने ५० लाख वृक्ष लागवड करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. भारतातील पर्यावरणीय ध्वनी वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापनावरील जीईएफ-युनिडो एमओईएफ आणि सीसी प्रकल्प

१. जैव वैद्यकीय कचरा श्रेणीनुसार कचरा वेगळा करण्यासाठी मंडळाने रंगीत डब्यांची उपलब्धता केली असून कचरा संकलन ट्रॉलीदेखील पुरविल्या आहेत.
२. मंडळाने रुग्णालयांना (२ शासकीय व २ खाजगी रुग्णालये) मायक्रोवेव्ह तंत्रज्ञान वापरणारे औष्णिक वैद्यकीय कचरा निर्जंतुकीकरण यंत्र उपलब्ध केले आहे.

१२.१०. महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाचे यश

१२.१०.१ म. प्र. नि. मंडळ प्रयोगशाळेतील यश:

अ. आयएसओ ९००१: २०१५ आणि ओएचएएसएएस १८००१: २००७ मान्यता

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाची मध्यवर्ती प्रयोगशाळा आणि पुणे, नाशिक, औरंगाबाद, नागपूर, चंद्रपूर, ठाणे आणि चिपळूण येथे असलेल्या सात प्रादेशिक प्रयोगशाळांना प्रमाणपत्र तपासणी ऑडिट यशस्वीरीत्या पार पडल्यानंतर अपवे असेसमेंट्स इंडिया प्रा. लिमिटेडकडून गुणवत्ता व व्यवस्थापन मानक (क्यूएमएस) आयएसओ ९००१: २०१५ आणि व्यावसायिक आरोग्य आणि सुरक्षा मूल्यांकन मानक प्रमाणपत्र देण्यात आले आहे.

ब. न्यायालयीन विषयांत भक्कम पाठिंबा

* उच्च न्यायालय मुंबईच्या निर्देशानुसार (क्र. पीआएल १७/२०११ दि.०१/०३/२०११) आणि आदेश क्रमांक एमपीसीबी / पीएसओ / बी -२७ दिनांक ०२/०३/२०११ नुसार म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळेत राज्यभरातील सीईटीपी संयुक्त दक्षता नमुना विश्लेषणाचे साप्ताहिक विश्लेषण पूर्ण करीत आहेत आणि म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर सीईटीपीची कामगिरी उंचावण्यासाठी वेळोवेळी विश्लेषण अहवाल सादर करीत आहेत.
* सर्व प्रयोगशाळा कोळसा विश्लेषणासाठी सज्ज आहेत (राख सामग्री)

क. दिवाळी सण २०१९ दरम्यान वातावरणीय हवेचे विशेष निरीक्षण

सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयाच्या दिनांक २३/१०/२०१८ रोजीच्या अनुपालनानुसार दिवाळी सणाच्या वेळी म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांमध्ये के. प्र. नि. मंडळाच्या शिष्टाचारानुसार वातावरणीय हवा गुणवत्ता देखरेख नमुन्यांचे विश्लेषण केले गेले होते ज्यात राज्यभर फटाके फोडणे तसेच विश्लेषण अहवाल वेळेत सादर करणे हे फटाके फोडल्यामुळे होणाऱ्या प्रदूषणाचा डेटा तयार करण्यास मदत करेल.

ड. विशेष प्रकल्पांतर्गत गोळा केलेल्या नमुन्यांचे विश्लेषण विहित वेळेत पूर्ण करणे

गणेशोत्सवाच्या वेळी म. प्र. नि. मंडळाच्या प्रयोगशाळांमध्ये तलाव, नद्या, समुद्र आणि खाडीतून गणेशोत्सवाच्या पूर्वी आणि विसर्जनानंतरच्या पर्यावरण नमुन्यांचे विश्लेषण केले जाते आणि म. प्र. नि. मंडळाच्या संकेतस्थळावर फलक लावण्यासाठी विश्लेषण अहवाल वेळोवेळी सादर केला जातो.

ई. वैज्ञानिक अधिका-यांना विशेष प्रशिक्षण

* सर्व प्रयोगशाळा आणि मंडळाचे प्रादेशिक कार्यालयातील कर्मचारी यांना आयएसओ / आयईसी १७,०२५ (एन.ए.बी.एल. मान्यता) जागरूकता प्रशिक्षण कार्यक्रम दिले.

१२.११ पुरस्कार व मान्यता

म. प्र. नि. मंडळाला देशभरातील राज्यांमध्ये कामगिरी परीक्षणात प्रथम क्रमांक मिळाला

केंद्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने (सीपीसीबी) केलेल्या कामगिरी परीक्षणामध्ये पहिल्या क्रमवारीत महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळाने (एमपीसीबी) देशातील सर्व राज्यांमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला आहे. म. प्र. नि. मंडळाने ८२.९३ गुण मिळवून भारतातील सर्व राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ व प्रदूषण नियंत्रण समित्यांमध्ये प्रथम क्रमांक मिळविला. माननीय राष्ट्रीय हरित लवादने (एनजीटी) जानेवारी २०१९ मध्ये के. प्र. नि. मंडळाला देशातील सर्व राज्य प्रदूषण नियंत्रण मंडळ आणि प्रदूषण नियंत्रण समित्यांमध्ये लेखापरीक्षण करण्याचे आदेश दिले व एनजीटीकडे अहवाल सादर करण्याचे निर्देश दिले. दोन दिवसांचे ऑडिट पुढील मापदंडासाठी या वर्षी मे मध्ये तज्ज्ञ पॅनेलद्वारे घेण्यात आले: पर्यावरणीय गुणवत्ता देखरेख, अंमलबजावणी आणि नियामक कार्ये, डेटा व्यवस्थापन आणि सार्वजनिक पोहोच, निर्णय घेण्याकरिता आणि संशोधन आणि विकास आणि प्रशिक्षण यासाठी सल्लागार.

परिशिष्ट १(अ) - संघटनात्मक रचना

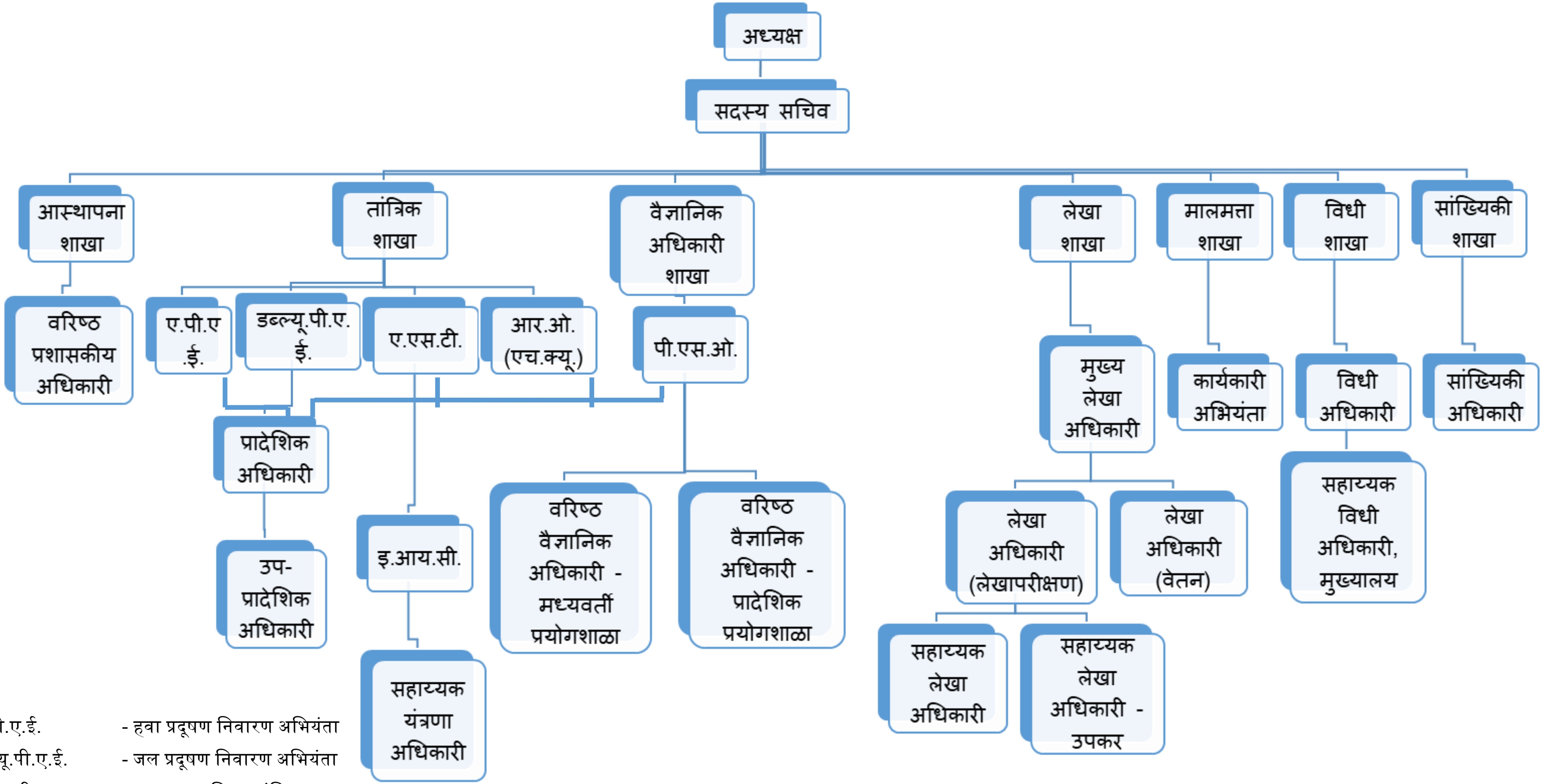

ए.पी.ए.ई.	- हवा प्रदूषण निवारण अभियंता
डब्ल्यू.पी.ए.ई.	- जल प्रदूषण निवारण अभियंता
ए.एस.टी.	- सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)
सी. ए. ओ.	- मुख्य लेखा अधिकारी
पी.एस.ओ.	- प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी
आर.ओ. (एच.क्यू.)	- प्रादेशिक अधिकारी (मुख्यालय)
ई. आय. सी.	- पर्यावरण माहीती केंद्र

परिशिष्ट १ब - क्षेत्र कार्यालय आराखडा

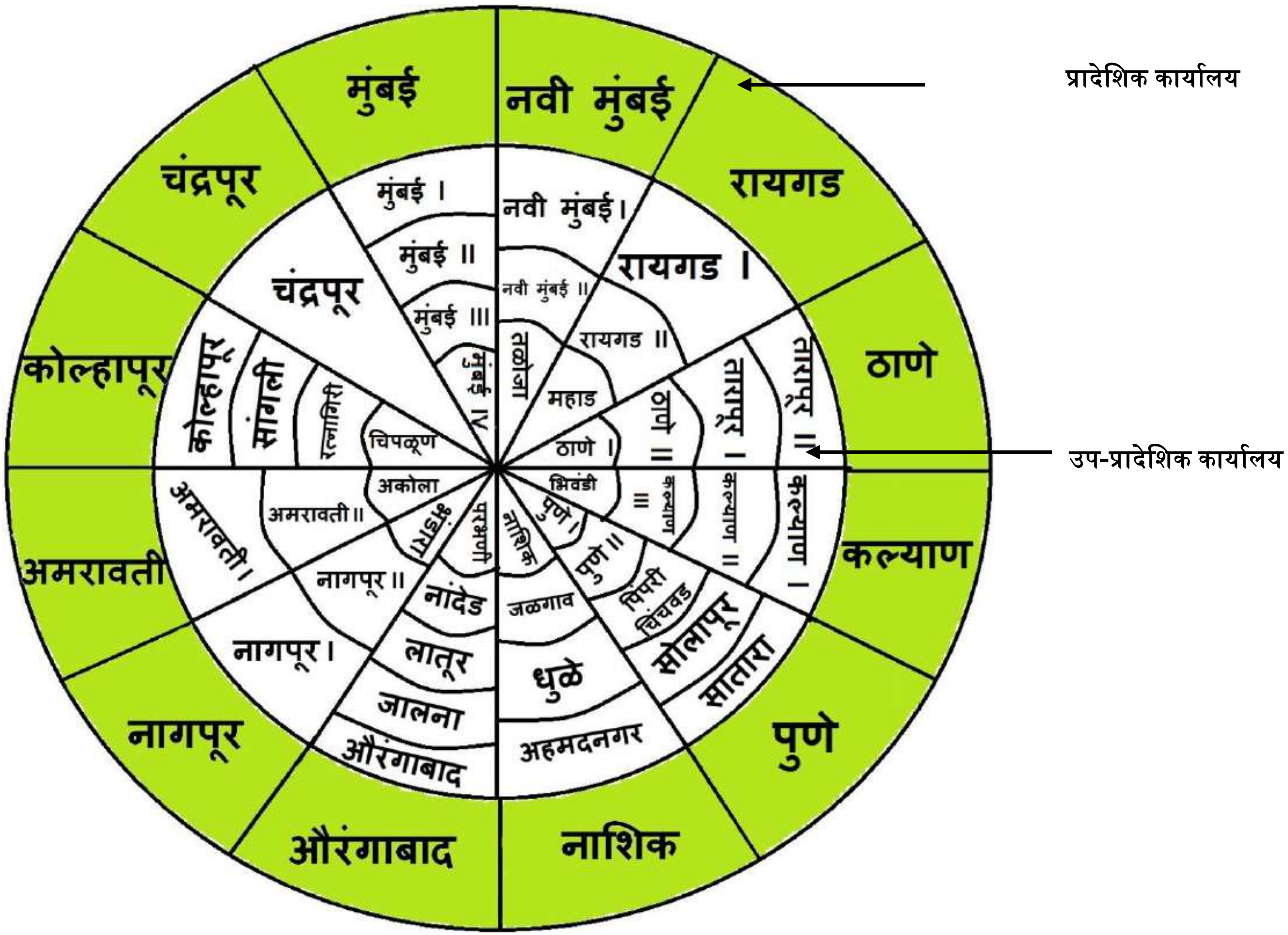

परिशिष्ट २ - ३१/०३/२०२० रोजी कर्मचारी संख्या

अनुक्रमांक	हुद्दा	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१	अध्यक्ष	१	१	०
२	सदस्य सचिव	१	१	०
३	जल प्रदूषण निवारण अभियंता	१	१	०
४	हवा प्रदूषण निवारण अभियंता	१	१	०
५	प्रधान वैज्ञानिक अधिकारी	१	१	०
६	मुख्य लेखा अधिकारी	१	१	०
७	सहाय्यक सचिव (तांत्रिक)	१	१	०
८	वरिष्ठ विधी अधिकारी	२	०	२
९	वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी	१	०	१
१०	कार्यकारी अभियंता	१	१	०
११	सामुग्री अधिकारी	१	०	१
१२	प्रादेशिक अधिकारी	१५	९	६
१३	विधी अधिकारी	२	२	०
१४	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	३	२	१
१५	उप-प्रादेशिक अधिकारी	५५	५४	१
१६	सांख्यिकी अधिकारी	१	१	०
१७	सहाय्यक सचिव (आस्थापना)	१	१	०
१८	खाजगी सचिव	२	०	२
१९	प्रशासकीय अधिकारी	१	१	०
२०	वैज्ञानिक अधिकारी	९	६	३
२१	लेखा अधिकारी	२	२	०

२२	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	२६	२१	५
२३	सहाय्यक लेखा अधिकारी	११	२	९
२४	सहाय्यक विधी अधिकारी	३	१	२
२५	उप-अभियंता	१	०	१
२६	वरिष्ठ लघुलेखक	५	४	१
२७	कनिष्ठ लघुलेखक	२७	१४	१३
२८	क्षेत्र अधिकारी	२०४	१६१	४३
२९	प्रमुख लेखापाल	२०	१३	७
३०	विधी सहाय्यक	४	०	४
३१	कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक	४०	२८	१२
३२	प्रथम लिपिक	१७	१६	१
३३	सांख्यिकी सहाय्यक	१	०	१
३४	आरेखक	१	०	१
३५	क्षेत्र निरीक्षक	४२	७	३५
३६	वरिष्ठ लिपिक	५०	४०	१०
३७	सहाय्यक आरेखक	२	०	२
३८	वीजतंत्री	२	१	१
३९	अनुरेखक	६	२	४
४०	प्रयोगशाळा सहाय्यक	७	३	४
४१	कनिष्ठ लिपिक/टंकलेखक	६४	४८	१६
४२	वाहन चालक	७४	५७	१७
४३	उपकरण जोडारी	१	१	०
४४	दफ्तरी	१४	१	१३
४५	नाईक	२	०	२

४६	चक्रमुद्रणयंत्रणचालक	१	०	१
४७	शिपाई	८८	४६	४२
४८	चौकीदार	२०	११	९
४९	सफाईगार	३	३	०
	एकूण	**८३९**	**५६६**	**२७३**

मंडळाच्या अस्थाई आस्थापनेवरील दिनांक ३१/०३/२०२० रोजी असलेली पदांची स्थिती				
	पदनाम	**वेतन बॅंड**	**ग्रेड वेतन**	**भरलेली पदे**
	२	३		
१	**कनिष्ठ वैज्ञानिक सहाय्यक**	**९३०० - ३४८००**	४२००	११
२	**प्रयोगशाळा सहाय्यक**	५२०० - २०२००	**२०००**	५
३	**कनिष्ट लिपिक**	५२०० - २०२००	**१९००**	३
४	**वाहनचालक**	५२०० - २०२००	**१९००**	१
५	**शिपाई**	**४४४० - ७४४०**	**१३००**	३
		एकूण		**२३**

परिशिष्ट ३ - प्रादेशिक व उप-प्रादेशिक कार्यालयांचे अधिकारक्षेत्रांसह तपशील.

अनुक्रमांक	प्रादेशिक कार्यालय	नाव आणि पत्ता	अधिकारक्षेत्र	दूरध्वनी व फॅक्स क्रमांक
१	मुख्यालय	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, तिसरा आणि चौथा मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२		दूरध्वनी – ०२२ -२४०१०४३७/२४०२०७८१
२	मध्यवर्ती प्रयोगशाळा	मध्यवर्ती प्रयोगशाळा, महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, "निर्मल भवन" पी -३, एमआयडीसी इंडस्ट्रीयल एरिया, महापे, नवी मुंबई – ४०० ०७१		दूरध्वनी – ०२२ ६७१९५०३१/६७१९५०३२
३	प्रादेशिक कार्यालय मुंबई	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई महानगरपालिका क्षेत्र	दूरध्वनी – ०२२ -२४०२०७८१
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - १	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई बेट, वॉर्ड क्र. ए.बी.सी.डी.एफ. एफ(दक्षिण) एफ(उत्तर) जी(दक्षिण) आणि जी(उत्तर)	दूरध्वनी – ०२२ -२४०२०७८१
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - २	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगराचा भाग, वॉर्ड क्र. एम(पूर्व) एम(पश्चिम) एच (पूर्व) एच(पश्चिम) आणि एल.	दूरध्वनी – ०२२ -२४०२०७८१
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - ३	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगराचा भाग, वॉर्ड क्र. के (पूर्व) के (पश्चिम), एस, एन, आणि पी(दक्षिण).	दूरध्वनी – ०२२ -२४०२०७८१
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय मुंबई - ४	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, कल्पतरू पॉईंट, पहीला मजला, पीव्हीआर थिएटर समोर, सायन (पू), मुंबई -४०००२२	मुंबई उपनगर, वॉर्ड क्र. पी(उत्तर), आर(उत्तर), आर(दक्षिण) आणि टी.	दूरध्वनी – ०२२ -२४०२०७८१
४	**प्रादेशिक कार्यालय ठाणे**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०. पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे**	**उप-प्रादेशिक कार्यालयांशी संबंधित ठाणे जिल्ह्याचा भाग.**	**दूरध्वनी – ०२२ - २५८०२२७२**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा ठाणे	**प्लॉट क्र. पी-३०. पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ,**		**दूरध्वनी – ०२२ - २५८२९५८२**

		ठाणे		
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय ठाणे - १	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे	ठाणे महानगरपालिका क्षेत्र	दूरध्वनी - २५८२९५८२
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय ठाणे - २	महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, प्लॉट क्र. पी-३०, पाचवा मजला, ऑफिस कॉम्प्लेक्स इमारत, मुलुंड चेकनाक्याजवळ, ठाणे	ठाणे महानगरपालिका क्षेत्र, वसई तालुका वगळून ठाणे तालुका.	दूरध्वनी - २५८२९५८२
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय तारापूर - १	एम.आय.डी.सी. ऑफिस इमारत, बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स, तारापूर, ठाणे जिल्हा.	तारापूर एम.आय.डी.सी. आणि संबंधित क्षेत्र.	दूरध्वनी - ०२५२५ -२७३३१४
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय तारापूर - २	एम.आय.डी.सी. ऑफिस इमारत, बोईसर स्टेशन, पोस्ट टॅप्स, तारापूर, ठाणे जिल्हा.	डहाणू, तलासरी, मोखाडा, जव्हर आणि विक्रमगड तालुका आणि पालघर तालुका (उप-प्रादेशिक कार्यालय – तारापूर I अधिकारक्षेत्र वगळून).	दूरध्वनी - ०२५२५ -२६१५८१
५	**प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई**	**उप-प्रादेशिक कार्यालयांशी संबंधित ठाणे आणि रायगड जिल्ह्यांचे भाग.**	**दूरध्वनी - २७५७२७३९**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई - १	रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई	सीइटीपी समोरील रस्त्याची दक्षिण दिशा (पुणे महामार्गावरील टेकड्या). पुढीलप्रमाणे भाग महापे, कोपरखैरणे, सार्वली, घणसोली, रबाळे, दिवे, ऐरोली, दिघे, (एन.एम.एम.सी.) ए.ए.क्यू.एम. केंद्रे, टी.टी.सी. (डब्ल्यू.एम.ए.) उपाक्रम + दिवा खाडी.	दूरध्वनी – २७५७२७४०
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नवी मुंबई - २	रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई	दिघे गावापासून सुरु होणारी नवी मुंबई महानगरपालिकेची उत्तर मर्यादा. वाशी, बोरिवली, रावणे, तुर्भे, सानपाडा, बेलापूर हे भाग + सीईटीपी उपक्रम + वाशी खाडी.	दूरध्वनी - २७५७२७४०
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय तळोजा	रायगड भवन, सातवा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई	एम.आय.डी.सी. तळोजा आणि उरण तालुका.	दूरध्वनी - २७५७२७४०
६	**प्रादेशिक कार्यालय रायगड**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई**	**उप-प्रादेशिक कार्यालयांशी संबंधित रायगड जिल्ह्याचे भाग.**	**दूरध्वनी – ०२२ - २७५७२६२०**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय रायगड -	रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई	खालापूर तालुका आणि पनवेल तालुका (एम.आय.डी.सी. वगळून).	दूरध्वनी - २७५७२७३९

	१			
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय रायगड - २	रायगड भवन, सहावा मजला, सेक्टर - ११, सी.बी.डी. बेलापूर, नवी मुंबई	पेण, कर्जत, सुधागड तालुका.	दूरध्वनी – २७५७२७३९
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय महाड	सामाईक सुविधा केंद्र इमारत, एम.आय.डी.सी. - महाड, रायगड जिल्हा - ४०२ ३०९.	महाड, म्हसळा, माणगाव, श्रीवर्धन आणि पोलादपूर तालुका.	दूरध्वनी - ०२१४५ – २३२३७२
७	**प्रादेशिक कार्यालय कल्याण**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) – ४२१ ३०१**	**ठाणे जिल्ह्यातील कल्याण, भिवंडी, उल्हासनगर, बदलापूर, वाडा, मुरबाड आणि शहापूर तालुका.**	**दूरध्वनी - ०२५१ – २०२७३४३/०२५१ - २३१०२१२**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - १	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) – ४२१ ३०१**	कल्याण, भिवंडी तालुका.	दूरध्वनी - ०२५१ – २३१०१६७
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - २	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) – ४२१ ३०१**	उल्हासनगर, बदलापूर तालुका.	दूरध्वनी - ०२५१ – २३१०१६७
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय कल्याण - ३	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) – ४२१ ३०१**	वाडा, मुरबाड, शहापूर तालुका.	दूरध्वनी - ०२५१ – २३१०१६७
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय भिवंडी	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, सिद्धिविनायक संकुल, तिसरा आणि चौथा मजला, स्टेशन रोड, कल्याण (पश्चिम) – ४२१ ३०१**	भिवंडी तालुका	दूरध्वनी - ०२५१ – २३१०१६७
८	**प्रादेशिक कार्यालय पुणे**	**जोग सेंटर, तिसरा मजला, मुंबई - पुणे रस्ता, वाकडेवाडी, पुणे - ४११००३.**	**पुणे, सातारा आणि सोलापूर जिल्हा.**	**दूरध्वनी - ०२० – २५८११६२७**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा पुणे	**जोग सेंटर, तिसरा मजला, मुंबई - पुणे रस्ता, वाकडेवाडी, पुणे - ४११००३.**		**दूरध्वनी - ०२० – २५८११६९४७**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय पुणे - १	जोग सेंटर, तिसरा मजला, मुंबई - पुणे रस्ता, वाकडेवाडी, पुणे - ४११००३.	पुणे महानगरपालिका क्षेत्र, पुणे जिल्ह्यातील दौंड, इंदापूर, बारामती, पुरंदर, भोर आणि वेल्हे तालुका.	दूरध्वनी - ०२० – २५८११६९४
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय पुणे - २	जोग सेंटर, तिसरा मजला, मुंबई - पुणे रस्ता, वाकडेवाडी, पुणे - ४११००३.	हवेली तालुका: (पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका वगळून) पुणे जिल्ह्यातील खेड, मुळशी, आंबेगाव, जुन्नर, मावळ आणि शिरूर तालुका.	दूरध्वनी - ०२० – २५८१६४५१
III)	उप-प्रादेशिक	जोग सेंटर, तिसरा मजला, मुंबई - पुणे रस्ता,	एम.आय.डी.सी. पिंपरी, भोसरी आणि आकुर्डी सह	दूरध्वनी - ०२० – २५८१०१२२२

	कार्यालय पिंपरी-चिंचवड	वाकडेवाडी, पुणे - ४११००३.	पिंपरी चिंचवड महानगरपालिका क्षेत्र.	
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय सातारा	उपप्रादेशिक कार्यालय, सातारा नवीन शासकीय भवन, दुसरा मजला, एस.टी. स्टँड जवळ, सदर बाजार, सातारा – ४१५ ००१.	सातारा जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२१६२ – २३३५२७/२३७७८९
V)	उप-प्रादेशिक कार्यालय सोलापूर	४/बी, बाली ब्लॉक, सिव्हिल लाईन्स, सरकारी दूध योजनेसमोर, सात रस्ता, सोलापूर जिल्हा - ४१३००३.	सोलापूर जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२१७ – २३१९८५०
९	**प्रादेशिक कार्यालय नाशिक**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, पहिला मजला, त्रिंबक रस्ता, आयटीआय जवळ, सातपूर, नाशिक - ४२२००७.**	**नाशिक, अहमदनगर, जळगाव, धुळे, नंदुरबार जिल्हे.**	**दूरध्वनी - ०२५३ – २३६५१६१**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा नाशिक	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, पहिला मजला, त्रिंबक रस्ता, आयटीआय जवळ, सातपूर, नाशिक - ४२२००७.**		
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नाशिक	उद्योग भवन, पहिला मजला, त्रिंबक रस्ता, आयटीआय जवळ, सातपूर, नाशिक - ४२२००७.	नाशिक जिल्हा.	फॅक्स - ०२५३ – २३६५१६१
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय जळगाव	कै. श्री भिकमचंद जैन महानगरपालिका मार्केट इमारत, हॉल क्र. ए, तिसरा मजला, जळगाव - ४२५००१.	जळगाव जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२५७ – २२२१२८८
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय धुळे	दुसरा मजला, फुलचंद प्लाझा, बी.सी. कॉलेज रोड, एस.एस.व्ही.पी.एस. अभियांत्रिकी महाविद्यालय जवळ, विद्या नगरीजवळ, देवपूर, धुळे – ४२४ ००१.	धुळे, जिल्हा.	दूरध्वनी – ०७१८४ – २६०६२९
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय अहमदनगर	सावित्रीबाई फुले व्यापरी संकुल, पहिला मजला, हॉल क्रमांक २ आणि ३, टीव्ही सेंटर जवळ, सावेडी, अहमदनगर- ४१४ ००३	अहमदनगर जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२४१ – २४७०८५२
१०	**प्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, पर्यावरण भवन ए-४/१, एम.आय.डी.सी. क्षेत्र, चिकलठाणा, शेठ नंदलाल धूत रुग्णालयाजवळ, जालना रस्ता, औरंगाबाद - ४३१ २१०**	**मराठवाड्यातील औरंगाबाद, जालना, परभणी, हिंगोली, नांदेड, बीड, लातूर, उस्मानाबाद जिल्हे.**	**दूरध्वनी - ०२४० – २४७३४६२**

	प्रादेशिक प्रयोगशाळा औरंगाबाद	**पर्यावरण भवन ए-४/१, एम.आय.डी.सी. क्षेत्र, चिकलठाणा, शेठ नंदलाल धूत रुग्णालयाजवळ, जालना रस्ता, औरंगाबाद - ४३१ २१०**		**दूरध्वनी - ०२४० – २४७३४६३**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय औरंगाबाद - १	पर्यावरण भवन, ए-४/१, एम.आय.डी.सी. क्षेत्र, चिकलठाणा, शेठ नंदलाल धूत रुग्णालयाजवळ, जालना रस्ता, औरंगाबाद - ४३१ २१०.	औरंगाबाद जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२४० – २४७३४६३
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय लातूर	उपप्रादेशिक कार्यालय लातूर, देव टॉवर्स, तहसील कार्यालयासमोर, प्लॉट क्रमांक आरएल -२०४५, मेन रोड, लातूर – ४१३ ५१	लातूर, उस्मानाबाद जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२३८२ – २५२६७२
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय परभणी	उपप्रादेशिक कार्यालय परभणी, देवकृपा बिल्डिंग, पहिला मजला, रंगनाथ महाराज नगर, नंदखेडा रोड, परभणी – ४३१ ४०१	परभणी जिल्हा (भाग), हिंगोली आणि परळी.	दूरध्वनी - ०२४५२- २२६६८७
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नांदेड	उपप्रादेशिक कार्यालय नांदेड, लहूती कॉम्प्लेक्स, दुसरा मजला, शिवाजी पुतळ्याजवळ, वजीराबाद नांदेड- ४३१ ६०१	नांदेड जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२४६२ – २४२४९२
V)	उपप्रादेशिक कार्यालय, जालना	उपप्रादेशिक कार्यालय, जालना, प्लॉट क्र. पी ३/१ आणि पी ३/२, फेज -२, एमआयडीसी जालना, हॉटेल आधार पॅलेसजवळ, जालना औरंगाबाद रोड – ४३१ २०३	जालना जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२४८२ – २२० १२०
११	**प्रादेशिक कार्यालय नागपूर**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, सहावा मजला, विक्री कर कार्यालयाजवळ, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर – ४४० ००१.**	**नागपूर, वर्धा, भंडारा, गोंदिया, चंद्रपूर आणि गडचिरोली जिल्हे.**	**दूरध्वनी - ०७१२ – २५६५३०८**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा नागपूर	**उद्योग भवन, ५ वा मजला, विक्री कर कार्यालयाजवळ, सिव्हिल लाइन, नागपूर – ४४० ००१**		**दूरध्वनी - ०७१२ – २५६०१५२**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नागपूर - १	उद्योग भवन, ५ मजला, विक्री कर कार्यालयाजवळ, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर - ४४०००१.	नागपूर महानगरपालिका क्षेत्र, नागपूर जिल्ह्यातील कमती काटोल, कळमेश्वर, रामटेक आणि पारशिवणी, नारखेड तालुका.	दूरध्वनी - ०७१२ - २५६०१५२
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय नागपूर -	उद्योग भवन, सहावा मजला, विक्री कर कार्यालयाजवळ, सिव्हिल लाईन्स, नागपूर –	वर्धा जिल्हा, नागपूर जिल्ह्यातील हिंगणा तालुका (नागपूर महानगरपालिका क्षेत्र क्षेत्र) उमरेड भिवापूर,	दूरध्वनी - ०७१२ – २५६०१५२

	२	४४० ००१.	कुही आणि नागपूर ग्रामीण तालुका.	
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय भंडारा	तात्या टोपे वॉर्ड, सिटी पेट्रोलपम्प जवळ, मिस्कीन महाल रोड भंडारा - ४४१९०४	भंडारा आणि गोंदिया जिल्हा.	दूरध्वनी - ०७१८४ - २६०६२९
१२	**प्रादेशिक कार्यालय अमरावती**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, "सहकार सुरभि" बापटवाडी विवेकानंद कॉलनी जवळ, अमरावती – ४४४ ६०६**	**अमरावती, अकोला, बुलढाणा, वाशीम आणि यवतमाळ जिल्हे.**	**दूरध्वनी - ०७१२ – २५६३५९२/९३/९४/९७**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय अमरावती – १	"सहकार सुरभि" बापटवाडी विवेकानंद कॉलनी जवळ, अमरावती – ४४४ ६०६	अमरावती जिल्हा.	दूरध्वनी - ०७१२ - २५६३५९२/९३/९४/९७
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय अमरावती - २	"सहकार सुरभि" बापटवाडी विवेकानंद कॉलनी जवळ, अमरावती – ४४४ ६०६	यवतमाळ जिल्हा, वाशीम जिल्हा.	दूरध्वनी - ०७१२ - २५६३५९२/९३/९४/९७
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय अकोला	एएलएसआय प्लॉट, हुतात्मा पुतळा समोर, नेहरू पार्क चौक, अकोला – ४४४ ००१	अकोला आणि बुलढाणा जिल्हा.	दूरध्वनी - ०७२४ – २४०२३४४
१३	**प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर**	**महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ, उद्योग भवन, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर - ४१६००२.**	**सांगली, कोल्हापूर आणि सिंधुदुर्ग जिल्हा.**	**दूरध्वनी - ०२३१ – २६५२९५२**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा चिपळूण	पारकर कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, नागपूर परिषद कार्यालयामागे, चिपळूण तालुका, चिपळूण, रत्नागिरी जिल्हा.		**दूरध्वनी - ०२३५५ – २६१५७०**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय कोल्हापूर	उद्योग भवन, जिल्हाधिकारी कार्यालयाजवळ, कोल्हापूर – ४१६ ००२.	कोल्हापूर जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२३१ - २६५२९५२
II)	उप-प्रादेशिक कार्यालय सांगली	३००/२, उद्योग भवन, सरकारी रेस्ट हाऊस जवळ, विश्रामबाग, सांगली – ४१६ ४१६.	सांगली जिल्हा.	दूरध्वनी - ०२३३ – २६७२०३२
III)	उप-प्रादेशिक कार्यालय रत्नागिरी	मध्यवर्ती प्रशासकीय इमारत क्रमांक २, २रा मजला, जिल्हाधिकारी कार्यालय कंपाऊंड, रत्नागिरी - ४१५ ६१२	सिंधुदुर्ग जिल्हा आणि राजापूर, लांजा, रत्नागिरी, देवरुख आणि संगमेश्वर तालुका.	दूरध्वनी - ०२३५२ – २२०८१३
IV)	उप-प्रादेशिक कार्यालय चिपळूण	पारकर कॉम्प्लेक्स, पहिला मजला, नागपूर परिषद कार्यालयामागे, चिपळूण तालुका, चिपळूण, रत्नागिरी जिल्हा.	रत्नागिरी जिल्ह्यातील चिपळूण, गुहागर, खेड, दापोली आणि मंडणगड तालुका.	दूरध्वनी - ०२३५५ – २६१५७०

१४	**प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर**	**उद्योग भवन, पहिला मजला, बस स्टँड समोर., रेल्वे स्टेशन रोड, चंद्रपूर -४४२ ४०१**	**चंद्रपूर, यवतमाळ, गडचिरोली जिल्हे.**	**दूरध्वनी - ०७१७२ - २५१९६५**
	प्रादेशिक प्रयोगशाळा चंद्रपूर	**प्रादेशिक प्रयोगशाळा, एमपीसीबी, ब्लॉक क्रमांक १३ आणि १४ नवीन प्रशासकीय इमारत. मुल रोड, चंद्रपूर- ४४२ ४०१**		**दूरध्वनी - ०७१७२ – २७२४१६**
I)	उप-प्रादेशिक कार्यालय चंद्रपूर - १	उद्योग भवन, पहिला मजला, बस स्टँड समोर., रेल्वे स्टेशन रोड, चंद्रपूर -४४२ ४०१	चंद्रपूर, यवतमाळ जिल्हे.	दूरध्वनी - ०७१७२ – २५१९६५

परिशिष्ट ४ - उद्योगांचा क्षेत्रानुसार सांख्यिकी अहवाल सन २०१९-२०

प्रादेशिक कार्यालय	हिरवे				केशरी				लाल				पांढरे	एकूण
	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण हिरवे	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण केशरी	मो. उ.	म. उ.	ल. उ.	एकूण लाल		
अमरावती	१	११	४७७५	४७८७	१७	१६	२०१६	२०४९	४१	८	१५७	२०६	४६०	७५०२
औरंगाबाद	५२	६२	५८२४	५९३८	१००	९९	२४४०	२६३९	२६८	३५	४८१	७८४	१५७	९५१८
चंद्रपूर	४	६	६८५	६९५	९	३३	४४७	४८९	१२४	३२	८८	२४४	१३०	१५५८
कल्याण	३५	३७	१९४१	२०१३	९७	५९	१२५९	१४१५	१२७	६६	२०३८	२२३१	४५५	६११४
कोल्हापूर	३८	३१	७७००	७७६९	७३	९०	४६६८	४८३१	२६५	६३	११९८	१५२६	४००१	१८१२७
मुंबई	२४	३५	२४३५	२४९४	५९३	२३५	१०५६	१८८४	२३१	२१	६७७	९२९	४५	५३५२
नागपूर	२०	२३	२६७६	२७१९	१२३	७४	२८३५	३०३२	२३३	२५	१०६५	१३२३	१७३	७२४७
नाशिक	८०	५६	६००१	६१३७	१४६	१०१	२९४४	३१९१	३५४	७७	१६७४	२१०५	२५५१	१३९८४
नवी मुंबई	७४	८३	२०३५	२१९२	१६२	९४	११५७	१४१३	१९६	४५	१०३८	१२७९	४१९	५३०३
पुणे	४१३	३१५	८१२६	८८५४	१४२२	३५१	४७४६	६५१९	१००७	१४२	२४९८	३६४७	१५२३	२०५४३
रायगड	३१	३३	६४१	७०५	१०२	३५	६०८	७४५	२१२	३७	४२७	६७६	६०	२१८६
ठाणे	३२	२५	१८९९	१९५६	२४७	३७	९३०	१२१४	२१०	४२	९७९	१२३१	११३	४५१४
एकूण	**८०४**	**७१७**	**४४७३८**	**४६२५९**	**३०९१**	**१२२४**	**२५१०६**	**२९४२१**	**३२६८**	**५९३**	**१२३२०**	**१६१८१**	**१००८७**	**१०१९४८**

मो. उ. - मोठे उद्योग
म. उ. - मध्यम उद्योग
ल. उ. - लघू उद्योग

परिशिष्ट ५ - २०१९-२० या वर्षी म.प्र.नि. मंडळाच्या कर्मचाऱ्यांनी घेतलेल्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांचा तपशील.

अनुक्रमांक	प्रशिक्षण/कार्यशाळा दिनांक	स्थळ	विषय	सहभाग घेतलेल्या कर्मचाऱ्यांची संख्या	सहभाग घेतलेल्या कर्मचाऱ्यांची नावे
१	२५.०४.२०१९ ते २६.०४.२०१९	इंडिया इंटरनेशनल, कमलादेवी कॉम्प्लेक्स, नवी दिल्ली	आरोग्य सेवा कचरा व्यवस्थापन, पर्यावरण आणि व्यावसायिक आरोग्य	३	डॉ. ए. आर. सुपाते, प्र. वै. अ. श्री. अमोल आ. सातपुते, उ. प्रा.अ. श्री चेतन सावंत, कस.वै.
२	२०.०५.२०१९ ते ०१.०६.२०१९	।, न	मान्यता, देखरेख आणि अंमलबजावणी	२	श्री राकेश दफाडे, क्षे.अ ., श्री अर्जुन राठोड, उ. प्रा.अ.
३	२८.०५.२०१९ ते ३१.०५.२०१९	एकॉनीत नॉलेज फाऊंडेशन, वांद्रे, मुंबई	हवा गुणवत्ता माहीती विश्लेषणे आणि नमुने तयार करण्याची कृती	२	श्री परमशमार कांबळे, उ. प्रा.अ. श्री शकील शेख, उ. प्रा.अ.
४	११ते ०६.२०१९. १३.०६.२०१९	भारतीय पर्यावरण महाविद्यालय, हैद्राबाद	सिद्धांत आणि प्रॅक्टिकलचा वापर करून सॉफ्टवेअर अनुप्रयोग वापरुन हवा प्रदूषण देखरेख आणि नमुने तयार करण्याची कृती	३	श्री माने, उ. प्रा.अ. श्री पीजगताप .डी., उ. प्रा.अ. श्री प्रवीण पाटील, क्षे.अ ., श्री दीपक बनसोड केवळ तीन उमेदवार) (उपस्थित होते
५	२१.११.२०१९ ते २३.११.२०१९	हॉटेल माउंटव्यू, सेक्टर १०, चंदीगड	जुन्या पेन्शन नियमांतर्गत पेन्शनरी लाभ सीसीएससी पेन्शन नियमात दुरुस्ती	२	श्री श्यामकुमार पाटील, मु.अ .ले . श्री सुशील सावंत, स.अ .ले .
६	१९.१२.२०१९ ते २१.१२.२०१९	हॉटेल रॉयल प्लाझा, १९, अशोका रोड, नवी दिल्ली	अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग आणि शासकीय संघटनेत शारीरिक अपंग व भरती नियमांच्या सरकारी धोरणांमधील सेवेमध्ये रॉस्टर लेखन आरक्षण	३	श्रीमती नीता बोराडे, ले(आस्था) .अ . श्रीमती स्मिता गायकवाड, विधी अधिकारी
७	३१.०५.२०१९	एम्बी व्हॅली	३१.०५.२०१९ रोजी एम्बी व्हॅली येथे महाराष्ट्र राज्यासाठी योग्य परिश्रम आणि पर्यावरणीय कारभारासह आयटी लिंकेज तयार करण्याच्या दिशेने एक दिवसाची कार्यशाळा	८९	सर्व विभाग प्रमुख, प्रा.अ., उ. प्रा.अ. आणि क्षे) .अ.८९ नंबर(

८	३१.०५.२०१९	एम्बी व्हॅली	-"-	३१	क्षेत्र अधिकारी) ३१ नंबर(
९	३१.०५.२०१९	एम्बी व्हॅली	-"-	२	श्री प्रकाश मुंडे, उ. प्रा.अ. श्री एपाटील .के., उ. प्रा.अ.) २ नंबर(
१०	२५.०६.२०१९ ते २७.०६.२०१९	ई.आय.सी.एस., हैदराबाद	सिद्धांत आणि प्रॅक्टिकलचा वापर करून सॉफ्टवेअर अनुप्रयोग वापरुन जल प्रदूषण देखरेख आणि नमुने तयार करण्याची कृती	२	श्री कुलकर्णी, उ. प्रा.अ. सह संचालक)ह(.नि.प्र. श्री राठोड, उ. प्रा.अ. सह संचालक)ह(.नि.प्र.
११	१५.०६.२०१९	ताजमहाल पॅलेस, मुंबई	स्वच्छ हवेसाठी पर्यावरणपूरक गतिशीलतेबद्दल एक दिवसीय कार्यशाळा	४६	सहा. सचिव (तांत्रीक), सह संचालक)ह(.नि.प्र., सह संचालक) ज(.नि.प्र., प्र.वै.अ., सर्व प्रा. अ., सर्व उ. प्रा.अ.) ४६ नंबर
१२	२४.०६.२०१९ ते २७.०६.२०१९	अॅलविस ग्रँड रिसॉर्ट, मनाली	प्रशासकीय दक्षता आणि शिस्तीचे नियम	२	श्रीमती नीता बोराडे, ले(आस्था) .अ . श्रीमती शोभा नाईक, वरिष्ठ लिपीक
१३	२४.०६.२०१९ ते २७.०६.२०१९	अॅलविस ग्रँड रिसॉर्ट, मनाली	कोर्टाचा खटला हाताळणे	२	श्रीमती नेत्रा चाफेकर, विधी अधिकारी श्रीमती नीलम कुबल, सहा. विधी अधिकारी
१४	१७.०६.२०१९	मॅपल रूम, इंडिया हैबिटेट सेंटर, दिल्ली	वस्त्रोद्योग क्षेत्रातील बीएटीसाठी रिफ्रेशर कोर्स	२	श्री विक्रांत भालेराव, उ. प्रा.अ. श्री सुशील राठोड, उ. प्रा.अ.
१५	०८.०७.२०१९ ते १२.०७.२०१९	यशदा, पुणे	ई गव्हर्नन्स-मधिल उजळणी प्रशिक्षण कार्यक्रम	१३	श्रीमती इंदिरा गायकवाड, उ. प्रा.अ. श्रीमती संजना पाटील, उ. प्रा.अ. श्री सोमनाथ कुरुमुडे, उ. प्रा.अ. श्री वेंकट शेळके, उ. प्रा.अ. श्री पामाकर हजारे, उ. प्रा.अ. श्री परमेश्वर कांबळे, उ. प्रा.अ. श्रीमती सीमा दळवी, उ. प्रा.अ. कुधनश्री पाटील ., उ. प्रा.अ. श्री श्रीपाद कुलकर्णी, उ. प्रा.अ. श्रीमती स्नेहा कांबळे, उ. प्रा.अ. श्री करणसिंह राजपूत, उ. प्रा.अ. श्री अमर सातपुते, उ. प्रा.अ.

					श्री नवनाथ अवताडे, उ. प्रा.अ.
१६	१७.०७.२०१९	हॉटेल सितादल	प्रदूषक नदी ताणण्यांसाठी कृती आराखडा अंमलबजावणी एक दिवसीय कार्यशाळा	३	डॉ वायसोनटक्के .बी., सह संचालक)ज(.नि.प्र., श्रीश्रीपाद कुलकर्णी ., उ. प्रा.अ. श्री सुशीलकुमार राठोड, उ. प्रा.अ.
१७	०८.०७.२०१९ ते १२.०७.२०१९	यशदा, पुणे	यशदा, पुणे द्वारा आयोजित ई-गव्हर्नन्स	२	श्रीश्रीपाद कुलकर्णी ., उ. प्रा.अ. श्री सुशीलकुमार राठोड, उ. प्रा.अ.
१८	०८. ०८. २०१९ ते ०९.०८. २०१९	बीकेसी, वांद्रे, मुंबई	एकॉनॅक्ट नॉलेज फाउंडेशन, वांद्रे येथे हवा गुणवत्ता माहीती विश्लेषणे	२	श्री निखिल मोरे, उ. प्रा.अ., सह संचालक) ह(.नि.प्र. श्रीमती स्नेहा कांबळे, उ. प्रा.अ., सह संचालक) ह(.नि.प्र.
१९	०८. ०८. २०१९	फेस्टा कॉन्फरन्स, पहिला मजला, इंद्र प्रियवन भवन, नवी दिल्ली	बांधकाम आणि पाडकाम कचरा व्यवस्थापन नियम	१	श्री मंचक जाधव, उ. प्रा.अ.,
२०	२०.०८.२०१९ ते २१.०८.२०१९	म.प्र.नि.मंडळ आणि टाटा पॉवर	ओसीईएमएस ची दोन दिवसांची कार्यशाळा	५१	मंडळाच्या ५१ अधिका-यांची यादी
२१	२५०८.२०१९.	हॉटेल ताज लँड, वांद्रे, मुंबई	एएमसीस्टेकहोल्डर -सॉच-आउटरीच कॉन्क्लेव्ह हेल्थ केअरमध्ये	१	श्री अमोल सातपुते, उ. प्रा. अ. प्र.अ.वै. विभाग
२२	०४०९.२०१९.	निर्मल भवन, महापे, नवी मुंबई	मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण क्षेत्रातील तांत्रिक कर्मचाऱ्यांसाठी पॉवर पॉईंट सादरीकरण	३८	३८ अधिकारी
२३	०४१०.२०१९.	बॉम्बे एक्झिबिशन सेंटर, नेस्को, गोरेगाव	अखिल भारतीय स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि इंडिया ऑटो शो २०१९ मध्ये भारतात इलेक्ट्रिकल वाहनांसाठी पायाभूत सुविधा तयारीसाठी परिषद	९०	सर्व विभाग प्रमुख, प्रा. अ., उप प्रा. अ. (९० क्रमांक)
२४	१६ते १०.२०१९. १७.१०.२०१९	व्हिक्टर मेनेझेस कॉन्व्होकेशन सेंटर व्हीए)मसीसी(,	एक दिवसीय परिषद आयोजित करण्यासाठी ग्रीन केमिस ट्री,	९०	सर्व विभाग प्रमुख, प्रा. अ., उप प्रा. अ. आणि क्षेत्र अधिकारी

		आयआयटी, मुंबई	फाउंडेशनसह भागीदारी		
२५	१७ ते १०.२०१९. १९.१०.२०१९	बॉम्बे एक्झिबिशन सेंटर, मुंबई	स्मार्ट एशिया इंडिया एक्सपो आणि समिट २०१९ मध्ये पॅनेल आयोजित केले (पर्यावरणावर)	६	श्री सुशीलकुमार राठोड, उप प्रा. अ. श्री परमेश्वर कांबळे, उप प्रा. अ. श्री निखिल मोरे, उप प्रा. अ. श्री अमोल सातपुते, उप प्रा. अ. श्री करणसिंह राजपूत, उप प्रा. अ. कुधनश्री पाटील ., उप प्रा. अ.
२६	१२ते ११.२०१९. १५११.२०१९.	(एएईटीनिराळी (, जिअलवर ., राजस्थान	उद्योगातील पर्यावरण व्यवस्थापन	३	श्रीमती इंदिरा गायकवाड, उप प्रा. अ. श्रीमती कल्याणी कुलकर्णी, क्षेत्र अधिकारी श्रीमती एमजोशी .एम., क्षेत्र अधिकारी
२७	१८ते ११.२०१९. २२११.२०१९.	पोर्ट ब्लेअर	संस्थेसाठी डिजिटल ट्रान्सफॉर्मेशनवर पाच दिवसांचा निवासी प्रशिक्षण कार्यक्रम	३	श्रीमिराशे .के.पी ., सहा सचिव तांत्रीक, श्रीपरमेश्वर कांबळे ., उप प्रा. अ. श्रीविजयकुमार रापोळे ., क्षेत्र अधिकारी
२८	१४११.२०१९.	निर्मल भवन, महापे, नवी मुंबई	प्रदूषित करणाया- उद्योगांचे क्षेत्रनिहाय पॉवर पॉईंट सादरीकरण	९०	प्रा. अ., उप प्रा. अ., सहा सचिव तांत्रीक, सह संचा) हप्रनि(, सह संचा)जप्रनि(, प्रा. अ(मुख्यालय)
२९	१९०८..२०१९ ते २३०८.२०१९.	ई.आय.सी.एस., कॅम्पस, गाचीबोवली, हैद्राबाद	आयएसओ १४००१: लेखापरीक्षक कार्यक्रम	२	श्री. लंगोटे, क्षेत्र अधिकारी श्री. एमइगवे ., क्षेत्र अधिकारी
३०	०४ते ११.२०१९. ०७११.२०१९.	नॅशनल ॲकॅडमी ऑफ ह्युमन रिसोर्स डेव्हलपमेण्ट, ह्रदयेश एसपीए धिक्ली जिम कॉर्बेट जवळ, उत्तराखंड	प्रशासकीय दक्षता आणि शिस्तीचे नियम	२	श्री .प्रमोद नांदगावकर, सहाय्यक लेखा अधिकारी श्री. विसपुते, प्र. ले.
३१	०४ते ११.२०१९. ०७११.२०१९.	नॅशनल ॲकॅडमी ऑफ ह्युमन रिसोर्स डेव्हलपमेण्ट, ह्रदयेश एसपीए धिक्ली जिम कॉर्बेट जवळ, उत्तराखंड	आस्थापना नियम	२	श्रीमती नीता बोराडे, लेआ) .अ .स्था(श्रीमती शोभा नाईक, प्र. ले.
३२	२६ते ०९.२०१९. २७०९.२०१९.	फिनिक्स पार्क इन रिसॉर्ट, कँडोलिम, उत्तर गोवा (एनएएचआरडी)	व्यवसाईक सामाजिक जबाबदारी	२	श्री गायकवाड, उप प्रा. अ. श्री उपेंद्र कुलकर्णी, उप प्रा. अ.

३३	२३ते ०९.२०१९. २७०९.२०१९.	फिनिक्स पार्क इन रिसॉर्ट, कँडोलिम, उत्तर गोवा (एनएएचआरडी)	वस्तू व सेवा कर (जीएसटी)	२	श्री .कृष्णा लेंबे, प्र. ले. श्री सुबोध वायकर, क.ली .
३४	२८०८.२०१९.	बॉम्बे चेंबर ऑफ कॉमर्स, रुबी टॉवर, दादर (प)	व्यवसाईक सामाजिक जबाबदारी	२	श्रीमती कल्याणी कुलकर्णी, क्षेत्र अधिकारी श्रीमती जे पीजुननकर ., क्षेत्र अधिकारी
३५	०३ते ०९.२०१९. ०६०९.२०१९.	सीएसआयआरनीरी-, नेहरू मार्ग, नागपूर	ईटीपी - सीईटीपी /क्रीया, देखभाल, समस्या शूटिंग आणि विश्लेषण चाचणी	२	श्री राजपूत विशाल, क्षेत्र अधिकारी श्री लोहिया अभिजीत, क्षेत्र अधिकारी
३६	२५ते ०९.२०१९. २७०९.२०१९.	निमस्मे कॅम्पस, हैद्राबाद	ईआयए प्रक्रिया आणि कार्यपध्दतीमध्ये सध्याची आवश्यकता एमओईएफ आणि) (सीसी मार्गदर्शक सूचनांनुसार	३	श्री तुळजापूरकर, क्षेत्र अधिकारी श्री आरआर इंजुलकर, क्षेत्र अधिकारी, श्री नितीन चौधरी, क्षेत्र अधिकारी
३७	२४०९.२०१९.	लीला अंबियन्स हॉटेल, नवी दिल्ली	सीईएमएस आणि सीक्यूईएमएस वर आंतरराष्ट्रीय परिषद आणि प्रदर्शन	२	डॉमोटघरे .एम.व्ही., सह संचालक)ह(.नि.प्र. श्री सचिन आडकर, उप प्रा. अ.
३८	१८ते ०९.२०१९. २००९.२०१९.	सीएसआयआरनीरी-, नेहरू मार्ग, नागपूर	पृथक्करणसंबंधी आगाऊ उपकरण तंत्रे	२	श्री मांडवकर, क. वै. अ. श्री गधारी, क. वै. अ.
३९	१२ते ११.२०१९. १५११.२०१९.	एएईटी निराली, अलवारी, राजस्थान	उद्योग क्षेत्रातील व्यवस्थापन अनिल अग्रवाल पर्यावरण प्रशिक्षण संस्था (एएईटी)	२	श्रीमती इंदिरा गायकवाड, उप प्रा. अ. श्रीमती सीमा मंगुलकर, क्षे.अ .
४०	१८ते ११.२०१९. २२११.२०१९.	एएईटी निराली, अलवारी, राजस्थान	खाणकाम संदर्भात विशिष्ट संदर्भ असलेले ५ दिवस पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन	३	श्रीमती इंदिरा गायकवाड, उप प्रा. अ. श्रीमती सौजन्य पाटील, उप प्रा. अ. श्रीमती हेमा देशपांडे, उप प्रा. अ.
४१	१४ ते ११.२०१९. १८.११.२०१९	प्रगती मैदान, नवी दिल्ली	भारत आंतरराष्ट्रीय व्यापार बंदर	३	श्री दिनेश सोनवणे, सहा.यंत्रणा अधि . श्रीमती सीमा ढवळ, उप प्रा. अ. श्री योगेश देशमुख, क्षे.अ .
४२	१७ते ११.२०१९. १९.११.२०१९	कंट्री इन, महापे, नवी मुंबई	व्हीओसी देखरेख, ओझोन प्रीकर्सर्स व्हीओसी आणि) (कार्बोनिल्स	४५	सहभागींची यादी -४५ क्रमांक
४३	२७ते ११.२०१९.	ईहैद .आय.सी.एस.्राबाद	आयएसओ / आयईसी १७०२५:	२५	सुशीलकुमार शिंदे

	३०.११.२०१९		२०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस ""		निलेश मरभळ संजय मोरे उत्कर्ष शिनगारे सचिन हरबड इंदिरा गायकवाड रोहिदास मतकर अर्चना जगदाळे विश्वजीत सॉर्गे अनिल संधानसिंह धनजय नाणेकर वैभव कदम आरराऊत .पी. अन्नापा कुरुले अमोल पाटील प्रताप जगताप सूर्यकांत शिंदे समीर वस्त्रे अविनाश कडाळे दत्तात्रय गवळी उदय यादव सचिन देसाई एसकेंदुले .सी . संदिप मोटेगावकर
४४	०४.१२ ते २०१९. ०६.१२.२०१९	पदव्युत्तर संस्था वैद्यकीय शिक्षण, चंदीगड	आंतरिक आणि बाह्य वायू प्रदूषण मानक आणि मानवी आरोग्यावर परिणाम	२	डॉ .एम.व्ही.मोटघरे, सह संचालक)ह(.नि.प्र. श्री सतीश पडवळ
४५	०९.१२ २०१९.	एसजीजीएस, विष्णूपेन, नांदेड	धोकादायक व इतर टाकाऊ पदार्थांचे नमुने आणि विश्लेषण	२	श्री अजित पाटील, उप प्रा. अ. श्री महेश राख.अ .वै .क ,
४६	११.१२ ते २०१९. १३.१२.२०१९	टेरी, दिल्ली	हवा गुणवत्ता मॉडर्निंग आणि स्त्रोत विभागणी	२	श्री योगेश पाटील, क्षेत्र अधिकारी श्री अजय खामकर, क्षेत्र अधिकारी

४७	०९.१२ ते २०१९. ११.१२.२०१९	टेरी, दिल्ली	जागतिक तापमानवाढ हवामान बदल आणि आपत्ती व्यवस्थापन	२	श्री हसाबनीस, उप प्रा. अ. श्री अविनाश कडले, उप प्रा. अ.
४८	०३.०३.२०२० ते ०७०२.२०२०२.	भारतीय सांख्यिकी संस्था, नवी दिल्ली	पर्यावरण माहीती व्याख्या संकलन विश्लेषण सादरीकरण आणि अहवाल	३	श्री तुळजापूरकर, क्षेत्र अधिकारी श्री संदिप शिंदे, क्षेत्र अधिकारी श्री मकनीकर भगवान, क्षेत्र अधिकारी
४९	१०.१२.२०१९	नॅशनल रिसर्च सेंटर फॉर ग्राफिक्स, पुणे	कीटकनाशकाच्या विश्लेषणासाठी माती, पाण्याचे नमुने घेण्याच्या वैज्ञानिक पद्धतींचे प्रात्यक्षिक करण्यासाठी एक दिवसाची कार्यशाळा	११	डॉ सुपाते, प्र. वै. अ. श्रीमती रुतुजा भालेराव, उप प्रा. अ. श्री सांगले, क. वै. अ. श्री सूर्यवंशी, क्षेत्र अधिकारी श्री भडणे, क्षेत्र अधिकारी श्री वसावा, क्षेत्र अधिकारी श्री महारे, क्षेत्र अधिकारी श्री कडाळे, क्षेत्र अधिकारी , श्रीमती जाधव संजना, क्षेत्र अधिकारी श्री.प्रमोद पाटील, क . वै. स. श्री ए.जी. कुमले, क . वै. स.
५०	२०.१२.२०१९ ते २१.१२.२०१९	इंजिनिअर्स इंडिया संस्था, पुणे	खराब पाणी प्रक्रिया सुविधांच्या समस्या समजून घेण्यासाठी व त्यांचे निराकरण करण्यासाठी दोन दिवसांचे प्रशिक्षण व कार्यशाळा	२	श्रीमती. सुषमा कुंभार श्री भगवान माखणीकर श्री सर्जेराव जे भोई श्रीमती. रेखा तोगरे, श्री. पी.एम.भोसले
५१	०१.०१.२०२० ते ०४.०१.२०२०	इंजीनियरिंग स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया, गचीबोवली, हैद्राबाद , तेलंगणा राज्य - ५०००३२	आयएसओ / आयईसी १७०२५: २०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस "" एनएबीएल मान्यतेनुसार	२५	श्री. पद्माकर बी हजारे श्रीमती स्नेहल माधवराव कोसे श्री. विश्वजित ठाकूर (अति. कार्यभार) श्री. व्ही. एन. देशमुख श्री. महेश यू वळसे श्रीमती.सिमा मंगुलकर (सासवडे) श्री. गजानन खडकीकर श्री. रवी जाधव श्रीमती कल्याणी आनंदराव झडपीडे

					श्री. व्ही. पी. शेलके
					श्री नामदेव पांडुरंग दरसेवाड
					श्री जयंत ए. कदम
					श्री. राजेंद्र यू. पाटील
					श्री. पंकज बी. बावणे
					श्री. जितेंद्र बी. संगेवार
					श्री विनोद रामकिशन पवळे
					श्री दिनेशभाई भिकाभाई वसावा
					श्री संतोष दत्तात्रय मोहरे
					श्री. एस. एच. नागरे
					श्रीमती. पी.डी.घरडे
					श्री. संतोष जी. कुलकर्णी
					श्री.प्रमोद व्ही. पाटील (अस्थायी आस्थापना)
					श्री. प्रमोद शिवाजी डोके
					श्री. प्रभाकर नागनाथ वावडे
					श्रीमती सौजन्या पाटील
५२	०८.०१.२०२० ते ११.०१.२०२०	इंजीनियरिंग स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया, गचीबोवली, हैद्राबाद , तेलंगणा राज्य - ५०००५६	आयएसओ / आयईसी १७०२५: २०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस "" एनएबीएल मान्यतेनुसार	२५	श्री.हेमंत कुलकर्णी
					श्री.सुनिल साळवे
					श्री. नितीन झांबरे
					श्रीमती. मीता आर. देशमुख (कु. मीता सावजी)
					श्री. सुनील डी. मोहिते (अस्थायी आस्थापना)
					श्री पी.डी. वानखेडे (अति. कार्यभार)
					श्री रविराज भाऊसाहेब पाटील
					श्री राजेश गोविंदराव औटी
					श्रीमती दिपाली दामोदराव लोखंडे
					श्रीमती. योगिनी ए. बालांखे (अति. कार्यभार)

					श्री.रविंद्र जी. क्षीरसागर
					श्री. संजय एन. जिरापुरे
					श्री. राकेश दफाडे
					श्री. कुशल मग्ननाथ अचर्मल
					श्री मनीष अरुण महाजन
					श्री. प्रकाश एन धुमाळ
					श्री. संजीव रेदासानी
					श्री. एस.के.बाविस्कर
					श्री.एस.डी.माळी
					श्री. शैलेश कदम
					श्री नितीन शिंदे
					श्री. चंद्रकांत एम. साबडे
					श्री. सोमनाथ एम. कुरमुडे
					श्री ताराचंद अण्णाजी ठाकरे
					श्री. महेश चलवा
५३	१५.०१.२०२० ते १८.०१.२०२०	इंजीनियरिंग स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया, गचीबोवली, हैद्राबाद , तेलंगणा राज्य - ५००१०४	आयएसओ / आयईसी १७०२५: २०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस "" एनएबीएल मान्यतेनुसार	२५	श्री निवृत्ती रामदास लोखंडे
					श्री.संजय डी . पाटील
					श्री सुरेंद्र गजाननराव करंदकर
					श्री नंदकिशोर पांडुरंग पाटील
					श्री. ए. एम. करे अति). कार्यभार(
					श्रीमतीशीतल रविकांत उघाडे .
					श्री सारंग ए. देशपांडे
					श्रीअ) अभिजित वाघ .स्थायी आस्थापना(
					श्रीमतीअ) मृदुला इंगळे .स्थायी आस्थापना(
					श्रीमतीदेशपांडे .हेमा एम .
					श्री जितेंद्र हुकुमचंद पुराते
					श्री मनोज नारायण वटाणे
					श्री. एम. डी. भिवापूरकर

					श्रीराठोड .अर्जुन व्ही .
					श्री विनोद धर्मपाल शुक्ला
					श्री(अतिरिक्त शुल्क) बालकृष्ण सांगळे.
					श्री अजित पाटील
					श्री राजेंद्र पांडुरंग सूर्यवंशी
					श्रीमतीमीना पवार .
					श्रीआडकर .सचिन जे .
					श्री उमेश शत्रुघ्नराव जाधव
					श्रीमहेश बलभीम चव्हाण .
					श्रीउत्तम जे माने .
					श्रीऔटी .
					श्री जयदीप जगन्नाथ कुंभार
	२२.०१.२०२० ते २५.०१.२०२०	इंजीनियरिंग स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया, गचीबोवली, हैद्राबाद , तेलंगणा राज्य - ५००१०४	आयएसओ / आयईसी १७०२५: २०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस "" एनएबीएल मान्यतेनुसार	२५	श्रीनागेश एस लोहळकर .
					श्रीमती प्रियाश्री दीपकराव देशमुख
					श्री स्वप्निल वसंत लिंगाडे
					श्रीअति) मेहरे .प्रशांत एम .. कार्यभार(
					श्री. संतोषकुमार लिंब्राज चव्हाण
					श्री. विशाल गजानन जाधव
					श्री. बी. यू. भंडारे
					श्रीमतीसेनगुप्ता.एस.ए .
					श्रीमतीआरती ए .. ठाकूर
					श्रीमतीशर्वरी एस .. चारमोडे
					श्री.के . पी. पुसदकर
					श्रीकोटोले.आनंद एन .
					श्री .पी .ए .सातफळे
					श्रीलाड .आर .एम .
					श्री गजानन एस नागरे
					श्रीउमाशंकर भादुले.
					श्रीसंतोष ज्ञानोबा दहिफळे .

					श्रीअति) साळुंखे .एस.जे.. कार्यभार(श्रीमतीरुपाली सुनील सोनकांबळे . श्री अभिजीत सुंदरलाल लोहिया श्री अरविंद सखाराम धपाटे श्रीकुकडे .बाबासाहेब एम . श्री जयंत महादेव डोके श्री संदीप वसंत सोनवणे श्रीप्रवीण पाटील .
५४	२३.०१.२०२०	आयटीसी ग्रँड सेंट्रल, परळ, मुंबई	ईआयए आणि पर्यावरण मंजुरीसाठी एक दिवसाचे प्रशिक्षण	३	श्री डी .पी.कोपरकर, उ,.अ.प्रा. श्री राहुल डीमोते ., उ,.अ.प्रा. श्री किरण मालभागे, क्षे.अ .,
५५	२३.०१.२०२०	प्रादेशिक कार्यालय, नागपूर	आयएसओ ९००१ ची अंमलबजावणी व मान्यता यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०	प्रा.अ., उ ,.अ.प्रा.क्षे.अ ., प्र.ले., - क्रमांक. २०
५६	२८.०१.२०२०	निर्मल भवन, महापे, नवी मुंबई	आयएसओ ९००१ ची अंमलबजावणी व मान्यता यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०	प्रा.अ., उ ,.अ.प्रा.क्षे.अ ., प्र.ले., - क्रमांक. २०
५७	२९.०१.२०२०	निर्मल भवन, महापे, नवी मुंबई	आयएसओ ९००१ ची अंमलबजावणी व मान्यता यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०	प्रा.अ., उ ,.अ.प्रा.क्षे.अ ., प्र.ले., - क्रमांक. २०
५८	०३.०२.२०२०	सेंट्रल पार्क हॉटेल, बंड गार्डन रोड, मल्टिप्लेक्स जवळ, पुणे	आयएसओ ९००१ ची अंमलबजावणी व मान्यता यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०	प्रा.अ., उ ,.अ.प्रा.क्षे. अ., प्र.ले., - क्रमांक. २०
५९	०४.०२.२०२०	सेंट्रल पार्क हॉटेल, बंड गार्डन रोड, मल्टिप्लेक्स जवळ, पुणे	आयएसओ ९००१ ची अंमलबजावणी व मान्यता यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण कार्यक्रम	२०	प्रा.अ., उ ,.अ.प्रा.क्षे.अ ., प्र.ले., - क्रमांक. २०

६०	१२.०२.२०२० ते १४.०२.२०२०	ग्राउंड्स बेंगलुरू आयोजित सुशासन स्थापना	१६ व्या आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शन व परिषद नगरपालिका	३	श्री विद्यासागर किल्लेदार, उ.अ.प्रा. श्री अमर दुर्गुले, उ.अ.प्रा.
६१	१२.०२.२०२० ते १५.०२.२०२०	इंजीनियरिंग स्टाफ कॉलेज ऑफ इंडिया, गचीबोवली, हैदराबाद, तेलंगणा राज्य - ५००१२८	आयएसओ / आयईसी १७०२५: २०१७ आयए आणि यूएमसह प्रयोगशाळेतील क्यूएमएस "" एनएबीएल मान्यतेनुसार	२५	श्री संदीप टोपे
					श्रीयादव.जी.टी .
					श्रीसंदीप रघुनाथ पाटील .
					श्रीपडवळ .एच .एस .
					श्री संजय पीकावरे .
					श्री संजय .ननवरे
					श्री .एम .जी .इगवे
					श्री शिवानंद व्यंकटराव बसवदे
					श्रीपाटील .धनंजय बी .
					श्री शरद वसंतराव पवार
					श्री(कार्यभार .अति) गढारी .एस .बी .
					श्रीमती नीता मोहिरे
					श्रीमती अर्चना लेंडाइत
					श्री .आय.एच .ठाकरे
					श्री जयप्रकाश बाबू भुसारा
					श्रीमनीष होळकर .
					श्रीजाधव अर्जुन .
					श्रीगजानन श्रीरंग पवार .
					श्रीहर्षवर्धन .अनंत एन .
					श्री .के .एसलंगोटे .
					श्रीमती श्रुतिका सचिन दळवी
					श्री इंद्रजीत देशमुख
					श्री एचगंधे .डी.
					श्री मिलिंद रवींद्र ठाकूर
					श्रीविशालसिंग रवींद्रसिंग राजपूत .

६२	२०.०२.२०२०	व्हीएमसीसी, आयआयटी, मुंबई	भारतीय वित्तीय संस्थेत पर्यावरण आणि सामाजिक सुरक्षा उपाय पद्धती आणि जबाबदारी यंत्रणा यावर एक दिवसीय प्रशिक्षण	२	श्रीमिराशे .के.पी ., सहा. सचिव)तांत्रीक(, डॉ.व्ही.एम .मोटघरे, सह संचालक) ह(.नि.प्र.
एकूण कार्यक्रमांची संख्या – ६२			एकूण सहभागींची एकूण संख्या - ९३९		

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD

Receipt & Payment Account for the Year 2019-20

Previous Year 2018-19 Major Head	Previous Year 2018-19 Sub Head	Receipt	Schedule No.	Current Year 2019-20 Amount	Current Year 2019-20 Amount
13,44,82,613.88		OPENING BALANCE			29,19,42,547.69
	13,41,65,562.43	i) Cash at Bank		29,18,13,615.24	
	3,17,051.45	ii) Cash in Hand		1,28,932.45	
0.00		1) GRANT RECEIVED			0.00
	0.00	a) From State Governement		0.00	
	0.00	b) From Government of India		0.00	
2,22,59,028.00		2) FINANCIAL ASSIATANCE			2,75,26,805.00
	10,00,000.00	a) From Other State Governement		0.00	
	2,12,59,028.00	b) From Government of India / CPCB		2,75,26,805.00	
9,32,77,594.38		3) REIMBURESEMENT OF CESS			0.00
2,40,82,06,265.38		4) REVENUE RECEIPT			2,62,89,64,422.71
	2,32,20,47,352.38	a) Consent Fees		2,55,62,79,232.99	
	25,734.00	b) Bio Medical Authorisation Fees		0.00	
	8,61,13,189.00	c) Analysis Charges		7,26,85,189.72	
	19,990.00	d) Hazardus Waste Authorisation Fee		0.00	
6,12,88,082.00		5) OTHER RECEIPT	H		5,52,02,693.78
1,00,17,55,139.50		6) INTEREST ON INVESTMENT			1,29,03,99,230.72
84,49,154.80		7) MISCELLENEOUS ADVANCES			1,11,42,648.00
0.00		8) SECURITY DEPOSIT WITH OTHERS			12,10,000.00
13,15,13,72,783.90		9) INVESTMENT (MATURED)			13,40,90,48,046.28
22,92,484.50		10) SUNDRY PAYABLES			65,15,845.50
2,87,233.00		11) CREDITORS			84,957.00
3,28,24,049.00		12) Amount Received for Plastic Awareness on behalf State Government			0.00
1,93,68,242.00		13) Funds for NCAP Received			39,85,00,000.00
		14) Environmental Compensation Fund			36,71,740.00
9,38,02,003.60		15) Fund from Cess Accounts			48,27,849.95
		16) Fund for VOC Monitoring			24,80,000.00
1,04,16,335.00		17) Fund for Abatemet of Pollution			13,61,41,498.00
17,04,00,81,008.94					18,26,76,58,284.63

Previous Year 2018-19 Major Head	Previous Year 2018-19 Sub Head	Payment	Schedule No.	Current Year 2019-20 Amount	Current Year 2019-20 Amount
		I) CAPITAL EXPENDITURE			
13,27,30,660.70		Fixed Assets Purchased	I		31,30,76,089.00
		II) REVENUE EXPENDITURE			
34,20,33,466.00		1) SALARY & ALLOWANCES			43,02,29,364.00
	32,05,83,525.00	i) Core Activity Segment		40,05,73,662.00	
	1,37,93,623.00	ii Cess Activity Segment		1,89,49,418.00	
	76,56,318.00	iii) Cess Activity Temp Estb		1,07,06,284.00	
2,00,56,751.00		2) CPF BOARD CONTRIBUTION			2,38,06,818.00
	1,89,04,168.00	i) Core Activity Segment		2,21,05,764.00	
	11,52,583.00	ii) Cess Activity Segment		17,01,054.00	
58,90,995.00		3) GRATUITY FROM CESS FUND			5,23,20,992.00
20,06,99,620.90		4) OFFICE EXPENDITURE	A		28,42,43,175.40
1,08,68,326.00		5) RUNNING EXPENDITURE OF LAB.	B		98,16,783.00
1,65,98,716.17		6) EXPENDITURE FOR VEHICLES	C		1,48,61,512.00
3,55,63,960.00		7) MAINTAINANCE & REPAIRS			3,89,86,242.00
	72,18,792.00	i) Land & Building		1,05,86,172.00	
	37,28,633.00	ii) Furniture & Fixture		45,81,437.00	
	2,46,16,535.00	iii) S.I. & O.A.		2,38,18,633.00	
3,85,79,846.70		8) EXPENDITURE FROM CESS FUND	D		4,56,75,901.00
26,82,40,461.00		9) PROJECTS EXP. From Cess Fund	E		37,63,55,647.00
15,55,04,43,973.28		10) INVESTMENT (New)			14,64,87,68,480.00
1,05,43,195.00		11) MISCELLENEOUS ADVANCES			1,87,14,454.00
1,10,41,500.00		12) SECURITY DEPOSIT WITH OTHERS			0.00
26,11,274.50		13) SUNDRY PAYABLES			23,83,858.50
2,26,325.00		14) CREDITOR			0.00
21,24,000.00		15) Fund for VOC Monitoring			92,32,792.00
		16) Funds for NCAP Payment			18,00,01,351.31
9,65,81,390.00		17) Amount Paid for Plastic Awareness on Behalf of State Government			3,65,19,348.00
		18) Environmental Compensation Fund			5,00,000.00
33,04,000.00		19) Fund from Health Impact Assessment Study			84,92,000.00
		20) GIS Claim Paid to Admane			15,830.00
29,19,42,547.69		CLOSING BALANCES			1,77,36,56,647.42
	29,18,13,615.24	i) Cash at Bank	F	1,77,27,59,909.47	
	1,28,932.45	ii) Cash in Hand	G	2,59,507.95	
		iii) DD in Hand		6,37,230.00	
17,04,00,81,008.94					18,26,76,58,284.63

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For Kirtane & Pandit LLP
Chartered Accountants
FRN : 105215W/W100057

Milind Bhave
Partner
M. No. 047973

2

MAHARASHTRA POLLUTION CONTROL BOARD

Income & Expenditure Account for the Year 2019-20

Previous Year 2018-19		Expenditure	Schedule No.	Current Year 2019-20	
Major Head	Sub Head			Amount	Amount
34,20,33,466.00		1) SALARY & ALLOWANCES			43,02,29,364.00
	32,05,83,525.00	a) Core Activity Segment		40,05,73,662.00	
	1,37,93,623.00	b) Cess Activity Segment		1,89,49,418.00	
	76,56,318.00	c) Cess Activity Temp Estb		1,07,06,284.00	
2,00,56,751.00		2) CPF BOARD CONTRIBUTION			2,38,06,818.00
	1,89,04,168.00	i) Core Activity Segment		2,21,05,764.00	
	11,52,583.00	ii) Cess Activity Segment		17,01,054.00	
20,06,99,620.90		3) OFFICE EXPENDITURE	A		28,42,43,175.40
1,08,68,326.00		4) RUNNING EXPENDITURE OF LAB.	B		98,16,783.00
1,65,98,716.17		5) EXPENDITURE FOR VEHICLES	C		1,48,61,512.00
3,55,63,960.00		6) MAINTAINANCE & REPAIRS			3,89,86,242.00
	72,18,792.00	i) Land & Building		1,05,86,172.00	
	37,28,633.00	ii) Furniture & Fixture		45,81,437.00	
	2,46,16,535.00	iii) S.I. & O.A.		2,38,18,633.00	
3,85,79,846.70		7) EXPENDITURE FROM CESS FUND	D		4,56,76,901.00
26,82,40,461.00		8) PROJECTS EXP. From Cess Fund	E		37,63,55,647.00
7,99,50,308.17		9) DEPRECIATION	J		7,37,73,415.87
2,57,41,94,653.32		10) Excess of Income Over Expenditure			2,70,43,43,293.94
3,58,67,86,109.26					4,00,20,93,152.21

Previous Year 2018-19		Income	Schedule No.	Current Year 2019-20	
Major Head	Sub Head			Amount	Amount
		1) GRANT RECEIVED			
0.00		a) From State Governement			0.00
0.00		b) From Government of India			0.00
2,22,59,028.00		2) FINANCIAL ASSIATANCE			2,75,26,805.00
	10,00,000.00	a) From Other State Governement		-	
	2,12,59,028.00	b) From Government of India / CPCB		2,75,26,805.00	
9,32,77,594.38		3) REIMBURESEMENT OF CESS			-
					-
2,40,82,06,265.38		4) REVENUE RECEIPT			2,62,89,64,422.71
	2,32,20,47,352.38	a) Consent Fees		2,55,62,79,232.99	
	25,734.00	b) Bio Medical Authorisation Fees		-	
	8,61,13,189.00	c) Analysis Charges		7,26,85,189.72	
	19,990.00	d) Hazardus Waste Authorisation Fee		-	
		-			
6,12,88,082.00		5) OTHER RECEIPT	H		5,52,02,693.78
1,00,17,55,139.50		6) INTEREST ON INVESTMENT			1,29,03,99,230.72
		-			
3,58,67,86,109.26					4,00,20,93,152.21

Chief Accounts Officer
Maharashtra Pollution Control Board

Member Secretary
Maharashtra Pollution Control Board

Chairman
Maharashtra Pollution Control Board

For Kirtane & Pandit LLP
Chartered Accountants
FRN : 105215W/W100057

Milind Bhave
Partner
M. No. 047973

KIRTANE & PANDIT LLP FRN 105215W/W100057 Chartered Accountants

Prepared by:

Wotastic Solutions Pvt.Ltd.

महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ

कल्पतरू पॉइंट, सायन (पू), मुंबई- ४०००२२

संकेतस्थळ : www.mpcb.gov.in